

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

LVI. ÉVFOLYAM • 2015 • 1. SZÁM

TARTALOM

TANULMÁNY

CHRONOWSKI NÓRA

Alaptörvény és etnicitás – avagy az alkotmányozás viharában
részekre szakadt nemzetünk 3

DRINÓCZI TÍMEA

Alkotmányos párbeszéd és hatalommegosztás 19

TAKÁCS PÉTER

Az államok nevééről 44

TATTAY SZILÁRD

Természetes jogok Francisco Suárez elméletében 75

RECENZÍÓ

CZINA VERONIKA

Andrew Williams: The Ethos of Europe. Values,
Law and Justice in the EU 101

KNAPP LÁSZLÓ

Márton Varju – Ernő Várnay (szerk.): The Law of the European Union
in Hungary: Institutions, Processes and the Law 109

MÉSZÁROS ÁDÁM

Ambrus István: Egység és halmazat – régi dogmatikai kérdés,
új megközelítésben 113

SZILÁGYI EMESE

Horváth M. Tamás (szerk.): Külön utak – közfeladatok megoldásai 119

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Erdő Péter, Farkas Ákos, Hajdú József, Hamza Gábor, Harmathy Attila,
Kecskés László, Király Miklós, Korinek László, Lamm Vanda,
Lévayné Fazekas Judit, Sólyom László, Szabadfalvi József, Törő Csaba,
Varga Zs. András, Vékás Lajos

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő

Jakab András

Felelős szerkesztő

Ganczer Mónika

Recenzió-szerkesztő

Fekete Balázs

Szerkesztőségi tagok

Gajdusчек György, Hollán Miklós, Pap András László, Sulyok Gábor,
Varju Márton

Szerkesztőség címe

1014 Budapest, I. Országház u. 30.

1250 Budapest Pf. 25.

Telefon: +36 (1) 355-73-84

Fax.: +36 (1) 375-78-58

A kiadvány megjelenését támogatja

MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottság

A folyóiratot a Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT) indexeli,
és az MTA Könyvtárának Repozitóriuma (REAL) archiválja

Előfizethető és példányonként megvásárolható

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet

Állam- és Jogtudomány Szerkesztősége

1014 Budapest, I. Országház u. 30.

E-mail: ajttan@tk.mta.hu

Kiadja az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet

Olvasszerkesztő: Mészáros Katalin

Tördelés és borítóterv: Pintér József

Nyomdai munkálatok: Prime Rate Kft.

Felelős vezető: Tomcsányi Péter

HU ISSN 0002-564X

CHRONOWSKI NÓRA*

ALAPTÖRVÉNY ÉS ETNICITÁS – AVAGY AZ ALKOTMÁNYOZÁS VIHARAIBAN RÉSZEKRE SZAKADT NEMZETÜNK**

A tanulmány a 2012. január 1-jétől hatályos magyar Alaptörvény szabályait a nemzeti identitás és az etnicitás kontextusában vizsgálja a nemzetfogalom, a politikai reprezentáció, valamint a társadalmi szolidaritás szempontjából. Az első probléma, hogy az Alaptörvény nem azonosítja egyértelműen azt a politikai közösséget, amelyre vonatkozik, s a nemzetfogalom ellentmondásos használatával sokkal inkább magyar etnikai alkotmány látszatát kelti, mint korszerű, európai nemzeti alkotmányét. Az előbbi ellentmondásból adódóan kétséges, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségek azonos módon osztoznak-e a politikai szolidaritásban a magyar etnikumú többséggel, amit visszaigazol a parlamenti képviseletükre kidolgozott látszatmegoldás is. Végül, a társadalmi szolidaritást erodáló, egyenlőtlen bánásmódot és szegregációt lehetővé tevő alaptörvény-értelmezések konzerválják az elkendőzött etnikai feszültségeket. Ezért az Alaptörvény nem alkalmas a politikai közösség és a magyar társadalom integrálására, az etnicitás szempontjából ez egyértelműen a „többség” alkotmánya, s a kisebbségi etnicitás kérdései megmaradnak a historizáló nemzetiségi köntösbe rejtve, népies-kulturális dimenzióban.

1. BEVEZETÉS

Az alkotmányok egyrészt építik, másrészt bizonyítják adott politikai közösség alkotmányos identitását.¹ Amennyiben az alkotmányozás diszkurzív, demokratikus, reprezentatív és transzparens eljárásban zajlik, hozzájárulhat a társadalmi törésvonalak eliminálásához, a politikai közösség szolidaritásának erősítéséhez és a nemzeti identitás építéséhez – amennyiben viszont nem, akkor a törésvonalak mélyülnek és tartósan konzerválódnak az alkotmány által is.

A tanulmány a 2012. január 1-jétől hatályos magyar Alaptörvény szabályait a nemzeti identitás és az etnicitás² kontextusában vizsgálja a nemzetfogalom, a politikai reprezentáció, valamint a társadalmi szolidaritás szempontjából. Az első prob-

* Egyetemi docens, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1053 Budapest, Egyetem tér 1-3; tudományos munkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1014 Budapest, Országház u. 30.

E-mail: chronowski.nora@tk.mta.hu.

** A tanulmány az MTA Bolyai János kutatási ösztöndíja támogatásával készült.

¹ Gary Jeffrey JACOBSON: „Constitutional Identity” *The Review of Politics* 2006/3. 363.

² Az etnicitás alapvetően nem jogi, hanem kulturális és szociálantropológiai fogalom, amely az etnikai csoporthoz tartozás különféle vetületeit adja vissza. Jogi relevanciát akkor és annyiban nyer, amennyiben az etnikum mint kollektívum reprezentációját, társadalmi-politikai érdekeinek érvényesítését tükrözi vissza.

léma, hogy az Alaptörvény nem azonosítja egyértelműen azt a politikai közösséget, amelyre vonatkozik, s a nemzetfogalom ellentmondásos használatával sokkal inkább magyar etnikai alkotmány látszatát kelti, mint korszerű, európeai nemzeti alkotmányét. Az előbbi ellentmondásból adódóan kétséges, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségek azonos módon osztoznak-e a politikai szolidaritásban a magyar etnikumú többséggel, amit visszaigazol a parlamenti képviselőikre kidolgozott látzatmegoldás is. Végül, a társadalmi szolidaritást erodáló, egyenlőtlen bánásmódot és szegregációt lehetővé tevő alaptörvény-értelmezések konzerválják az elkenődött etnikai feszültségeket.

Az elmúlt évtizedben a magyar társadalom értékszerkezetét a zártság, az intolerancia, a bizalomhiány, a civil és politikai inaktivitás jellemzi.³ Mindez kedvező terep a megkülönböztetés, a szegregáció, a xenofóbia, a gyűlöletbeszéd és a gyűlölet-bűncselekmények számára a politikai populizmus és elitizmus közegeiben. Az Alaptörvény pedig a leglényegesebb alkotmányos alapértékekkel – a méltósággal, az egyenlőséggel, a szolidaritással – összefüggésben, azokat aláásva legalizált vagy igazolt vissza rendkívül sajátos és vállalhatatlan társadalmi gyakorlaton alapuló megoldásokat.

Míg a legtöbb nemzeti és etnikai kisebbség többé-kevésbé integrálódott a társadalomba, a fent említett jelenségek által érintett roma közösség a leginkább kiszolgáltatott, sérülékeny csoport. A *Minority Rights Group International* 2012-ben közzétett jelentése szerint Magyarországon

„a roma népcsoport marginalizációja fokozódott. [...] A romák azok között voltak, akiket leginkább sújtott Magyarország nehézkes átmenete a szocializmusból a piacgazdaságba, sokan közülük elveszítették megélhetésüket a gazdasági visszaesés és az állami vállalatok privatizációja következtében. [...] A roma közösségek életfeltételei jelentősen rosszabbak a népesség egészéhez viszonyítva. A romák iskolázottsága alacsony, jövedelmük és életkilátásaik átlag alattiak. A romák körében a munkanélküliségi ráta 70 százalékosra tehető, ami a nemzeti ráta tízszerese, és a legtöbb roma mélyszegénységben él. [...] A romák hátrányos megkülönböztetése megfigyelhető az oktatás, a lakhatás, a büntetés-végrehajtás, a munkavállalás és a közszolgáltatásokhoz való hozzáférés területén egyaránt. [...] Különösen a roma gyermekek szenvedő alanyai a stigmatizációnak, a kirekesztésnek, a – lakhatással, munkanélküliséggel, egészségügyi szolgáltatásokhoz és oktatáshoz való hozzáféréssel összefüggő – társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeknek etnikai hovatartozásuk következtében”.⁴

Vajon miként reflektál az Alaptörvény a társadalmi valóságra? Számos olyan rendelkezéssel, amelyek alkalmasak a többségi társadalom és a roma kisebbség közötti törésvonalak mélyítésére, egyfelől a szegénység szankcionálásával, másfelől egyenlőtlen mércékkel vagy implicit módon a romáknak címezve.

³ Tóth István György: *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében* (Budapest: TÁRKI 2009) 13.

⁴ Minority Rights Group International, World Directory of Minorities and Indigenous Peoples – Hungary – Roma (updated: February 2012), www.minorityrights.org/5800/hungary/roma.html.

2. A NÉP ÉS A NEMZET KONCEPTUALIZÁLÁSA AZ ALAPTÖRVÉNY ALAPJÁN

A bevezetőben megfogalmazott első tézis – miszerint az Alaptörvényben előtérbe került a kulturális-etnikai nemzetkoncepció – kifejtése előtt érdemes röviden vizsgatekinteni az alkotmányozási folyamatra, ezúttal az etnikai reprezentativitásra figyelemmel, mivel az érdemi reprezentáció és hatásgyakorlás hiánya közrejátszhatott a nemzetfelfogás ellentmondásos megfogalmazásában. A legutóbbi, 2010-ben megkezdett magyar alkotmányozás formálisan lezárult 2011. április 25-én Magyarország Alaptörvényének kihirdetésével, amely 2012. január 1-jén váltotta fel a Magyar Köztársaság Alkotmányát. (Tágabb értelemben a folyamathoz tartozik az Alaptörvényt részletező sarkalatos törvények, illetve a hatálybalépéshez szükséges átmeneti rendelkezések elfogadása 2011 második félévében, legtágabb értelemben pedig megemlítendő lenne az öt alaptörvény-módosítás 2012–2013 között – azonban témánk szempontjából csak a szűk értelemben vett formális alkotmányozási folyamatot, s benne a nemzetiségek részvételi lehetőségeit idézzük fel.)

Ami a menetrendet illeti, immár „közjogi hagyománynak” tűnik a sietős tempójú alkotmányozás – nem volt ez másként az 1848-ban, az 1946-ban és az 1989-ben lezajlott rendszerváltó törekvések idején sem, amelyekben közös volt a köztársasági alaprend kialakítása iránti igény és sürgető szükséglet.⁵ 2010/11-ben ilyen sürgető alkotmányozási szükséghelyzet nem állt fenn, ezért érdemes lett volna időt áldozni korszerű, stabil, szakmailag színvonalas, s a társadalom alapvető értékrendjét valódi minimális konszenzusként tartalmazó, teljes körűen szabályozó, konszolidált alaptörvény kidolgozására, reprezentatív és deliberatív folyamat keretében. Ehelyett az alkotmány-előkészítésért felelős országgyűlési ad hoc bizottság, amelyben a parlamenti erőviszonyoknak megfelelő arányban voltak jelen a frakciók tagjai, általános felhívást küldött szakmai és civil szervezetek számára, hogy juttassák el a bizottságnak az alkotmányozással kapcsolatos javaslataikat 2010 szeptemberéig. Formálisan minden kisebbségi önkormányzat, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségek védelméért felelős parlamenti biztos is meghívást kapott javaslatok kidolgozására, végül azonban a kisebbségi ombudsmanon kívül a tizenháromból csupán négy – a bolgár, a német, a horvát és a ruszin – országos kisebbségi önkormányzat küldött ajánlásokat. Ezekben közös volt, hogy mindegyik tartalmazta a „nemzeti és etnikai” kettős terminus megszüntetését és javasolta helyette – részben történelmi okokból, részben az egyenlőség hatásosabb kifejezésre juttatása érdekében – a „nemzetiség” megjelölés bevezetését. Ajánlották továbbá az egyéni kisebbségi jogok körének szélesítését és precízebb alkotmányi megjelenítését, a kisebbségi ombudsman alkotmányos jogállásának további megerősítését, a kisebbségi önkormányzatok státusának alkotmányos garantálását, valamint a parlamenti képviselőlet megoldását.⁶ A szakmai, civil és más érdekszervezetek nem kaptak vizs-

⁵ KUKORELLI István: *Tradíció és modernizáció a magyar alkotmányjogban* (Budapest: Századvég 2006) 35.

⁶ PAP András László: „Észrevételek a kisebbségek parlamenti képviselőletének szabályozásához az új alkotmányban” *Pázmány Law Working Papers* 2011/27. 2–3.

szajelzést a parlamenti bizottságtól, és az érdemi részvétel fóruma sem teremtődött meg számukra a későbbiekben. Az ellenzéki képviselők különböző okokból kiváltak az előkészítő munkálatokból, végül az alkotmánykonceptiót decemberben kizárólag a kormánypártok fogadták el. Ez alapján normaszöveg-tervezet végül nem is készült, mert az Országgyűlés 2011 márciusának elején az alkotmányozó munka támogatásaként figyelembe vehető munkaanyaggá minősítette, s a képviselők számára lehetővé tette, hogy benyújtsák az alkotmányra vonatkozó törvényjavaslatokat.⁷ Március közepéig két javaslat érkezett, az egyiket a kormánytöbbséget adó pártszövetség parlamenti frakciói támogatták, a másikat független képviselő terjesztette be.⁸ Nem áll rendelkezésre információ arról, hogy a javaslatok kidolgozásába bevontak-e az előterjesztők szakmai vagy civil-, esetleg kisebbségi szervezeteket. A benyújtást követően a kormány ún. nemzeti konzultációt kezdeményezett a választópolgárokkal, kérdőívek alkalmazásával. Ezzel együtt a parlamenti vita megkezdődött és lezajlott március 21-e és április 18-a között, ténylegesen kilenc vitanapon. A kormánypárti frakciók által támogatott alaptörvény-javaslatot fogadta el a parlament, kizárólag a kormánypárti képviselők támogató szavazatával.

A tömör összefoglalóból levonható az a következtetés, hogy a tényleges, érdemi alkotmányozásra fordított idő rendkívül rövid volt, minthogy az alapul szolgáló normaszöveg-tervezet a közvélemény hozzávetőlegesen öt hétig vitathatta, immár az érdemi hatásgyakorlás esélye nélkül. A konszenzuskeresés, a plurális, szabad deliberáció, a méltányosság és a mértéktartás értékei a procedúrát nem jellemezték. A folyamat szubsztantív eljárási legitimitációja hiányzott, s ennek eredményeként az Alaptörvény az azt elfogadó pártszövetséghez kötődik.⁹ Az alaptörvény tartalmára tényleges befolyást gyakorló szereplők köre szűk maradt, a szakmai szervezetek, tudományos testületek, civilek, kisebbségek formálisan nyilváníthatnak csak véleményt, a parlamenti előkészítő bizottság is csak a díszlet része volt. A nemzeti és etnikai kisebbségek javaslataiból az elnevezés megváltoztatása, valamint a parlamenti munkában való részvétel lehetőségére utalás jelent meg végül az elfogadott alaptörvénysszövegben, de megszűnt az önálló kisebbségi különbiztos intézménye, és nem valósult meg a kisebbségi jogok részletesebb felsorolása sem.

A nemzeti és etnikai kisebbséghez tartozó állampolgárok száma a népszámlálási adatok szerint 2001 és 2011 között 313 832-ről 555 507-re nőtt.¹⁰ A számbeli növekedés mögött meghúzódhat a népszámlálás hatékonyabb kommunikációja, illetve az önkormányzati választáson már 2005 óta bevezetett kisebbségi regisztráció. A nemzetiséghez tartozók aktuális aránya a teljes népességhez tartozók több mint öt százalékát teszi ki – de ez az adat önkéntes és névtelen bevalláson alapul,

⁷ 9/2011. (III. 9.) OGY határozat.

⁸ A Fidesz MPP – KDNP pártszövetség parlamenti frakciói által támogatott, 2011. március 14-én benyújtott „Magyarország Alaptörvénye” megjelölésű, T/2627 irományszámú dokumentum, és a 2011. március 15-én független képviselői indítványként benyújtott, „A Magyar Köztársaság Alkotmánya” című, T/2628 irományszámú dokumentum.

⁹ Lásd még Tóth Gábor Attila: „Mi van és mi legyen a magyar alkotmányjogban?” *Közjogi Szemle* 2011/2.

¹⁰ A 2001. és a 2011. évi népszámlálás adatai. Az összehasonlító adatokhoz lásd az 1. táblázatot a függelékben.

s mivel másfél millióan a nemzetiségi vagy etnikai hovatartozás tárgyában nem nyilatkoztak, így egzaktan nem tekinthető. Más becslések szerint csupán a roma kisebbség kiteszi a teljes népesség öt-tíz százalékát. A kisebbségi jogok szabályozása tehát a teljes lakosság akár tíz százalékát is érintheti.¹¹ Ennek ellenére a nemzetiségi, etnikai szervezetek – más társadalmi csoportokhoz hasonlóan – nem kaptak érdemi szerepet 2010–2011 között az alkotmányozásban. A továbbiakban azt vizsgáljuk, miként körvonalazódik a nemzetiségek, etnikumok politikai és társadalmi státusa az Alaptörvényben.

A demokrácia elve szempontjából problematikus, hogy az Alaptörvény nem azonosítja kellő egyértelműséggel azt a politikai közösséget, amelyre vonatkozik (avagy amelyre vonatkoztatja önmagát), mivel az államnemzet és a kultúrnemzet koncepció inkonzisztens módon és ellentmondásokkal terheltlen jelenik meg a szövegben.

A „*nép*” egzakt jogi megragadása nyilván nem egyszerű, mivel bizonyos helyzetekben a nép a választójoggal rendelkező állampolgárok körével azonosítható (például népszavazás, képviselőválasztás esetében), más összefüggésben beletartoznak mindazok, akik adott politikai közösség ügyeiben érintettek és képesek részt venni a közösség ügyeinek megvitatásában. Megint más megközelítésben, a nép általában adott államhoz kapcsolható, amely felett az állam a nép érdekében gyakorolja a közhatalmat adott (földrajzi) területen (és államhatárok között), vagyis olyan gazdasági, politikai, kulturális közösség, amely az adott állam (fenntartásának, működésének) terheit viseli, és amelyre a közhatalom előnyös és hátrányos döntései vonatkoznak. A nép fogalmának jogi tartalma tehát megközelítés- és helyzetfüggő, azonban alapesetben értéksemleges, és az alkotmányi szabályozásból esetről esetre meghatározható. Az Alaptörvény azonban ezt tekintve nem ad egyértelmű útmutatást. A B) cikk ugyan továbbra is azt szögezi le, hogy a közhatalom forrása a nép, amely a hatalmát választott képviselői útján, kivételesen közvetlenül gyakorolja. E rendelkezés értelmezésénél azonban a preambulum egyes mondatrészeit, valamint a zárszót is érdemes figyelembe venni. A hitvallásban „narrátorként” a magyar nemzet tagjait jelöli a szöveg nyitómondata, a záró mondat viszont már Magyarország polgárait. Az alkotmányozó hatalom forrása eszerint a nemzet, míg e hatalom letéteményeseként a zárszóban a 2010-ben megválasztott Országgyűlés képviselői jelennek meg.¹² Ebből akár az is levezethető – az

¹¹ MAGICZ András: „Re-regulation of National Minority Rights” in HAJAS Barnabás – SZABÓ Máté (szerk.): *Their Shield is the Law. The Ombudsman's Protection for Vulnerable Groups* (Budapest: Office of the Commissioner for Fundamental Rights 2013) 27.

¹² „MI, A MAGYAR NEMZET TAGJAI, [...] felelősséggel minden magyarért, kinyilvánítjuk az alábbiakat: [...]”; „Mi, Magyarország polgárai készen állunk arra, hogy országunk rendjét a nemzeti együttműködésre alapítsuk.”; „Mi, a 2010. április 25-én megválasztott Országgyűlés képviselői, [...] élve alkotmányozó hatalmunkkal, Magyarország első, egységes Alaptörvényét a fentiek szerint állapítjuk meg.” Az idézetekhez két megjegyzés kívánkozik. 1. Az alkotmányok tipikusan nem szoktak az alkotmányozó hatalomról rendelkezni, mert az alkotmányozó hatalom originer és elvileg korlátlan, azaz a korábbi alkotmány nem köti, eljárási szabályait maga határozhatja meg. Ehhez képes a preambulumon kívül az alaptörvény S) cikke tartalmaz új alaptörvény elfogadására vonatkozó szabályokat is, nem csak a módosítási eljárást rendezi. Esetleges jövőbeni, újabb alkotmányozás esetén – a kontinuitás jegyében – e szabályok figyelembe vehetőek, de az a jövőbe-

államnemzet koncepcióból kiindulva –, hogy a B) cikkben jelölt nép a magyar nemzet tagjaival és Magyarország polgáraival azonos (bár ilyen jogi kategória nincs, a szakszerű megjelölés: magyar állampolgár). Nem helyes azonban a preambulum szövegében azonosságot létrehozni a „magyar nemzet” és a „Magyarország polgárai” alanyi kör között. Ugyanis az utóbbi tágabb kategória: beletartoznak a nemzeti és etnikai kisebbséghez (az új szóhasználatban: Magyarországon élő nemzetiséghez) tartozó magyar állampolgárok is, akik kulturális értelemben nem tagjai a magyar nemzetnek.¹³ Őket egyébként az Alaptörvény államalkotó tényezőnek ismeri el a magyar politikai közösség részeként a preambulumban és a XXIX. cikkben,¹⁴ ennyiben kétségtelenül a B) cikkben meghatározott nép körébe tartoznának. Ugyanakkor a preambulum nyelvtani szempontból egyértelműen megkülönbözteti a „nemzetet” és a „nemzetiségeket” – még akkor is, ha nem teljesen világos, pontosan kik is alkotják a nemzetet. A nemzetet a „mi” jelöli többes szám első személyben, míg a „velünk” élő nemzetiségek implicite „ők”. Ez a megfogalmazás nyelviileg meglehetősen manifeszt módon zárja ki a nemzetiségeket a „mi” köréből, és ezért is szükséges „őket” úgymond reintegrálni legalábbis az „államba” a XXIX. cikk és a preambulum szövegében – de még mindig nem a nemzetbe. Ez azonban problematikus, mivel a preambulum a nemzetet kifejezetten az állam „fölé” helyezi.¹⁵

A népszuverenitás alanyainak meghatározása szempontjából az is nehézséget okoz, hogy a D) cikk – a határokon kívül élő magyarok sorsáért való felelősség megállapításával összefüggésben – az egységes magyar nemzet összetartozásának szem előtt tartásáról beszél,¹⁶ s a preambulum is hangsúlyozza „az elmúlt évszázad

ni hatalom, amely képes és alkalmas lesz az alkotmányozásra, úgy is határozhat, hogy más reprezentatív alkotmányozó fórumot hív össze, és más elfogadási, megerősítési szabályokat alkalmaz. 2. A népnek, amely tehát az alkotmányozó hatalom forrása is, sajnos meglehetősen sekélyes szerepet szánt a szöveghez. Ugyanis a magyar nemzet tagjai, úgymint Magyarország polgárai, a hitvallás kinyilvánításával mintha befejeznék narrátori ténykedésüket. A preambulumban megszólaló nép – miután néhány történelmi foslány felidézésével meglehetősen szelektív memóriáról tesz tanúbizonyságot, gyermektegy módon felsorolja büszkeségeit, vallomásokot, ígéreteket, hitet tesz és megoszt néhány közjogi (tév)képzetet – csak arra vállalkozik, hogy nemzeti együttműködést alapít. Az alaptörvény normatív szabályai viszont már a parlamenti képviselőknek tudhatók be, akik a zárószó tanúsága szerint alkotmányozó hatalmukkal éltek. (Ez egyébként de facto 262 képviselőt jelentett.)

¹³ CHRONOWSKI Nóra: „The New Hungarian Fundamental Law in the Light of the European Union’s Normative Values” *Revue Est Europa* 2012/1. numéro spéciale 135.

¹⁴ Nemzeti hitvallás: „Ígérjük, hogy megőrizzük az elmúlt évszázad viharaiiban részekre szakadt nemzetünk szellemi és lelki egységét. Kinyilvánítjuk, hogy a velünk élő nemzetiségek a magyar politikai közösség részei és államalkotó tényezők. Vállaljuk, hogy örökségünket, egyedülálló nyelvünket, a magyar kultúrát, a magyarországi nemzetiségek nyelvét és kultúráját, a Kárpát-medence természet adta és ember alkotta értékeit ápoljuk és megóvjuk.” XXIX. cikk (1) A Magyarországon élő nemzetiségek államalkotó tényezők.

¹⁵ Herbert KÜPPER: *Ungarns Verfassung vom 25. April 2011. Einführung – Übersetzung – Materialien* (Frankfurt am Main: Peter Lang 2012) 55–56.

¹⁶ A Velencei Bizottság 621/2011. sz. véleményében az alaptörvény D) cikkéhez meglehetősen kritikusan viszonyult, és hangsúlyozta, hogy azt kizárólag a Q) cikk (2) bek.-ével összhangban, a két- és többoldalú nemzetközi egyezményekre tekintettel lehet értelmezni; nem pedig olyanként, mint ami alapot teremt a területen kívüli hatályú döntések meghozatalára. A Bizottság arra is felhívta a figyelmet, hogy a kisebbségvédelemről elsődlegesen az az állam gondoskodik, amelynek területén

viharaiban részekre szakadt nemzetünk szellemi és lelki egységét”. Az itt megjelenő magyar nemzet fogalom azokat fogja át – állampolgárságra tekintet nélkül –, akik magukat a magyar nemzethez tartozónak vallják, nyelvi és kulturális értelemben tartoznak össze, tekintet nélkül a területi integritásra. Ez az etnikai nemzetfelfogás Közép- és Kelet-Európában a 19. században volt általános.¹⁷ Ebben a megközelítésben a „velünk élő nemzetiségek” fordulat alkalmazása szintén a többségtől való megkülönböztetést hangsúlyozza. Az etnikai köteléket a D) cikk kivül az állampolgárságról szóló G) cikk is megerősíti a leszármazási elv (*ius sanguinis*) alkotmányos védelmével – a két cikk egymásra vetített értelmezése pedig a külföldön élő etnikai magyarok kedvezményes honosításához jelent erős alkotmányos támaszt (az országhoz való hatékony területi kötődés hiányában is).¹⁸

Az Alaptörvény szövegében tehát a nemzet definíciója ellentmondásos,¹⁹ mert keveredik az államnemzet és a kultúrnemzet koncepció.²⁰ A B) cikkben említett nép körébe azonban alkotmányértelmezés útján továbbra is a magyar állampolgárok sorolandók, függetlenül nemzeti, nemzetiségi, etnikai hovatartozásuktól (bármilyen más értelmezés kizárt a demokráciában, figyelemmel az Európai Unió normatív értékeire is). Erre tekintettel helyesebb lenne a „nép” kifejezés következetes használata, amely egyszerre utal a politikai szolidaritást hordozó közösségre és az államiság mellőzhetetlen alkotóelemére.²¹ A korszerű demokraciáefelfogás kiindulópontja, hogy a nép (avagy a nemzet) az egyenlő méltóságú polgárok közössége. Az egyenlő méltóság pedig független bármilyen sajátos – akár kulturális, nyelvi, etnikai – identitástól. Vagyis az alkotmányos demokrácia és jogállamiság alapelveivel

adott kisebbség él. Ez magában foglalja a kollektív jogok (és az önkormányzáshoz való jog) biztosítását. A magyar állam szerveinek a határokon kívül élő magyar közösségeket tekintve ilyen döntési joga nincs. A határon túli magyarok támogatása csakis más (érintett) államokkal együttműködve valósulhat meg. Lásd a vélemény 41–44. pontjait.

¹⁷ GEORG BRUNNER: *Nationality Problems and Minority Conflicts in Eastern Europe: Strategies for Europe* (Gutersloh: Bertelsmann Foundation 1996) 9–10; PÁKOZDI Csaba – SÜLYÖK Márton: „The Birth of a »New Nation«? Mapping Progressive Approaches to the Nation-Concept Based on the Hungarian Fundamental Law” *Miskolc Journal of International Law* 2011/2. 43–55; HERBERT KÜPPER: „Paternalista kollektívizmus és liberális individualizmus között: az új magyar Alaptörvényben rögzített emberkép normatív alapjai” *Közjogi Szemle* 2012/3. 9.

¹⁸ KÖRTVÉLYESI Zsolt: „Az »egységes magyar nemzet« és az állampolgárság” *Fundamentum* 2011/2. 49–50.

¹⁹ JAKAB András: „Defining the Borders of the Political Community: Constitutional Visions of the Nation”, *ssrn.com/abstract=2045648* 2012. 43–44; MAJTÉNYI Balázs: „Alaptörvény a nemzet akaratából” *Állam- és Jogtudomány* 2014/1. 80. Küpper szerint az Alaptörvény az etnikai nemzet koncepciót alkalmazza. KÜPPER (17. l.) 9.

²⁰ Az államnemzet és a kultúrnemzet koncepciójának keveredése más összefüggésben is szerencsétlen. Az alaptörvény L) cikk (1) bek.-e a családot a nemzet fennmaradásának alapjaként határozza meg. Nyilvánvaló, hogy ez nem jelentheti pusztán a magyar nemzethez tartozó családok védelemre érdemességét, és a nemzetiségek, letelepültek, külföldiek családjainak kizárását e védelemből. A „nemzet” tehát itt is az államnemzet koncepció szerint értelmezendő, bár szerencsésebb lett volna a családdal kapcsolatban a bővitményt elhagyni, az ugyanis a társadalmi rendszer nélkülözhetetlen eleme, nem pedig a politikai rendszeré, amelyben a nép és a nemzet kategóriák értelmezendők.

²¹ PETRÉTEI József: *Az alkotmányos demokrácia alapintézményei* (Budapest – Pécs: Dialóg Campus 2009) 185–188.

a semleges politikai nemzet koncepció sokkal inkább összefér, mint a szükségképp individuális értékválasztást indukáló kulturális-etnikai nemzetfelfogás.

Zárásként érdemes még egyszer visszatérni arra, hogy a zavaros alaptörvényi fogalomhasználat miatt az alkotmányozó hatalom alanyáról is háromféle következtetés vonható le. A preambulum elején a magyar nemzet tagjai jelennek meg alkotmányozóként – bár itt még nem világos, hogy a nemzet politikai vagy etnikai-kulturális értelemben jelenik-e meg.²² A hitvallás utolsó mondatából következően úgy tűnik, Magyarország polgárai az alkotmányozók, míg a posztambulumban az derül ki, hogy a 2010-ben választott parlamenti képviselők e hatalom letéteményesei. Amennyiben az etnokulturális nemzet volt az alkotmányozó, amely csak utólag osztozik a közhatalomban a vele élő nemzetiségekkel, akkor a kisebbségek nem voltak az alkotmányozás alanyai (és nem is volt képviselőjük a 2010-ben választott parlamentben).²³ Amennyiben a népet mint politikai közösséget (az ország polgárait) tekintjük az alkotmányozó hatalom alanyának, akkor ennek az entitásnak a nemzetiségek is részesei.

3. PARLAMENTI KÉPVISELET – LÁTSZATMEGOLDÁS

Az Alaptörvény XXIX. cikke államalkotó tényezőként határozza meg a nemzetiségeket, a 2. cikk pedig előírja, hogy „[a] Magyarországon élő nemzetiségek részvételét az Országgyűlés munkájában sarkalatos törvény szabályozza”.

Anélkül, hogy a kisebbségek (avagy nemzetiségek) parlamenti képviselőtéről folyó hazai közjogi vitákat felidézni az Alaptörvény előtti időszakból, itt csupán arra utalunk, hogy 2010-ben az országgyűlési képviselőválasztásokat követően a kormányzó pártszövetség csaknem azonnal nyomatékosan kifejezte szándékát a kérdés rendezésére. Az akkor még hatályos Alkotmányt, az *1949. évi XX. törvényt* módosították, s a parlamenti mandátumok számának háromszáznolcvanhatról kétszázra csökkentése mellett azt rögzítették, hogy további legfeljebb tizenhárom mandátumot kell garantálni a kisebbségek számára.²⁴ Ez erőteljes politikai szándéknyilatkozat volt, de annál nem több, mivel az Alaptörvény végül más megoldást vezetett be. A rögzített számú kisebbségi mandátum hátránya meglehetősen egyértelmű volt: azt sugallta, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségek száma állandó, s új népcsoport kisebbségként történő elismeréséhez egyúttal alkotmánymódosításra is szükség lett volna. A vázolt konstrukciót az alkotmányozás sodrásában

²² Körtvélyesi szerint a preambulum a kultúrnemzet fogalmát tartalmazza. KÖRTVÉLYESI Zsolt: „From »We the People« to »We the Nation«” in TóTH Gábor Attila (szerk.): *Constitution for a Disunited Nation* (Budapest: CEU Press 2012) 113–114.

²³ PAP András László: „Észrevételek a nemzetiségek parlamenti képviseletének szabályozásához az Alaptörvényben, a választójogi törvényben és a nemzetiségek jogairól szóló törvényben” in JAKAB András – DRINÓCI Tímea (szerk.): *Alkotmányozás Magyarországon 2010–2011, 1. kötet* (Budapest – Pécs: Pázmány Press 2013) 434, 437; MAJTÉNYI Balázs: „Legislative Stupidities in the New Hungarian Constitution” *Peace Human Rights* 2012/1. 118.

²⁴ A korábbi Alkotmányt 2010. május 25-én módosították, de az idézett szabály soha nem lépett hatályba, így a módosítás ad hoc politikai erődemonstrációként értékelhető.

felre is tették. Az Alaptörvény végül nem is szól kifejezetten parlamenti képviselőről, nemzetiségi mandátumokról, hanem csupán azt vállalja, hogy a nemzetiségek részvételét biztosítani kell az Országgyűlés munkájában. A megoldás a választási rendszerről szóló törvényekben (2011, 2013) bontakozott ki.²⁵ A százkilencvenkilenc fős parlamentben a kilencvenhárom országos listás mandátumból juthatnak elvileg a nemzetiségek kedvezményes módon parlamenti helyekhez. Amennyiben valamelyik nemzetiségi lista kedvezményes mandátumot szerez, a pártok listái között elosztható mandátumok száma csökken.

Az új szisztémát első alkalommal 2014-ben alkalmazták, azonban bizonyos kételemek a szabályozás hatékonyságát illetően már előzetesen megfogalmazódtak, majd a választásokat követően beigazolódtak. Az egyik központi probléma annak a kérdésnek a megválaszolása lenne, hogy kik tartoznak valamely nemzetiséghez. Az Alaptörvény nem határozza meg a nemzetiség fogalmát, vagy azt, hogy mik a feltételei a nemzetiségi vagy etnikai csoporthoz való tartozásnak. A nemzetiségekről szóló új törvényi szabályozás (2011) szerint a nemzetiséghez tartozásnak nem feltétele a magyar állampolgárság, azonban a választójog gyakorlásához szükséges.²⁶ A másik – dogmatikailag és gyakorlatilag is zavarba ejtő kérdés, hogy az etnikai (nemzetiségi) képviselő integrálható-e sikeresen az egykamarás parlament politikai képviselői rendszerébe, megtörve annak tisztán politikai karakterét és cserébe az átpolitizálódás veszélyének kitéve.²⁷ A nemzetiségi képviselő szükségképpen a politikai képviselőcsoportok vonzásába kerülne, és végül általános politikai érdekeket képviselne a specifikus nemzetiségi érdekek helyett. Végül, a rendszer a nemzetiségi szavazókat ab ovo választásra kényszeríti általános politikai és kisebbségi preferenciáik között: amennyiben nemzetiségi preferenciát óhajtanak kifejezni, automatikusan kizárják magukat a pártlistás szavazásból.

A nemzetiséghez tartozók aktív és passzív választójoga egyaránt a nemzetiségi névjegyzékben történő regisztrációhoz kötött a parlamenti választások esetében is. A névjegyzékbe vétel kérelmezésekor egyértelműen meg kell jelölni, hogy a választópolgár az országgyűlési választáson a pártlisták jelöltjeire kíván-e szavazni és ezzel lemond a parlamenti választások esetében a nemzetiségi szavazóként való részvételről, vagy fordítva: kiterjeszti a nemzetiségi regisztrációját a parlamenti választásra is, ami azzal jár, hogy a szavazás napján nem kap pártlistás szavazólapot. Ebben az esetben az egyéni választókerületi jelölt mellett kizárólag a nemzetiségi listára adhatja le szavazatát. A nemzetiségi preferencia választásával a választópolgárnak lényegesen csökken a lehetősége politikai preferenciája kifejezésére, és csak korlátozottan vesz részt a politikai képviselő létrehozásában – a matematikailag egyébként jelentősnek tűnő, alább részletezett mandátumszerzési kedvezmény ellenére is – a nem nemzetiségi választópolgárokhoz képest. A formális egyenlő-

²⁵ *Az országgyűlési képviselők választásáról szóló 2011. évi CCIII. tv. 7–18. §, a választási eljárásról szóló 2013. évi XXXVI. tv. 86–87. §, 255–257. §.*

²⁶ PAF (23. lj.) 428–429. Lásd még *a nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. tv. 1. és 170. §-át.*

²⁷ KURUNCZI Gábor: „A nemzetiségek parlamenti képviseletének kérdéséről” *Közjogi Szemle* 2014/1. 58.

ségi szabály azonban érvényesül, minden magyarországi lakóhellyel rendelkező választópolgárnak két szavazata van – csak éppen egyes választópolgároknak eleve kisebb az esélyük a parlament politikai összetételének befolyásolására. Itt érdemes megemlíteni azt is, hogy a magyarországi lakóhellyel nem rendelkező – határon túli – választópolgárok viszont kizárólag pártlistára szavazhatnak, azaz nem élhetnek a nemzetiségi lista opciójával. Ez azt a következtetést is megengedi, hogy ez a választópolgári kör sokkal inkább a politikai nemzet része, mint az a nemzetiségi identitását vállaló választóközösség, amely ezért feladni kényszerül a politikai preferenciájának kifejezésre juttatását – ami ismét az Alaptörvényben is hangsúlyozott kulturális nemzetkonceptiót alátámasztó megoldásként értelmezhető.

Nemzetiségi listát kizárólag országos nemzetiségi önkormányzatok állíthatnak a parlamenti választások alkalmával, azaz a parlamenti képviselet az önkormányzati képviseletre épül, ami azzal jár, hogy más szereplők, például nemzetiségi egyesületek vagy pártok nem befolyásolhatják a lista összeállítását, és nem tudnak jelölteket ajánlani. Amennyiben pedig esetleg nemzetiségi párt azt a megoldást választja, hogy pártlistával indul, akkor ehhez egyrészt semmiféle kedvezmény nem társul, másrészt azt a kockázatot is hordozza, hogy a nemzetiségi választóközösség megoszlik, szétforgácsolódik. 2014-ben mind a tizenhárom országos nemzetiségi önkormányzat sikeresen állított listát a parlamenti választásokon. A közös lista lehetőségét azonban esetükben kizárja a szabályozás, így nem működhetnek együtt. A parlamenti választások adatai arra utalnak, hogy sem a regisztráció, sem a listaállítás nem maradt „nemzetiségi belügy”. A roma választópolgárok nagy arányban vonták vissza nemzetiségi regisztrációjukat a parlamenti választás vonatkozásában a szavazást megelőző két hétben. A választáson induló etnikai párt azonban így is csekély támogatottságot ért el. Összességében pedig – a népszámlálási adatokkal összevetve – meglehetősen kevesen választották a nemzetiségi preferenciát a választópolgárok közül.²⁸

A választójogi szabályozásból következően a nemzetiségek kedvezményes mandátumhoz juthatnak az országgyűlési képviselők választásán, mégpedig a pártlistás mandátum megszerzéséhez szükséges elvi szavazatszám egynegyedéért. Az, hogy a kedvezményes kvóta pontosan hány szavazatot jelent, a választási részvétel (és az összes leadott országos listás szavazat) függvénye, de a nemzetiséghez tartozók száma és a választási rendszer jellege alapján az előzetes becslések – már jóval a 2014. évi választások előtt – a kvótát húsz-huszonegyezer szavazat közé tették. Az eredmények igazolták a várakozásokat, a kedvezményes nemzetiségi mandátum megszerzéséhez szükséges minimális szavazatszám huszonkétezerhuszonkettő lett, s mivel rendkívül kisszámú választópolgár regisztrált a parlamenti választáson nemzetiségi szavazóként, egyik nemzetiség sem közelítette meg azt.²⁹ A törvény alapján egyébként csupán egyetlen kedvezményes mandátum szerezhető nemzetiségenként, a további mandátumokért a nemzetiségi listák az általános szabályok szerint – az öt százalékos küszöb teljesítésével – verseng-

²⁸ Lásd a függelékben a 2. és a 3. táblázatot.

²⁹ Lásd a függelékben a 2. és a 3. táblázatot.

hetnek. Ez azonban merőben illuzórikus, tekintve, hogy a magukat nemzetiséghez tartozónak vallók aránya a népszámlálási adatok szerint összességében körülbelül a teljes népesség öt százalékát teszi ki. A törvény lehetővé teszi, hogy ha a nemzetiségi lista kedvezményes mandátumhoz sem jutott, akkor a lista első jelöltje nemzetiségi szószólóként vegyen részt a parlament munkájában, túlnyomórészt tanácskozási joggal, a képviselőkéhez hasonló, de azzal messze nem azonos jogállásban. (Például a plenáris ülésen nem szavazhatnak, a Házbizottság megítélésétől függ, hogy ott felszólalhatnak-e, interpellációs joguk nincs, kizárólag a nemzetiségek képviselését ellátó bizottságban van szavazati joguk, más állandó bizottság, illetve a törvényalkotási bizottság munkájában – a bizottsági elnök vagy a Házbizottság döntése alapján – szintén csupán tanácskozási joggal vehetnek részt.) 2014-ben minden nemzetiség küldött szószólót az Országgyűlésbe, vagyis „részvételük” a parlamenti munkában voltaképpen – bizonyos mértékben, formálisan – biztosított. Csakhogy ezt olyan módon is el lehetett volna érni, ha eleve az országos nemzeti-egységi önkormányzatok delegálhattak volna szószólókat a parlamenti választás rendszerén kívül, s a választópolgárok bizonyos részének nem kellett volna lemondani politikai preferenciájuk kifejezéséről. A nemzetiségi választópolgárok ugyanis feláldozták pártlistás szavazatukat a szószólói intézményben megtestesülő korlátozott képviselet érdekében.³⁰ A választási rendszerbe integrált szisztéma valójában látsszátmegoldás, és reálisan nem teremt esélyt a nemzetiségek számára valódi parlamenti képviseletre.

4. MÉLTÓSÁG, EGYENLŐSÉG, SZOLIDARITÁS? A BIZONYTALAN MÉRCÉK KIREKESZTŐ HATÁSA

Már a bevezetőben utaltunk arra a TÁRKI-kutatásra, amely megerősíti, hogy az elmúlt évtizedben a magyar társadalom értékszerkezetét uraló zártság, intolerancia, bizalomhiány, civil és politikai inaktivitás³¹ kedvező terep a megkülönböztetés, a szegregáció, a xenofóbia, a gyűlöletbeszéd és a gyűlölet-bűncselekmények számára. Az Alaptörvény pedig olyan bizonytalan mércéket vezetett be a méltósággal, az egyenlőséggel, a szolidaritással összefüggésben, amelyek következtében – akár az alkotmánybírói gyakorlat felülírásával – legalizálhatók a szegényeket, egyes sérülékeny csoportokat, adott esetben az etnikai kisebbséget alkotó romákat hátrányosan érintő, többségi társadalmi sztereotípiákat „felhangosító” intézkedések.³²

Az Alaptörvény XV. cikke tartalmazza az egyenlőségi jogokat és a hátrányos megkülönböztetés tilalmát. A védett tulajdonságok között azonban nem említi a szexuális irányultságon,³³ a genetikai tulajdonságon, a nemzetiséghez, etnikum-

³⁰ KURUNCZI (27. lj.) 62.

³¹ TÓTH (3. lj.) 13.

³² Kovács Kriszta: „Equality: The Missing Link” in Tóth Gábor Attila (szerk.): *Constitution for a Disunited Nation* (Budapest: CEU Press 2012) 186.

³³ A Velencei Bizottság szintén hiányolta a szexuális orientáción alapuló megkülönböztetés tilalmának nevesítését. Lásd a Velencei Bizottság 621/2011. sz. állásfoglalásának 76–80. pontjait.

hoz tartozáson vagy az életkoron alapuló diszkrimináció tilalmát. Bár a felsorolás nyitott, mégis garanciális szempontból indokolt lett volna ezek nevesítése. Igaz, hogy a faj, szín vagy nemzeti származás szerinti megkülönböztetés explicite tilos, de figyelemmel a nemzetiségi és etnikai kisebbségi csoportok speciális helyzetére, egy 21. századi alkotmánynak le kellene vonnia a tényekből adódó jogi konzekvenciákat. Az alaptörvényi kontextusban a „nemzeti származás” sokkal inkább a többségi nemzethez tartozásra utal és kevésbé értelmezhető az etnicitás vonatkozásában.³⁴ A férfiak és nők egyenjogúságára vonatkozó alaptörvényi szabály [XV. cikk (3) bekezdés] meglehetősen lakonikus. Nem említi, hogy az egyenjogúság kiterjed különösen a foglalkoztatás, a munkavégzés és annak díjazása területére, továbbá a házasság és a család életviszonyaira, noha ezek az életviszonyok jelentik a nemek közötti hátrányos megkülönböztetés leggyakoribb színtereit. Míg a korszerű alapjogi dokumentumok jogokat határoznak meg az idősek vagy a fogyatékkal élők számára, addig az Alaptörvény csak az állam külön intézkedésekben körvonalazandó védelmét ígéri.³⁵ Érdemes azt is megemlíteni, hogy az esélyegyenlőséget célzó előnyben részesítés lehetőségével érintett csoportok felsorolásában a roma kisebbség nem szerepel.³⁶ Ehelyett inkább a szegregációt legitimáló szabály került be a negyedik alaptörvény-módosítással az egyenlőségi szabályok közé, a XV. cikk (4) bekezdésébe: „Magyarország az esélyegyenlőség és a társadalmi felzárkózás megvalósulását külön intézkedésekkel segíti.” Fontos hangsúlyozni, hogy a felzárkózás nem egyenértékű az Európában használt társadalmi befogadás terminussal, amely kizárólag a sérülékeny, rászoruló egyének vagy csoportok emberi méltóságának, alapvető jogainak tiszteletben tartásával valósítható meg alkotmányos formában. A társadalmi felzárkózás érdekében tehető állami beavatkozás intézményesítése az iskolai szegregáció alkotmányos alapját is megteremtheti, amely leginkább a roma gyermekeket érinti.³⁷

Itt érdemes ismét kitérni arra, hogy az Alaptörvény megszüntette a nemzeti és etnikai kisebbség fogalmát, s helyette a nemzetiség fogalmát alkalmazza, amelyet a vonatkozó sarkalatos törvény konkretizál. A terminológiai változást történeti okok-

³⁴ CHRONOWSKI (13. lj.) 130–131.

³⁵ Alaptörvény XV. cikk (5) bekezdés: Magyarország külön intézkedésekkel védi a családokat, a gyermekeket, a nőket, az időseket és a fogyatékkal élőket.

³⁶ Kovács (32. lj.) 193–194.

³⁷ A bírói gyakorlat egyelőre elutasítja az iskolai szegregációt. A kormányzati törekvéseket a nemzetiségi jogokért felelős ombudsman közleményben értékelte 2014. december 12-én: „A Kormány T/2085. számú, a nemzeti köznevelésről szóló 2011. évi LXXIX. törvény módosításáról szóló törvényjavaslat 27.§ (5) bekezdésének z) pontja ugyanis lehetővé tenné, hogy a nemzetiségi és a vallási, világnézeti tekintetben elkötelezett iskolai nevelés-oktatás szervezése esetében az elkülönítés tilalma alóli kivételek érvényesülésének sajátos feltételeit a Kormány rendeletben állapítsa meg. [...] A jövőbeli szabályozás megítélésénél minden érintettnek szem előtt kell tartania a hazai bírói jogértelmezést is, amely egyértelmű abban a tekintetben, hogy felekezeti oktatásra hivatkozva a roma tanulókat elkülönítve oktatni nem lehet. [...] A két évtizedes ombudsmani gyakorlat tapasztalatai egyöntetűen mutatják, hogy a különböző származású és társadalmi helyzetű gyermekek integrált oktatása – amellelt, hogy az egyetlen, emberi jogi standardoknak megfelelő oktatási forma – mind egyéni, mind társadalmi tekintetben az egyetlen valódi és tartós eredményre vezető oktatási megoldás.”

kal és a kisebbségek ilyen irányú igényével magyarították. A régi-új szóhasználat viszont figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy Magyarországon nem csak nemzeti kisebbségek élnek, hanem két etnikai csoport is: a roma és a ruszin.³⁸ Ami a nyelvi és a kulturális jogokat illeti, a kisebbségi nyelvek védelmére vonatkozó kötelezővállalás csak a preambulumban található, míg a magyar nyelv és jelnyelv védelme az alapvető elvek között is garantált (Az Alaptörvény H) cikkében),³⁹ azaz normatív rendelkezés, amely elrendezés nem az alkotmány minimálkonszenzus jellegét és integráló funkcióját, hanem a többségi társadalmat védő, erősítő sajátos alaptörvényi szemléletnek felel meg.

Sajátosan reflektálja az etnicitás problémáját a negyedik alaptörvény-módosítás vélemény szabadságot korlátozó szabálya. A IX. cikk (5) bekezdése szerint:

„[a] véleménynyilvánítás szabadságának a gyakorlása nem irányulhat a magyar nemzet, a nemzeti, etnikai, faji vagy vallási közösségek méltóságának a megsértésére. Az ilyen közösséghez tartozó személyek – törvényben meghatározottak szerint – jogosultak a közösséget sértő véleménynyilvánítás ellen, emberi méltóságuk megsértése miatt igényeiket bíróság előtt érvényesíteni.”

Noha az alaptörvényi szövegben kizárólag itt jelennek meg az etnikai közösségek egyfajta alkotmányos védelem alanyaiként, a rendelkezés kisebbségvédelmi karakterét lerontja a többség védelmére vonatkozó fordulat, amelyet a Velencei Bizottság is aggályosnak talált.⁴⁰ A vélemény szabadság alkotmányba iktatott korlátozása az aránytalan, elfogult és ellentmondásos bírói gyakorlat fennmaradásának kedvez, amely a gyűlölet-bűncselekmények terén – drámai statisztikai adatokkal is alátámaszthatóan – túlnyomórészt a többségi társadalmat védi a roma kisebbséggel szemben.⁴¹

Szintén figyelmet érdemel a személy és a tulajdon ellen intézett, vagy ezeket közvetlenül fenyegető jogtalan támadás elhárításához való jog (V. cikk), amelynek bevezetésével az egyén és az állam felelősségének határai bizonytalanok válnak. Kérdés ugyanis, hogy miként viszonyul az „önvédelemhez való alapjog” az állami kényszer monopóliumához, vagyis ahhoz a szabályhoz, miszerint az „Alaptörvény

³⁸ PAP (23. lj.) 432.

³⁹ Hasonlóan, lásd a Velencei Bizottság 621/2011. sz. állásfoglalásának 45. pontját: „A Velencei Bizottság sajnálatosnak tartja, hogy a H) cikk, amely a magyar nyelv – mint az ország hivatalos nyelve – védelméről szól, nem tartalmaz garanciát a nemzeti kisebbségek nyelveinek védelmére vonatkozásában. Ugyanakkor megállapítja, hogy a XXIX. cikk biztosítja e nyelvek használatát Magyarország »nemzetiségei« számára, és úgy értelmezi ezt a rendelkezést, mint amely magában foglalja az a kötelezettséget is, hogy az állam védje ezeket a nyelveket és támogassa megőrzésüket és fejlődésüket (lásd még a preambulomot és az Alaptörvény Q) cikkét).”

⁴⁰ A Velencei Bizottság 720/2013 sz. véleménye, 141. pont: „a közösségek méltóságáról szóló rendelkezések túlságosan homályosak, és a »magyar nemzet méltóságának« speciális védelme azzal a veszéllyel jár, hogy a jövőben a szólásszabadságot Magyarországon a magyar intézmények és közszereplők védelme érdekében korlátozhatják.”

⁴¹ A statisztikát és a gyakorlat mérlegét feldolgozza BALOGH Lídia – DINÓK Henriett – PAP András László: „A jog által láthatatlan? A gyűlölet-bűncselekmények szabályozási kérdései és gyakorlati problémái” *Fundamentum* 2012/4. 94–96.

és a jogszabályok érvényre juttatása érdekében kényszer alkalmazására az állam jogosult” a C) cikk (3) bekezdése alapján. Kérdés továbbá, hogyan viszonyul az új alapjog a Btk.-ban büntethetőséget kizáró okként meghatározott jogos védelemhez, amely az alaptörvény önérdekkövető szemléletétől eltérően korszerű szolidaritási elemet tartalmazva „kezeli a jogon kívüli helyzetet”, azaz nemcsak a saját, hanem mások személye, javai, sőt, a közérdek ellen intézett jogtalan támadás elhárítását is megengedi. A dogmatikai érdekességeken túl, e rendelkezés esetében is felmerül a gyanú, hogy voltaképpen címzettje a roma népesség, amelynek mélyszegénységben élő tagjai – legalábbis a társadalmi köztudat szerint – el „szoktak” követni tulajdon elleni szabálysértéseket.⁴² Ezzel ismét a többségi társadalom sztereotípiáit felerősítő alaptörvényi igazolónorma erodálja a politikai közösség szolidaritását, amit pedig az alkotmánynak támogatnia kellene.

A társadalmi szolidaritást illetően lényeges visszalépés, hogy a szociális biztonság az Alaptörvényben nem alapjogként, csupán az állam „törekvéseként” jelenik meg, ennyiben mindössze államcél jelent; ami a hatályos alkotmányhoz képest visszalépésként értékelhető. Az ellátási jogcímek között (rászorulóknak körében) az idős kor nem jelenik meg a XIX. cikk (1) bekezdésében, hanem az a rászorultsági esetektől elválasztva, a (4) bekezdésben önállóan szerepel. A társadalombiztosítás alkotmányos intézményként nem található meg a szövegben, helyette a „szociális intézmények és intézkedések rendszere” fordulatot alkalmazza a (2) bekezdés, mint a megfogalmazott államcél megvalósításának eszközét. A vizsgált cikk (3) bekezdése, miszerint „[t]örvény a szociális intézkedések jellegét és mértékét a szociális intézkedést igénybe vevő személy közösség számára hasznos tevékenységéhez igazodóan is megállapíthatja” különösen aggályosnak tekinthető, mivel teljesen bizonytalan mércét tartalmaz. A „közösség számára hasznos tevékenység” megítéléséhez ugyanis nehezen állapíthatók meg objektív szempontok, „tevékenység” vagy „hasznosnak ítélt tevékenység” hiányában a támogatáshoz való jog kiüresíthető, akkor is, ha az érintett rászoruló és önhibáján kívül került válsághelyzetbe. Ez a szabály egyrészt megint csak a többségi társadalom előítéleteit és sztereotípiáit tükrözi, miszerint a romák segélyekből élnek, másrészt a kormányzat közmunka-programjának alkotmányos bázisát teremti meg.⁴³ Statisztikai alátámasztás nélkül is alaposan feltehető, hogy a közfoglalkoztatási programok jelentős részében romák kerülnek a munkaviszonynál lényegesen kedvezőtlenebb, szociális helyett rendészeti implikációkkal jellemezhető jogviszonyba, amely tovább növeli a „mi” és az „ők” – alaptörvényi nemzetfoglalomból is kiolvasható – különbséget.

5. ZÁRSZÓ

Noha az Alaptörvény a felszínen elismeri a méltóság, az egyenlőség és a szolidaritás értékeit, a szöveg mélyreható elemzése megvilágítja az ellentmondásokat, az

⁴² Kovács (32. l.) 190.

⁴³ Kovács (32. l.) 191.

egyenlőtlen helyzeteket igazoló, szegregáló jellegű szabályokat. Az Alaptörvény nem alkalmas a politikai közösség és a magyar társadalom integrálására, bár vélhetően nem is ezzel a szándékkal készült. Az etnicitás szempontjából ez egyértelműen a „többség” alkotmánya, amelyben az „etnikai” jelző mindössze egyszer fordul elő, s a kisebbségi etnicitás kérdései megmaradnak a historizáló nemzetiségi köntösbe rejtve, népies-kulturális dimenzióban. Vagyis a legkevésbé sincs szó arról, hogy a „részekre szakadt” nemzetet politikailag és társadalmilag szolidáris közösségként definiálja.

FÜGGELÉK

1. táblázat – a nemzeti és etnikai kisebbséghez tartozók száma – önkéntes bevallás az 1980–2011 közötti népszámlálások alkalmával

Forrás: www.ksh.hu/nepszamlalas/tables_regional_00

	Nemzetiség, etnikum			
	1980	1990	2001	2011
	összesen			
magyar	10 638 974	10 142 072	9 416 045	8 314 029
nemzeti, etnikai kisebbség				
bolgár	..	..	1 358	3 556
cigány (roma, beás)	6 404	142 683	189 984	308 957
görög	..	..	2 509	3 916
horvát	13 895	13 570	15 597	23 561
lengyel	..	..	2 962	5 730
német	11 310	30 824	62 105	131 951
örmény	..	..	620	3 293
román	8 874	10 740	7 995	26 345
ruszin	..	..	1 098	3 323
szerb	2 805	2 905	3 816	7 210
szlovák	9 101	10 459	17 693	29 647
szlovén	1 731	1 930	3 025	2 385
ukrán	..	..	5 070	5 633
nemzeti vagy etnikai kisebbség összesen	..	..	313 832	555 507
arab	..	..	1 396	4 537
kínai	..	..	2 275	6 154
orosz	..	..	2 341	6 170
vietnami	..	..	958	3 019
egyéb	16 369	19 640	36 472	28 068
nem kívánt válaszolni	..	..	570 537	1 455 883
összesen	..	..	10 343 856	10 373 367
teljes népesség	10 709 463	10 374 823	10 198 315	9 937 628

**2. táblázat – nemzetiségi szavazóként regisztrált választópolgárok
(kiemelve a két, legmagasabb arányban regisztráló, azaz nemzetiségi
képviselőre potenciálisan esélyes nemzetiségi választóközösség)**

Forrás: Nemzeti Választási Iroda, www.valasztas.hu/hu/ogyp2014/766/766_5_3.html

A nemzetiségi névjegyzékbe vett választópolgárok száma (2014)				
Nemzetiség	nemzetiségi választóként regisztrált összesen	kiterjesztve a parlamenti választásra		
		március 20. – április 6.		
bolgár	232	101	104	
görög	483	135	140	
horvát	3727	1535	1623	
lengyel	711	130	133	
német	23543	13749	15209	
örmény	455	186	184	
roma	25498	18150	14271	
román	1852	635	647	
ruszin	993	599	611	
szerb	673	320	349	
szlovák	3120	1214	1317	
szlovén	461	194	199	
ukrán	544	453	502	

3. táblázat – a nemzetiségek eredményei a parlamenti választáson, 2014

Forrás: Nemzeti Választási Iroda,

http://www.valasztas.hu/hu/ogyp2014/861/861_0_index.html

A nemzetiségi és pártlistákra leadott összes szavazat	5 047 363
5%-os küszöb	252 369
A nemzetiségi kedvezményes mandátumhoz szükséges szavazatszám	22 022
A nemzetiségi mandátumok száma	0
A nemzetiségi szószólók száma	13

Lista neve	lista típusa	szavazatok	arány
Német Nemzetiségi Önkormányzat (MNOÖ)	nemzetiségi	11 415	0.23 %
Magyarországi Cigány Párt (MCP)	párt	8 810	0.17 %
Roma Nemzetiségi Önkormányzat	nemzetiségi	4 048	0.08 %
Horvát Nemzetiségi Önkormányzat	nemzetiségi	1 212	0.02 %
Szlovák Lista	nemzetiségi	995	0.02 %
Román Nemzetiségi Önkormányzat (ORÖ)	nemzetiségi	463	0.01 %
Ruszin Nemzetiségi Önkormányzat (MROÖ)	nemzetiségi	362	0.01 %
Ukrán Nemzetiségi Önkormányzat	nemzetiségi	293	0.01 %
Szerb Nemzetiségi Önkormányzat (SZOÖ)	nemzetiségi	236	0.0 %
Szlovén Nemzetiségi Önkormányzat	nemzetiségi	134	0.0 %
Örmény Nemzetiségi Önkormányzat	nemzetiségi	110	0.0 %
Magyarországi Görögök	nemzetiségi	102	0.0 %
Lengyel Nemzetiségi Önkormányzat	nemzetiségi	99	0.0 %
Bolgár Nemzetiségi Önkormányzat	nemzetiségi	74	0.0 %

DRINÓCZI TÍMEA*

ALKOTMÁNYOS PÁRBESZÉD ÉS HATALOMMEGOSZTÁS**

Az alkotmánymódosító és az alkotmánybíráskodás között egyensúlynak kell fennállnia, amiből az következik, hogy egyik sem birtokolhat túlhatalmat, közöttük (és nemcsak a hatalmi ágak között) is fenn kell állnia feladat- és hatásköri megosztásnak, a személyi összeférhetetlenségnek, a kölcsönös együttműködésnek és bizalomnak. Ebből következik az a probléma, ami a bírósági felülvizsgálat során mindig felmerül: kié az utolsó szó a jogszabályok alkotmányossága vagy érvényessége feletti döntésben. A vita feloldására az tűnik alkalmasnak, hogy a parlamenti szupremácia talaján álló államok – fenntartva mindkét modell előnyét, és remélve a hátrányok eliminálását – elmozdulnak a bírói felülvizsgálat felé, és az erős felülvizsgálati modellekben, ahol szükséges, az alkotmánybírásgok nyitnak az alkotmányellenes alkotmánymódosítások felülvizsgálata felé. Ebből a szemszögből a parlament és a bíróság közötti alkotmányos párbeszéd, mint a kölcsönös együttműködés és bizalom megnyilvánulása növekvő jelentőségre tesz szert. A politikai döntéshozatal az alkotmányos demokráciában tehát többszereplős folyamat, mivel alkotmányi tartalmakról egyetlen szerv sem dönthet kizárólagosan, az nem elkülönült döntések összessége, hanem állandóan fennálló, ismétlődő folyamat, amelyben az alkotmányos szervek eltérő pillanatban, különböző, de egymással összefüggő jelleggel vesznek részt a kölcsönös bizalom alapján és a kölcsönös együttműködés jegyében. Az időbeliséget figyelembe véve ezzel egyensúly alakul ki, ami akkor bomlik meg, ha a döntések – az időtávlat figyelembevételével is – ténylegesen végső döntésekké válnak. Erre például akkor kerülhet sor, ha az erős felülvizsgálati rendszerben (mint amilyen például Magyarország is) az alkotmánybíráskodást folyamatosan „elnyomja” az alkotmánymódosító hatalom. Ekkor zavar keletkezik az alkotmányos működésben, mivel a hatalommegosztás valójában nem valósul meg.

Az eredetileg a common law államokból kiinduló, azután metaforaként máshol is átvett *alkotmányos párbeszéd* lényege az egyes alkotmányi rendelkezések jelentéstartalmáról való döntés egy olyan folyamatban, amelyben több szereplő is részt vesz.¹ Ezek a szereplők a *törvényhozó hatalom*, amely a jogalkotó tevékenysége során értelmezi az alkotmányt és az alapjogokat, illetve az a szerv – amely lehet *alkotmánybíráóság* (az ún. erős felülvizsgálati modellekben) vagy *bíróság* (az ún.

* Habilitált egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 7622 Pécs, 48-as tér 1.

E-mail: drinoczi.timea@ajk.pte.hu.

** A kutatást a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatta. A tanulmány lezárása 2015. március 18. Köszönettel tartozom az anonim lektoroknak a véleményükért.

¹ Lásd bővebben DRINÓCZI Tímea: „Alkotmányos párbeszéd-elméletek” *Jura* 2012/2. 60–72.

gyenge felülvizsgálati modellekben) –, amely elbírálja, hogy a jogalkotói (és adott esetben jogalkalmazói) aktus az alkotmánynak megfelelő tartalmú-e, vagy annak megfelelő eljárási szabályok megtartásával jött-e létre. Az így kialakított tartalommal a törvényhozó hatalom vagy egyetért, vagy nem. A felülvizsgálati modelltől függően a bírósági döntést az *törvényhozó rendes jogalkotási eljárással felülbíráhatja*, így olyan tartalom tulajdonítható adott alapjognak, amelyet a parlament meghatároz, majd arról ismét dönthet a bíróság az eléje kerülő konkrét eset kapcsán (gyenge felülvizsgálati modell); vagy az alkotmánybírói döntést (erős felülvizsgálati modell) a törvényhozó szervben megnyilvánuló politikai hatalom vagy *elfogadja*, vagy nem, és azt – ha lehetősége van rá – az *alkotmánymódosító hatalommal élve írja felül*. Ebben az esetben az alkotmány az alkotmánybírói döntésében megnyilvánuló értelmezési tartalommal ellentétes, vagy annak meg nem felelő szövegszerű kiegészítést kap.

Az alkotmánymódosító hatalom és az alkotmánybíráskodást végző szerv közötti kapcsolat *felveti a hatalommegosztás kérdését*,² azaz azt, hogy a két hatalmi tényező kapcsolata hogyan értelmezhető az alkotmányos demokráciában, különös tekintettel arra is, hogy a viszonyuk hasonlatosnak látszik ahhoz az alkotmányos párbeszédhez, amely a gyenge felülvizsgálati rendszerek sajátjának tűnik. Érdemes áttekinteni e modelleket annak érdekében, hogy megállapítást nyerjen: vajon ez a *hasonlatosság csak látszólagos-e*, és az egyikben sikeresnek minősülő megoldás („jelzés”) vagy elméleti kategorizálás (jogi és politikai alkotmányosság szembeállítása) eredményre vezet, a másikban viszont *nem feltétlenül*. A két említett modell két eltérő jogrendszer (*common law* és kontinentális)³ válasza az alkotmányosság és az alapjogvédelem biztosítására, de nem csak ezek a modellek léteznek. Ezért érdemes vizsgálni, hogy az új modellek hogyan és miért alakultak ki, illetve láthatóvá váljon, hogy a magyar alkotmánybíráskodás illeszkedik-e a kibontakozó trendekbe. A tanulmány első részében (1. pont) ezekkel a kérdésekkel foglalkozom, a második részében pedig értelmezem a hatalommegosztást, pontosabban a *hatalmi ágak elválasztását az említett két hatalmi tényező vonatkozásában* (2. pont). Igazolom, hogy bár az alkotmánymódosító hatalom és az alkotmánybíráskodást végző szervek *nem* minősülnek *hatalmi ágaknak*, a köztük lévő kapcsolatot a hatalmi ágak elválasztása logikájának megfelelően kell felfogni, azaz azoknak az alkotmányi feladataik ellátásában úgy kell a *bizalom alapján* – egyfajta alkotmányos párbeszédben – *együttműködniük*, hogy mindeközben a *kontroll-, korlátozó és védelmi funkciójukat is ellátták*. Az ilyen alkotmányos párbeszéd sikerének azonban megvan a maga demokratikus *feltétele*.

² A magyar Alkotmánybíróság is hatalommegosztási kérdésként kezelte az alkotmányellenes alkotmánymódosítások ügyét. Lásd a 61/2011. (VII. 13.) AB határozatot, ABH 2011, 290–366.

³ Az alkotmány és az alapjogok védelme érdekében tehát biztosítani kell a jogrendszer egységét, azaz azt, hogy abban ne legyenek alkotmányellenes vagy meghatározott elvekbe, nemzetközi vagy szupranacionális szabályokba ütköző jogi normák. Ezt az alkotmányos demokráciák a bírói felülvizgálatnak nevezett modellekkel valósítják meg, amely tevékenység lényegében az alkotmánybíráskodásnak felel meg azzal kiegészülve, hogy olyan államokban is létezik, ahol nincsen írott alkotmány, vagy a szabályok, amelyekben a védendő értékek megfogalmazásra kerültek, nem alkotmányi szinten helyezkednek el, vagyis velük összefüggésben nem lehet alkotmánybíráskodásról beszélni.

1. AZ ALKOTMÁNYOS PÁRBESZÉD ÉS A FELÜLVIZSGÁLATI MODELLEK

Joel I Colón-Ríos a tradicionálisnak számító, és a fentebb már említett erős és puha felülvizsgálati modellek mellett – a gyakorlati tapasztalatok alapján – továbbiakat is nevesít, és javaslatot tesz egy kialakulóban lévő ötödik modellre is. A *puha alapstruktúra modell*ben a végső szó – hasonlóképpen az egyszerű puha modellhez – a politikai döntéshozónál van; az *erős alapstruktúra modell*ben pedig az alkotmányosságról való végső döntés megmarad a(z alkotmány)bíróági szervnél. Az új modellje, a *konstitucionalista modell* azonban alkotmánytani szempontból erősen vitatható megállapításokat tartalmaz. Mindenesetre az áttekintésük hasznos amiatt is, hogy alapot nyújtanak a magyar modell értelmezéséhez és értékeléséhez.

1.1. A TRADICIONÁLIS FELÜLVIZSGÁLATI MODELLEK

1.1.1. A PUHA FELÜLVIZSGÁLATI MODELL

A két hatalom (alkotmánymódosítás és alkotmánybíráskodás) közötti játék *hasonlatosnak tűnik* a nemzetközösségi államoknak a törvények felülvizsgálatával kapcsolatos működéséhez és az ezt övező vitájához: a bíróság felülvizsgálhatja-e a törvények alkotmányosságát, amikor e lehetőség nincs kartális alkotmányban rögzítve vagy amiatt, mert az nem létezik az államban, vagy csak alkotmány alatti szinten kerül rögzítésre. Ha pedig vizsgálhatja, akkor azt milyen indok alapján teheti, és milyen következménye lehet az alkotmányellenesség vagy más illegitimitást okozó ok kimondásának, továbbá e deklarációnak milyen hatása lehet a törvényhozóra, rá nézve kötelező-e. A hasonlatosság azonban csak *látszólagos*, mivel csak az eredményt, azaz a felülbírálat lehetőségét nézi, az alkotmányos és politikai berendezkedés különböző jellemzőitől viszont eltekint. A kanadai, az új-zélandi és a brit intézményi változások eredményként a *jogszabályok* bíróságok által felülvizsgálhatóak, de véglegesen *nem semmisíthetők meg*, a bíróság lényegében csak „jelez”. Kanadában a hatálytalanító döntéssel kapcsolatban a jogalkotó megfontol, majd ha úgy látja jónak, felülbírálja a bírói döntést. Új-Zélandon a bíróság kötelezettsége a jogszabálynak az alapjoggal konzisztens értelmezését adni, és ha erre nem képes, az össze nem egyeztethető tartalmat kell alkalmaznia. A brit bíró „összeférhetlenségi nyilatkozatot” tesz, amire a jogalkotó a belátása szerint vagy reagál, vagy nem. E modelleket az irodalom gyenge bírói felülvizsgálatnak (*weak judicial review*) nevezi.⁴ A modellek hátterében lényegében a brit⁵ parlamenti jogalkotási *szupremácia* elmélete⁶ áll, amelynek lényege a következő: a parlament törvényho-

⁴ Joel I COLÓN-RÍOS e modellbe sorolja a 19. századi latin-amerikai alkotmányokat is. Joel I COLÓN-RÍOS: „A New Typology of Judicial Review of Legislation” *Global Constitutionalism* 2014/2. 146.

⁵ A brit és a többi európai állam alkotmányos berendezkedéséről lásd CHRONOWSKI Nóra – DRINÓCZI Tímea (szerk.): *Európai kormányformák rendszertana* (Budapest: HVG–ORAC 2007).

⁶ A parlamenti szuverenitás kifejezés Dicey nyomán terjedt el, aki azonban megkülönböztette a poli-

zó hatalma teljes és általános, az „uralkodó a parlamentben” elvileg korlátlan törvényalkotási kompetenciával rendelkezik. A törvényi jog nem sorolja fel részletesen a törvényhozási kompetenciákat, a parlamenttel kapcsolatos törvények nem konstituálják a törvényhozó hatalmat, a törvényhozó hatalom forrása a parlamenti szuverenitás elve, amely a parlamenti jogalkotó hatalom elsődlegességét garantálja. A parlament a jövőbeli parlamentek számára nem állapíthat meg jogalkotási korlátot, bíróságok védik és értelmezik a parlamenti szupremácia elvét, a törvényeket nem bírálhatják felül. Ezt a logikát törte át tehát az Egyesült Királyság esetében a közösségi jog érvényesítése és az alapjogi törvény elfogadása.

Stephen Gardbaum⁷ Kanada, Új-Zéland, az Egyesült Királyság, Ausztrália Fővárosi Terület és Ausztrália Viktória állam esetében olyan sajátos új alkotmányosságról beszél, amely az alkotmányos és a hagyományos parlamenti szupremácia között helyezkedik el. Ez az alkotmányos szupremáciától abban tér el, hogy a jogszabályok érvényességéről való végső döntés joga nem a bíróságé, hanem – ahogy fentebb látható volt – a törvényhozóé. A parlamenti szupremációhoz képest pedig az a különbség, hogy van új, törvényi szinten elfogadott írott alapjogi katalógus, amely érvényesítése az alkotmányos felülvizsgálat jogával felruházott bíróságok feladata a már jelzett, korlátozott hatókörben. Gardbaum szerint az új modell átalakítja, újraosztja a bíróságok és a politikai hatalmi szereplők hatásköreit, és így hatékonyabbá teszi a jogvédelmet egyrészt oly módon, hogy növeli a bíróságok hatalmát (a parlamenti szupremácia modelljéhez képest), ugyanakkor csökkenti is azok hatalmát (az alkotmányos szupremácia modelljéhez képest). Ez nagyobb egyensúlyt hoz létre a szereplők között, mivel egyiknek sem enged indokolatlanul nagy hatalmat. Mindezzel jobban érvényre juthat az alkotmányos demokrácia két alapkonceptiója: a demokratikus önkormányzás és az alkotmányos korlátok elve. E modellben elismerik mind a bírói, mind a parlamenti szupremácia előnyeit és hátrányait. Hasznosítják a bíróságoknak az alapjogokról szóló diskurzushoz való hozzájárulásuk képességét, illetve azt, hogy védelmet tudnak nyújtani az elégtelen szintű jogérvényesítéssel szemben. Ugyanakkor kiküszöböli az elégtelen szintű és túlzott mértékű bírósági jogvédelmet, de az utolsó szó jogát a törvényhozónál hagyja, amelyben megvalósulhat a demokratikus legitimitáció, mivel így ellensúlyozzák a bírósági felülvizsgálat legitimitációhiányát és többségellenes voltát.

Gardbaum köztes modelljével szemben Richard Bellamy teljes mértékben *elutasítja az alkotmányos szupremácia elvét*, amelyet ő – lényegében a brit (ahol nincsen írott alkotmány) és az egyesült államokbeli (ahol az alkotmánybíráskodást a bírói gyakorlat alakította ki) példákra hivatkozva – jogi alkotmányossággént ír le,

tikai és a jogi szuverenitást. Politikai szempontból az ő felfogásában is a nép a szuverén, jogi szempontból viszont a „király/királynő a parlamentben”. A parlamenti szuverenitás elve nem jelenti azt, hogy a parlament ne állna politikai kontroll alatt, mert ezt biztosítják egyrészt a periodikus választások, másrészt a kormányfő által kezdeményezhető feloszlítás. A parlamenti szuverenitás elve a törvényhozó hatalom forrására utal, és a parlamenti jogalkotás szupremáciájára. Vö. Eric BARENDT: *An Introduction to Constitutional Law* (Oxford: Oxford University Press 1998) 211.

⁷ Stephen GARDBAUM: „A konstitucionalizmus új nemzetközösségi modelljének előnyei” *Fundamentum* 2014/1–2. 5, 6, 7, 13.

és fenntartja az ezzel a modellel szembeni tradicionális érveket.⁸ Bellamy amellett áll ki, hogy a demokratikus folyamatokban kikristályosodó (nép)akarát nagyobb legitimitással rendelkezik, és a pártok közötti nyílt verseny, illetve választás, a döntéshozatal során a többségi elv érvényesítése, a jogalkotásba és az alkotmányos keretek alakításába való egyenlő beleszólás lehetősége a bíróságokhoz képest a jogok védelmét is jobban szolgálja.⁹ Bellamy azonban nem alkotmányjogi alkotmányfogalmat használ: nála az alkotmány maga a demokratikus eljárás, ami nem fogható fel alaptörvényként vagy normaként, hanem az ellentétei feloldásának alapvető keretként szolgál, az alkotmányt tehát inkább a politikai, mintsem a jogrendszerrel kell azonosítani.¹⁰ Ez felfogható egyfajta politológiai-szociológiai alkotmányként is, ahogyan azt Petrétei József összegzi.¹¹

1.1.2. AZ ERŐS FELÜLVIZSGÁLATI MODELL

Az alkotmányellenes alkotmánymódosításra irányuló felülvizsgálat nyilván olyan államokban értelmezhető, ahol egyrészt van írott alkotmány, másrészt ez az alaptörvény az alkotmányos demokrácia jogállami és demokratikus alkotmánya. Ilyen államokban az alkotmányfelfogás általában az *alkotmányos szupremácia vagy jogi alkotmányosság* felfogását követi, azaz az alkotmányt – mint a jogszuverenitás legfőbb letéteményesét¹² – helyezi a középpontba olyan jogi dokumentumként, amelynek feltétlen elsődlegességet kell tulajdonítani, és amivel ellentétes jogi normát elfogadni vagy gyakorlatot folytatni nem lehet. Ennek az érvényesülése felett az alkotmánybíráskodást végző szerv örökös, amelynek az ilyen irányú tevékenysége már a kezdetektől azt a vitát váltotta ki, hogy adott államban a normák érvényességéről, alkotmányosságáról kié az utolsó szó. Ez a vita jelentősebb súlyúnak minősíthető azokban az államokban, ahol az alkotmányosság vagy az alkotmány védelmére nem került kifejezetten rögzítésre egy különálló szerv, hanem azt a rendes bíróságok végzik. Ebben az esetben ugyanis nincsen alkotmányi alapja a normák megsemmisítésének, az a bírósági gyakorlatban alakult ki. Következésképpen felmerül a többségellenes érv: hogyan jön ahhoz a nem választott, csak néhány tagból álló bíróság, hogy felülbírálja, adott esetben ne alkalmazza vagy megsemmisít-

⁸ Lásd a 2.2. pontban.

⁹ Lásd Richard BELLAMY: *Political Constitutionalism: a Republican Defence of the Constitutionality of Democracy* (Cambridge: Cambridge University Press 2007) 4, 7, 259. Magyarul összegezve lásd ANTAL Attila: „Politikai és jogi alkotmányosság Magyarországon” *Politikatudományi Szemle* 2013/3. 52.

¹⁰ BELLAMY (9. l.) 5. Megjegyzendő, hogy ez az alkotmányfogalom is elfogadható, csak akkor figyelembe kell venni azt a paradigmarendszert, amelybe e fogalomhasználat a vizsgálat tárgyát helyezi.

¹¹ „Politológiai-szociológiai értelemben az alkotmány az adott államban fennálló tényleges hatalmi viszonyok, erőcsoportok, és ezek hatásösszefüggéseinek rendszere, azaz a politikai erők hatalmi és döntési mechanizmusok formájában való megoszlása, függetlenül ezeknek a mechanizmusoknak a létrejöttétől és működésétől.” PETRÉTEI József: *Az alkotmányos demokrácia alapintézményei* (Budapest – Pécs: Dialóg Campus 2009) 49.

¹² Lásd DRINÓCZI Tímea: „A párbeszéd hatása az állami szuverenitásra” *MTA Law Working Papers* 2014/27. http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/mtalwp/2014_27_Drinoczi.pdf.

se a népképviselői szerv döntését. Hasonló vita bontakozik ki az alkotmánybíró-ságot konstituáló államok esetében is, de – eltekintve azoknak a véleményétől, akik a jogi alkotmányosságot mint intézményt utasítják el – e vita főként akkor erősödik fel, amikor az alkotmánymódosítások alkotmányosságáról van szó.

Az ilyen államokban az alkotmány védelme érdekében az alkotmánybíró-ság *megsemmisíti* az alkotmányellenes jogszabályokat, azaz a jogi norma érvényességét tekintve a törvényhozó hatalom és az alkotmánybíráskodást végző, a törvényhozót ellenőrző szerv közül ez utóbbi a végső szó. Ez nem zárja ki azt, hogy az alkotmánybíró-ságnak *egyéb* olyan *eszközei* is legyenek a hatásköri leírások között, amellyekkel konstruktív párbeszédet tud folytatni a törvényhozóval (mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség, alkotmányos követelmények megfogalmazása, „tanácsadás”, „jelzés”) annak érdekében, hogy az alkotmány érvényre juthasson, azaz – az alkotmányos párbeszéd-elmélet terminológiájával élve – megtalálják a helyes alkotmányi tartalmat adott szabályozási megoldás esetén. A lényeg azonban az, hogy az alkotmánybíró-ság alkotmány-sértés esetén meg tudja semmisíteni, és meg is semmisíti a jogi normát. A két hatalom között *egyensúlyi helyzet áll fenn*, mivel az alkotmánybíró-ságnak maga az alkotmány adja a megsemmisítés lehetőségét, de e tevékenységnek az alkotmányon belül kell maradnia. E modelleket az irodalomban erős bírói felülvizsgálati modellnek (*strong judicial review*) hívják.¹³ Az említett egyensúly akkor *bomlik meg*, amikor az alkotmánymódosító hatalom – amely szintén konstituált hatalom, és bizonyos értelemben a törvényhozó hatalom felett áll (az eljárási szabályok nehezítése következtében és amiatt, hogy ha a módosítás végbemegy, az köti a törvényhozó hatalmat) – sorozatosan felülbírálja az alkotmánybíró-sági döntéseket. Az ilyen permanens felülbírálatban megjelenő alkotmánymódosító akarat – ami politikailag adott helyen és időben meg-egyezhet az alkotmányozó hatalom akaratával – kikezdheti az adott alkotmányos rendszert, és azt pusztán módosítással – ami alkotmánytani szempontból nem azonosítható az alkotmányozó hatalom megnyilvánulásával – megváltoztathatja.

1.2. AZ ERŐS ÉS A PUHA ALAPSTRUKTÚRA FELÜLVIZSGÁLATI MODELLEK

Az államok néha abban a helyzetben találták magukat, hogy olyan mechanizmus-ra volt szükségük, amellyel az alkotmányos rendszer egészét meg tudják védeni. Abban a rendszerben, ahol a bíróság rendelkezik a megsemmisítés jogával, és az alkotmány még *örökkévalósági klauzulát* is tartalmaz, az erős felülvizsgálati jog-kör még erősebbé válik: kialakul az *erős alapstruktúra felülvizsgálat (strong basic structure review)*. Az örökkévalósági klauzulával való védelem azonban egyébként alkotmánymódosítással kijátszható, ha az alkotmánymódosító először e klauzulát távolítja el, feltéve, ha az nincsen kifejezetten védve más alkotmányi rendelkezés által, mert ilyenkor először azt kell eltávolítani. Felvethető ugyanakkor, hogy

¹³ COLÓN-RÍOS (4. l.) 148.

az örökkévalósági klauzula eltávolítása új alkotmányt eredményez, amire viszont csak az alkotmányozó lehet feljogosítva. Ahol *nincsen kifejezett örökkévalósági klauzula*, a bírúk maguknak vindikálhatják a jogot arra, hogy az alkotmányellenes alkotmánymódosítás felett döntsenek azért, hogy az alkotmány védelme érdekében annak a törvényhozó által szándékolt gyakori és alapvető módosításával szembe szálljanak. Ez eltörli a parlamenti szupremáciának az erős felülvizsgálati rendszerben megmaradt maradékát is, vagyis erre a modellre az ilyen rendszerű államok térhetnek át. Példaként India és Belize említendő.¹⁴

A puha alapstruktúra felülvizsgálati modell Colón-Ríos szerint azokban az államokban alakult ki, ahol a 19–20. században a gyengéről áttértek az erős felülvizsgálatra, és a 20–21. században pedig ezt cserélték le gyenge alapstruktúra modellre. A modellben a *végső szó*, amelyet hatásköri szabályok megfogalmazásával az alkotmány is rögzít, az – alkotmánytani értelemben felfogott – alkotmányozó hatalomnál, vagyis a *népnél* van, amely megoldás így megszüntetheti az alkotmánymódosító hatalom korlátok nélküli megnyilvánulásait. A bolíviai és az ecuadori alkotmányt alapul véve az ilyen alkotmányi hatásköri szabályok a következők: bizonyos alkotmányi elveket, alapjogokat, kötelezettségeket, garanciákat, az alkotmány szupremáciájára vonatkozó rendelkezéseket, az alkotmány módosítására vonatkozó szabályokat csak referendummal létrehozott alkotmányozó gyűléssel lehet megváltoztatni. Ha a gyűlés megalkotta az új alkotmányt vagy a radikális módosításokat, akkor azok elfogadásáról újabb referendumnak kell döntenie. Colón-Ríos a kolumbiai alkotmányt is ide tartozónak véli, ahol a bírói gyakorlat – miután megállapította, hogy az alkotmány nem tartalmaz örökkévalósági klauzulát – kimondta: az alkotmánymódosító hatalom nem fogadhat el olyan módosítást, amely alapvetően új alkotmány létrehozatalát jelentené, mert erre csak a nép alkotmányozó hatalmának van lehetősége a fentebb leírt eljárással.¹⁵

A szuperkonstitucionalista megközelítésben még az alkotmányozó hatalmat is kötik bizonyos alapelvek és értékek. E kötöttség jogi értelemben értendő, azaz bíróság előtt kikényszeríthető. Colón-Ríos e véleményét¹⁶ a latin-amerikai államok tapasztalatára építve dolgozta ki. Utal Venezuelára, ahol 2006-ban kimondták: a nép alkotmányozó hatalma, mint minden más politikai hatalom, korlátok alá vetett, amely forrásai azok a jogok, amelyek az emberi lényben rejlenek és méltóságukból erednek. Erre alapozva azon a véleményen van, hogy szakítani kell azzal az elmélettel, amely az alkotmányozó hatalmat a néptől vezeti le, és át kell térni a szupranacionális normákból való levezetésre. Ez azt jelenti, hogy vannak olyan alapelvek, amelyekkel minden alkotmánynak rendelkeznie kell, és ha azok az alkotmányozás során nem kerülnek be az alkotmányba, azt a bíróság kikényszerítheti, mivel a bíró az alkotmányozó hatalmat is jogi értelemben korlátozhatja. E modellben a végső szó joga visszatérne a bírósághoz.

¹⁴ COLÓN-RÍOS (4. l.) 153–155.

¹⁵ COLÓN-RÍOS (4. l.) 161.

¹⁶ COLÓN-RÍOS (4. l.) 163–167.

1.3. A FELÜLVIZSGÁLATI MODELLEK IMPLIKÁCIÓI ÉS A KÖVETKEZTETÉSEK

A fentebb részletesen bemutatott felülvizsgálati modellek leírása három következtetés levonását engedi meg.

Az *erős felülvizsgálati modellben*, amennyiben *permanens felülbírálatban* megjelenő alkotmánymódosító akarat nyilvánul meg az alkotmánybíráskodással szemben, akkor kérdésként merül fel, hogy ilyen esetben *mit tehet az alkotmánybíróság*. Az egyik megoldási lehetőség az *erős alapstruktúra modell felé történő elmozdulás*, a másik pedig a nem „hatásköri aktivista” magatartás,¹⁷ amikor az alkotmánybíróság nem bírálja el az alkotmánymódosításokat, hanem – azok alkotmányos rendszerbe nem illeszkedése esetén – *pusztán „jelez”* az alkotmánymódosító hatalomnak. Utóbbi esetben az alkotmánybíróság a felülvizsgálati modellekben jelzett *tendenciával szemben* nem az erős alapstruktúra felé halad, hanem inkább a más jogrendszerben (*common law*) alkalmazott megoldás felé látszik elmozdulni.

Ha az alkotmánybíróság úgy dönt, hogy kifejezett hatásköri előírás hiánya miatt nem olvas ki magának hatáskört, nem értelmezi az alkotmányt aktivista módon, de a felmerülő alkotmányellenes alkotmánymódosításokra valamiképpen alkotmányjogi választ szeretne adni, akkor egyfajta alkotmányos párbeszédbe bocsátkozhat az alkotmánymódosító hatalommal. E párbeszédben *„jelezhet” vagy „rámutathat”* arra, hogy adott alkotmánymódosítás miért és hogyan ütközik az „az alkotmányosságba vetett hit”-be, (45/2012. (XII. 29.) AB határozat, Indoklás [160])¹⁸ esetleg bemutathatja, hogy milyen alkotmányos követelmények alkalmazhatóak, csakúgy, mint ahogyan azt a jogalkotó hatalommal való párbeszédben teszi.¹⁹ Az alkotmánymódosító hatalom – mivel konstituált hatalomként egy szinten áll az alkotmánybírással²⁰ – nem kötelezett a testület ilyen megfogalmazásait magáévá tenni, mert a párbeszédnek ugyanis pont az a lényege, hogy nem ró kötelezettséget egyik félre

¹⁷ Ennek több oka lehet: alkotmányelméleti (alkotmányozó és alkotmánymódosító hatalom elválasztásának tagadása) és alkotmányjogi megfontolás (az alkotmány szövegének értelmezése) is az alapja lehet. Az alkotmányozó és -módosító hatalomról lásd legújabban GÁRDOS-OROSZ Fruzsina: „Az alkotmánymódosítások alkotmányossági felülvizsgálata: elméleti koncepciók, nemzetközi trendek és magyar kérdés” in GÁRDOS-OROSZ Fruzsina – SZENTE Zoltán (szerk.): *Alkotmányozás és alkotmányjogi változások Európában és Magyarországon* (Budapest: Nemzeti Közszolgálati és Tankönyv Kiadó 2014); PETRÉTEI József: „Az alkotmányozó hatalom és az alkotmányosság” in uo. FRÖHLICH Johanna: „Az alkotmány zárttsága és ellentmondás-mentessége – az alkotmánymódosítások felülvizsgálatának lehetőségei és határai” in uo. DRINÓCZI Tímea: *Újra az alkotmányozó, az alkotmánymódosító hatalomról és az alkotmányellenes alkotmánymódosításról – az Alaptörvény alapján* (megjelenés alatt). Korábról lásd CHRONOWSKI Nóra – DRINÓCZI Tímea – ZELLER Judit: „Túl az Alkotmányon...” *Közjogi Szemle* 2010/4; CSINK Lóránt – FRÖHLICH Johanna: „... az alkotmányjogon innen” *Alkotmánybírási Szemle* 2011/1; KOCSIS Miklós: „Viszonyítási pont vagy a vizsgálat tárgya – alkotmányellenes alkotmánymódosítások?” *Új Magyar Közigazgatás* 2011/2.

¹⁸ Holló András alkotmánybírónak a 45/2012. (XII. 29.) AB határozathoz, Indoklás [160] fűzött párhuzamos indokolása.

¹⁹ Az alkotmányos párbeszéd egyéb lehetőségét lásd DRINÓCZI Tímea: „A racionális vagy tényeken alapuló jogalkotás és az Alkotmánybíróság” *Jogtudományi Közöny* 2015 (megjelenés alatt).

²⁰ Lásd az alábbi 2. pontban.

sem. Ebből két, egymással összefüggő *következtetés* adódna: az egyik rákérdezne a párbeszéd hatékonyságára, a másik pedig felvetné, hogy amennyiben az alkotmánybíróság így járna el, az nem vetne-e fel párhuzamot a puha alkotmányossági felülvizsgálattal kapcsolatban, és ha igen, akkor az ottani tapasztalatoknak milyen alkalmazási lehetőségei lehetnek.

A *hatékonysággal* kapcsolatban rögzíthető, hogy az alkotmányos párbeszéd akkor működik, ha a felek ugyanolyan keretek között folytatják a párbeszédet: az alkotmányos demokráciában. Ha a politikai döntéshozó ebből kilép – akár folyamatos alkotmányellenes alkotmánymódosításokkal, akár alkotmánybírósági döntések folytonos felülbírálatával – a párbeszéd nem képes hatékonyan működni. Az alkotmánybíráskodás keretekből való kilépésének a megállapítása nehezebb: az alkotmánybírósági értelmezést kell interpretálni annak megállapításához, hogy erről van-e szó. Ilyen esetben a reakció lehet alkotmánymódosítás, amelynek azonban olyannak kell lennie, hogy az alkotmánybíróság az alkotmányosság vagy az alkotmány védelmét továbbra is hatékonyan el tudja látni. Ha a módosítás nem ilyen, a keretek is megváltoztak.

A *puha felülvizsgálati rendszerekben a kiindulópont más*, mint az erős felülvizsgálati modellben. Néhány esetben nem ugyanolyan alkotmányfelfogásról van szó, és a politikai döntéshozóval szemben a politikai és a jogi kultúrában erősebb módon és másként megjelenő fékek és ellensúlyok alakulnak ki. Bár lehet hasonlóság a puha felülvizsgálati és az erős felülvizsgálati rendszerben működő alkotmánybíráskodás és az alkotmánymódosító hatalom között, a puha rendszer eszközeinek kizárólagos alkalmazása nem tűnik megfelelőnek.²¹

A *parlamentari szupremácia és az alkotmányos szupremácia elveinek az éles szembenállása* csak az ilyen – különösen a brit – modellben értelmezhető. Az ezen alapuló kategóriákat – mint például a brit Richard Bellamy jogi és politikai alkotmányossága – nem lehet egy az egyben a kontinentális jogrendszerű, elkülönült, és alkotmányban rögzített alkotmánybíróság, illetve a parlament hatalmára, továbbá alkotmányos gyakorlatára rávetíteni, és az állam alkotmányosságát ezekkel a kifejezésekkel leírni, mint ahogyan azt Antal Attila tette. Antal ugyanis az 1990–2010 közötti szakaszt a jogi, míg a 2010-et követőt a politikai alkotmányosság kategóriával írta le. Utóbbi időszak elejét a politikai alkotmányosság elsőprő erejeként említi, és annak ellenére, hogy Bellamy deklaráltan eltérő alkotmányfogalmat használ, Antal a magyar politikai alkotmányosság iránti egyik igényként vagy inkább annak megnyilvánulási formájaként tekint az írott, jogi értelemben felfogott „alkotmány politikai jellegének rehabilitálására”, és arra az elgondolásra, hogy a „jog nem korlátozhatja a politikát”.²² A politikai alkotmányosság megnyilvánulását Antal az alkotmányrontó alkotmánymódosításokban, az Alkotmánybíróságot érintő változtatásokban (hatáskör-korlátozás, szervezeti kérdések, Alaptörvényhez kötöttség, korábbi határozatok hatályon kívül helyezése, alkotmánybírósági döntések felülbírálata) látja. Értékelése szerint főként a negyedik módosítást követően kialakult az

²¹ Bővebben lásd COLÓN-RIÓS (4. lj.).

²² ANTAL (9. lj.) 58.

„Alaptörvénynek a politikai alkotmányon alapuló karaktere”.²³ Antal tehát – mivel a jogi értelemben felfogott alkotmányt értékelte a politikai-szociológiai értelemben felfogott alkotmány jellemzői leírására szolgáló politikai alkotmányosság kategóriával – kilép a Bellamy által lefektetett kontextusból. A szerző értékelése ott is hibásnak tűnik, ahol megoldási javaslatot nyújt a kialakult magyar helyzetre vonatkozóan, és meghatározza: a két felfogás (jogi és politikai alkotmányosság) létezik hazánkban, és „csakis együtt alakíthatnak ki egy egészséges közjogi és politikai kultúrát”.²⁴ Ezzel Antal a 2010 óta eltelt alkotmányjogi változásokat Bellamy vitatható, de a maga rendszerében védhető megállapításaival magyarázza, és lényegében legitimálja anélkül, hogy vizsgálná Bellamy politikai alkotmányossága biztosítékai megvalósulását is. Bellamynál ugyanis nagy szerepe van a versengő választásnak, amivel kapcsolatban a magyar megvalósulás 2014-ben legalábbis kétséges volt,²⁵ az érdemi részvétel a jogalkotási²⁶ és az alkotmányozási eljárásban,²⁷ amivel kapcsolatban is jelentős hiányosságokat lehet Magyarországgal kapcsolatban tapasztalni. Ha a magyar Alaptörvényt és az alkotmányos gyakorlatot valamilyen kategóriával jellemezni szeretnénk, nem ajánlatos Bellamynak a maga rendszerében igazolható politikai alkotmányosság kategóriáját használni, mert ahhoz a téves feltevéshez vezet, hogy annak jellemzői hazánkban is érvényesnek tekinthetők. Különösen akkor, ha ezt a kategorizálást a kellő kritikai hozzáállás nélkül más is átveszi.²⁸ Bellamy politikai alkotmányosság-elmélete inkább amiatt politikai, hogy az alkotmányt magát politikai terméknek tekinti, amelyet azonban a jog eszközeivel védeni lehet és kell, nem pedig amiatt, mert a politikai döntéshozó korlátlanul diszponál minden felett.

Figyelemmel arra, hogy a puha alapstruktúra felülvizsgálati modellt alkalmazó államok az úgynevezett visszaéléses alkotmányozással jellemzett államok közé tartoznak,²⁹ felmerül a kérdés, hogy az *alkotmánymódosítás* ilyen *erős megköté-*

²³ ANTAL (9. lj.) 62.

²⁴ ANTAL (9. lj.) 66.

²⁵ Lásd TÍMEA DRINÓCZI: „Dialogic Interaction and Legislation on Parliamentary Election in Hungary 2010–2014” *Osteurope Recht* 2014/4.

²⁶ Lásd DRINÓCZI (19. lj.).

²⁷ Lásd DRINÓCZI TÍMEA: „Az alkotmány és az Alaptörvény legitimitásáról” in FÜLÖP Péter – BENCsik András (szerk.): *Jogász Doktoranduszok I. Pécsi Találkozója. Tanulmánykötet* (Pécs: 2011), http://www.law.pte.hu/files/tiny_mce/File/Hirek/20111017/tanulmanykotet.pdf.

²⁸ L. ERDŐS Csaba: „Az 1989-es Alkotmányon nyugvó alkotmánybírói határozatok hatályon kívül helyezésének egyes aspektusai” in GÁRDOS-OROSZ-SZENTE (17. lj.) 310–312; STUMPF István: *Erős állam – alkotmányos korlátok* (Budapest: Századvég 2014) 239, 247.

²⁹ David Landau a visszaéléses alkotmányozás kifejezést arra a jelenségre használja, amikor a politikai hatalom az alkotmány által nyújtott lehetőségeket – pl. alkotmánymódosításokat – a demokratikus rend erodálására használja fel annak érdekében, hogy a saját maga elmozdítását megnehezítse, továbbá a bíróságokat a saját politikáját támogatókkal tölts fel, a bíróságokat és más demokratikus ellenőrző intézmények munkáját ellehetetlenítse. A létrejövő új hibrid modell nem teljesen autoriter, továbbra is tartanak választásokat, bár az ellenzék a választások során jelentős hátrányban van, az államberendezkedés ugyanakkor a változtatásokat követően kevésbé demokratikussá válik, mint korábban volt. Azt a helyzetet, amit az ilyen visszaéléses alkotmányozás vagy alkotmánymódosítás rendszer-átalakításként eredményez, valójában igen nehéz megváltoztatni, mivel a szóba jövő és a nemzetközi vagy az összehasonlítható jogban megtalálható demokratikus védelmi mechanizmusok nagymértékben hatástalanok, mert a demokratikus intézményrendszer lebontása alkotmányos eszközökkel zajlik, és a folyamata során nehéz bármilyen jog- vagy alkot-

se, illetve az alkotmányozó hatalomhoz való utalása milyen megfontolásokon alapszik: a demokratikus alkotmány vagy a meglévő politikai hatalmi rend fenntartását célozza. E kérdést Colón-Riós nem tette fel, mivel az alapvető törekvése az volt, hogy a felülvizsgálati modelleket bemutassa és felvesse egy új modell, a szuperkonstitucionalista megközelítés kialakulásának lehetőségét. Colón-Riós a puha alapstruktúra felülvizsgálati modellel kapcsolatban azt sem vizsgálta, hogy a referendummal létrehozott gyűlés – a szabályozottsága okán – nem lesz extrakonstitucionális, vagyis alkotmányon kívüli. Emiatt az ilyen alkotmányozónak nevezett gyűlés megnyilvánulása – alkotmánytani szempontból – nem alkotmányozó, hanem pusztán alkotmánymódosító hatalomként értelmezhető. E modell tehát az alkotmánymódosításnak az eljárási szabályait meglehetősen nehézvé, és az alkotmányt rigiddé teszi, amelynek az értelme az alkotmányos demokráciában megkérdőjelezhető, a Landau által bemutatott visszaéléses, hibrid rendszerekben azonban logikus szabályozási megoldásnak tűnik.

A *szuperkonstitucionalista modellben nem világos*, hogy ha valóban az alkotmányozó hatalom nyilvánul meg, milyen, ki által konstituált bíróságnak lehetne az alapelvek létéről vagy nem létéről döntenie. Colón-Riós valószínűleg nem vette figyelembe, hogy a modellje minden bizonnyal csak azokban az államokban lehetne új modell, ahol az alkotmány lényeges megváltoztatására (ezzel összefüggésben lényegében új alkotmány alkotására) az alkotmányban nevesített eljárással és a nép közreműködésével kerülhet sor, mert ilyenkor lényegében nem eredeti az alkotmányozó hatalom. A nem eredeti hatalomnak pedig a meglévő keretek között kell tevékenykednie, vagyis a bírósági felülvizsgálat értelmezhető. Ez a felülvizsgálat azonban nem az alkotmányozó hatalmat vizsgálja, a követelményrendszer nem azt köti.

2. AZ ALKOTMÁNYOS PÁRBESZÉD A KONSTITUÁLT HATALMAK (ALKOTMÁNYMÓDOSÍTÓ, TÖRVÉNYHOZÓ HATALOM ÉS ALKOTMÁNYBÍRÁSKODÁS) KÖZÖTT

Az a tétel, hogy az alkotmányos demokráciában a hatalommegosztás elvének érvényesülnie kell, nem újdonság.³⁰ Ez a vizsgált témát tekintve azt jelenti, hogy nem létezhet olyan hatalmi tényezőként szereplő alkotmányos szerv, amelyet valamely hatalmi tényezőként szereplő másik alkotmányos szerv nem ellenőriz, vagy amely túlhatalmat gyakorol. E megállapítás indokoltá teszi néhány kifejezés közelebbi meghatározását.

mánysértést igazolni. Vö. David LANDAU: „Abusive constitutionalism” (April 3, 2013) *UC Davis Law Review* 2013/1. 189–260; FSU College of Law, *Public Law Research Paper* 646, <http://ssrn.com/abstract=2244629>.

³⁰ Nem célok a hatalommegosztásra vonatkozó gazdag szakirodalmat feldolgozni, azt csak az alkotmányos párbeszéd szempontjából vizsgálom, és azt Petrétei József alkotmánytanára, illetve Hübner Mendes irására alapozva gondolom tovább. Jelzem azonban az itt kidolgozott gondolatmenettel ütköző, számomra lényegesnek tűnő, legújabb magyar szakirodalmi megfontolásokat.

2.1. A KONSTITUÁLT HATALMAK A HATALOMMEGOSZTÁS RENDSZERÉBEN

2.1.1. A HATALMI ÁGAK ÉS A HATALMI TÉNYEZŐKÉNT SZEREPLŐ ALKOTMÁNYOS SZERVEK

A *túlhatalom* az alkotmányos demokráciában értelemszerűen nem megengedett. A hatalommegosztásnak az alkotmányos demokráciában alkalmazott tana szerint egyrészt „[a] hatalommegosztás elvének megfelelően a *hatalmi ágak egymás tevékenységét kölcsönösen ellenőrzik, ellensúlyozzák, érdemben korlátozzák*”.³¹ Másrészt meghatározásra kerül az igény, hogy a hatalommegosztás több szinten értelmezendő, vagyis, az államhatalmi ágak elválasztása nem elegendő, hanem különféle egyéb modellek alakulnak ki. Ezek közül az egyik a konstitucionális szinten megvalósuló hatalommegosztás, amely azt törekszik megakadályozni, hogy a törvényhozó, az alkotmánymódosító és az alkotmányozó hatalom egybecsússzon.³² Az alkotmány/alapjogok védelme érdekében pedig létrejön az alkotmánybíráskodás/bírói felülvizsgálat intézménye, amely ellensúlyt teremt a jogi normákat megalkotó hatalmakkal, vagy hatalmi tényezőkkel szemben. Ebből az következik, hogy a hatalmi tényezőket, a konstituált hatalmakat tekintve is olyan követelményeket kell felállítani, mint a hatalmi ágak vonatkozásában. Ehhez azonban meg kell határozni, hogy mit értünk hatalmi ág és hatalmi tényező alatt.

A magyar irodalomban dogmatikai igényességgel eddig Petrétei József határozta meg, hogy mit is lehet *hatalmi ág* alatt érteni. Véleménye szerint „a hatalmi ág esetében a hatáskörök homogén csoportjának *önállónak*, továbbá kiemelkedő és meghatározó *hatáskiváltásra alkalmasnak* kell lennie, vagyis olyannak, amelyek az *állam alapvető*, illetve legjelentősebb *funkcióinak ellátását és gyakorlását* teszik lehetővé. A *hatalmi ág* tehát *funkcióvonatkoztatott*, ezért az egyes *hatalmi ágak kialakításának feltétele a funkcionális, a szervezeti és a személyi* értelemben vett *elhatárolás*. Eszerint az állami alaptevékenységek köréből meghatározott *funkciót* – mint a tevékenység tartalmi kritériumok szerint megállapított fő irányát – meghatározott állami *szervhez* konkrét feladat- és hatáskörök formájában rendelik hozzá, és az összeférhetlenséggel (inkompatibilitás) biztosítják a perszonális elválasztást, vagyis azt, hogy ugyanazok a *személyek* ne gyakorolhassák a különböző – államhatalmi ágnek minősülő – állami szervek feladat- és hatáskörét. A hatalmi ágak elválasztása nemcsak azt jelenti, hogy az egyik hatalmi ág nem vonhatja el a másik jogosítványait, hanem azt is, hogy a *demokratikus jogállamban korlátlan és korlátozhatatlan hatalom nincs*: a demokratikus államszervezetnek éppen az a lényege, hogy különböző hatalmi ágak egymás korlátaiként is jelentkeznek. A hatalommegosztás elvének megfelelően a *hatalmi ágak egymás tevékenységét kölcsönösen ellenőrzik, ellensúlyozzák, érdemben korlátozzák*”.³³ Hatalmi ágnek minő-

³¹ PETRÉTEI József: *A köztársasági elnök a kormányzati rendszerben* [Kézirat 2015] 9, kiemelés az eredeti szövegben.

³² Vö. PETRÉTEI (11. lj.) 164.

³³ Lásd PETRÉTEI (31. lj.) 9, kiemelés az eredeti szövegben.

sül tehát a törvényhozó, végrehajtó és a bírói hatalom.³⁴ E meghatározás nem azt jelenti azonban, hogy több hatalmi tényező (állami tényezők: például az államfő, alkotmánybíróság, ombudsman, társadalmi hatalmi tényező: például a média) ne létezne az alkotmányos demokráciában, hanem azt juttatja kifejezésre, hogy alapvető állami feladatokat ez a három hatalom lát el.

Az alkotmánymódosító hatalom nem minősül hatalmi ágak, ahogyan az alkotmánybíráskodást végző szerv sem, hanem csak mint hatalmi tényező van jelen az alkotmányos demokráciában. Ennek oka, hogy egyik sem rendelkezik a hatalmi ág fentebb leírt jellemzőivel: az alapfunkcióra irányuló jelleggel, továbbá a szervezeti és személyi elkülönültséggel.

Az egyes hatalmi ágak tevékenységét meghatározott *alkotmányos szervek* látják el. Az alkotmányos szerveknek a léte, státusa, lényeges feladat- és hatáskörük közvetlenül az alkotmányból adódik. Azok alapvetően nincsenek más állami szervnek alárendelve, az alkotmányos berendezkedésben azonos (legfőbb) rangot foglalnak el, és a legfőbb állami irányításban vesznek részt, létükön és funkciójukon keresztül együtt fejezik ki és alakítják az állam lényegét.³⁵ Ebből következően – szervként tekintve – a törvényhozó hatalom letéteményese a parlament, amely – az adott alkotmányi szabályozástól függően – bizonyos egyéb feltételek fennállása esetén gyakorolja az *alkotmánymódosító hatalmat* is, adott esetben más-sal (például a néppel) együtt. Tehát sem a szervezeti, sem a személyi elkülönülés nem figyelhető meg, sőt a funkcionális elhatárolás sem valósul meg, mivel az alkotmánymódosítás is lényegében normaalkotó tevékenység. Az alkotmányi szabályokból következően az *alkotmánybíróság* szervezetileg része lehet a bírói hatalomnak, és kialakítható különálló szervként is. Utóbbi esetben a bírói hatalmi ágak értelemszerűen nem része, vagyis egyfajta szervezeti és személyi elhatárolás megfigyelhető. Ugyanakkor, hatásköreit tekintve azonban minden esetben inkább a jogalkotó (akár törvényhozói, akár végrehajtói minőségben eljáró) hatalmi ágakhoz kapcsolódik, amiatt hogy jogosult a jogi normát megsemmisíteni. Ezen nem változtat az sem, hogy a rendes bírói döntéseket is felülvizsgálhatja, mivel az alkotmánybíróságok létrehozatalának indoka az alkotmány védelme azzal, hogy megsemmisítési jogot kap az olyan aktusok felett, amelyek az alkotmányba ütköznek, vagyis negatív értelemben végez jogalkotást. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy azokban a hatáskörökben, amikor a testület bírói döntéssel kapcsolatban jár el, egyfajta bíráskodási tevékenységet tulajdonítsunk neki, de ekkor is szem előtt kell tartani, hogy az alkotmánybíróság az alkotmányt alkalmazza és normakontrollt lát el, ami miatt valószínűleg sohasem lehet a testület tevékenysége egészét bírósági hatalmi ági tevékenységnek jellemezni.³⁶

³⁴ Az alkotmányozó hatalom nem hatalmi ág, mivel az alkotmányon kívüli hatalom.

³⁵ Bővebben lásd PETRÉTEI (11. lj.) 271.

³⁶ Emiatt nem lehet egyetérteni Csink Lóránt magyar Alkotmánybíróságot érintő értékelésével, aki szerint „[a]z a körülmény, hogy az Alkotmánybíróság jellegadó hatáskörévé az alkotmányjogi panasz vált, azt jelenti, hogy az Alkotmánybíróság döntően a bíráskodó hatalmi ág tevékenységi körébe tartozó feladatokat lát el”. CSINK Lóránt: *Mozaikok a hatalommegosztáshoz* (Budapest: Pázmány Press 2014) 138. E megállapítást az Alkotmánybíróság honlapján található statisztikai adatok sem támasztják alá, akkor sem, ha a bírói döntést kifogásoló ügyek száma növekedést, míg

2.1.2. AZ ALKOTMÁNYOZÓ HATALOM ÉS A KONSTITUÁLT HATALMAK
(ALKOTMÁNYMÓDOSÍTÓ HATALOM, TÖRVÉNYHOZÓ HATALOM
ÉS ALKOTMÁNYBÍRÁSKODÁS)

Az *alkotmányos szerveket* – tehát például az alkotmánymódosító hatalommal (adott esetben részben) felruházott parlamentet, és az alkotmánybíráskodó szervezet – az eredeti alkotmányozó hatalom hozza létre az alkotmányozás során, vagyis azok létrehozott, konstituált hatalmak.

2.1.2.1. AZ ALKOTMÁNYMÓDOSÍTÓ, TÖRVÉNYHOZÓ HATALOM
ÉS ALKOTMÁNYBÍRÁSKODÁS EGYMÁSHOZ VALÓ VISZONYA

Az *alkotmányozó hatalom és az alkotmánymódosító hatalom* – mind elméleti szempontból, az alkotmányozó hatalom főbb jellemzői miatt,³⁷ mind a gyakorlati szabályozás okán³⁸ is – egymástól elkülönült hatalmak: míg az első eredeti, a másik származékos, és ez utóbbi mint létrehozott hatalom, kénytelen az alkotmányozó hatalom által megállapított alkotmány keretei között tevékenykedni. Az alkotmánymódosító hatalom tehát csak e korlátok között nyilvánulhat meg alkotmányosan.

Elméleti szempontból az alkotmányozó hatalom olyan politikai hatalom, amely originális, független, az alkotmányt normatív erővel létre tudja hozni a saját maga által meghatározott eljárásban. A demokratikus alkotmányozó hatalomnak egyetlen célja van, az alkotmány létrehozatala. E hatalom alanya a nép, megnyilvánulási formája azonban számos lehet, azaz a konkrét eljárást eltérő módon lehet lefolytatni, a demokratikus alkotmány létrehozatala azonban csak plurális, demokratikus eljárás során és tartalom megtartásával történhet meg.³⁹ Az alkotmányozó hatalommal szemben jogilag kikényszeríthető korlát nem állítható, ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lennének kötöttségei. Ha e kötöttségeit nem tartja be, akkor annak politikai következményei lehetnek, különösen a nemzetközi kapcsolatokban, vagy már az újonnan létrehozott alkotmányos rendszerben alkotott jogi normákat tekintve (ideértve az alkotmányi szabályokat is), amennyiben azok érvényesíthető nemzetközi egyezményt sértenek. E jogi kontroll azonban nem általános, absztrakt, nem az alkotmány egészére vonatkozik, hanem egyedi esetet és – legfontosabb tényezőként említendő – utólag⁴⁰

a normakontrollt kérő ügyek száma nagyobb csökkenést mutat (www.mkab.hu/dokumentumok/statisztika). Ehhez képest Stumpf István szerint a testület tevékenységének a súlypontja a jogalkalmazás felülvizsgálata lett, ami pedig nem azt jelenti, hogy az Alkotmánybíróság a bíráskodó hatalmi ág tevékenységi körébe tartozó feladatokat látna el. Vö. STUMPF (28. lj.) 219.

³⁷ Vö. PETRÉTEI (11. lj.), PETRÉTEI (17. lj.) 49, 57, 59.

³⁸ CHRONOWSKI–DRINÓCZI–ZELLER (17. lj.) 4–6.

³⁹ DRINÓCZI (27. lj.).

⁴⁰ Az alkotmányozó hatalom eredeti volta és az említett utólagosság miatt vitatható Gárdos-Orosz Fruzsínának az a véleménye, hogy „[a]z alkotmányozó hatalom nem élvez teljes mentességet, továbbá nem független a konstituált államtól és jogtól sem”. [GÁRDOS-OROSZ (17. lj.) 174.] Az ő nézőpontja egyébként sem tisztán alkotmányjogi, hanem inkább jogelméleti nézőpontot követ, így megállapításai a tisztán alkotmányjogi megközelítés számára zavarosnak tűnhetnek. Így alkotmányjogi értelemben, és alkotmányjogi intézmények gyakorlati megvalósulását értelmezve nehe-

dönt el.⁴¹ Az alkotmánymódosító hatalom nem eredeti hatalom, mert annak gyakorlásáról az alkotmányok rendelkeznek, és nem azonosítják – azt alkotmánytani szempontból nem is tehetik – az alkotmányozó hatalommal.

Az eredeti alkotmányozó hatalomról az írott alkotmányok jellemezően nem rendelkeznek, a módosító hatalmat pedig – az örökkévalósági klauzulák betartásának kötelezettségén túl – számos *kompetencia- és eljárási normákkal*, illetve *technikákkal szabályozzák*, azaz lényegében korlátozzák. Ilyenként említhetők a következők: időben egymást követő parlamentek jóváhagyása, kamarák differenciált részvétele és minősített többsége, parlamenti döntés és népszavazás, formai korlátok (alkotmánymódosításként kell megjelölni az ilyen célú javaslatot), egyes alkotmányi szabályokat tekintve megkövetelt nehezített eljárási követelmények betartása, időszakosan kizárt alkotmánymódosítások. E szabályok azért kerülnek meghatározásra, hogy az alkotmány alkalmazkodni tudjon a változásokhoz, illetve azért, hogy jelezze: az alkotmányt nem lehet – még a keretei betartása esetén sem – egyszerű törvényhozási többséggel módosítani, valamint amiatt, mert nem-alkotmányozó hatalommal nem lehet új alkotmányt létrehozni.

A nehézséget annak eldöntése jelenti, hogy az alkotmány mikortól minősül újnak, azaz egy olyan új állami alapnak, amely elfogadásához az eredeti hatalomnak kellene megnyilvánulnia. Lényegében ez a fókusz a alkotmányellenes alkotmánymódosítás felülvizsgálatáról szóló vitának, mivel az alkotmány védelme az *alkotmánybíráskodás* feladata, amely ugyancsak e keretek között tevékenykedhet, ideértve az alkotmányértelmező tevékenységét is. Ennek ugyanis az alkotmány keretein belül kell maradnia, de e kereten belül lehet aktivistább, vagy inkább szövegműködő gyakorlatot folytató. E két konstituált hatalom közül tehát látszólag egyik sem „erősebb” a másiknál, és nem áll fenn az a helyzet, ami az alkotmánymódosító és a törvényhozó hatalom között fennáll. A *törvényhozó hatalom* ugyanis szintén konstituált hatalom, amelyet az alkotmányos demokráciában a parlamentek – mint népképviselői szervek – látnak el. Látható volt fentebb, hogy az alkotmánymódosító hatalom, mivel képes az alkotmányt is módosítani, bizonyos értelemben a törvényhozó hatalom felett áll, mert az aktusával a törvényhozó hatalom által betartandó keretet változtatja meg. E keret fenntartásán pedig a törvényhozó hatalom aktusaival szemben az alkotmánybíráskodás örökös, vagyis a köztük lévő

zen érthető az a megfontolása, miszerint „nem feltétlenül kap minden alkotmányos rendelkezés alkotmányos rangot normatív szempontból akkor, ha jogi szférába tartozó érvelési, igazolás elvek mentén gondolkodunk, és nem fogadjuk el a politikai mechanizmusok többségi akarat, hatalmon alapuló döntésselvűségét (decizionalizmus)”. [GÁRDOS-OROSZ (17. lj.) 170.] Értelmezési gondot okoz az előbb idézett mentességre vonatkozó véleménye is, aminek az alapja az, hogy nem választja szét az alkotmányozó és alkotmánymódosító hatalmat, emiatt juthat olyan következtetésekre, miszerint: ha az alkotmánybíráskodást végző szerv értelmezésével nem elégedett az alkotmányozó hatalom, akkor alkotmánymódosítással megváltoztathatja az alkotmányba foglalt normát. [GÁRDOS-OROSZ (17. lj.) 174.] Ez ellenkezik azzal a már fentebb rögzített megfontolással, miszerint az alkotmányozó hatalom egyetlen célja az alkotmány megalkotása, vagyis nem létezhet permanensen megnyilvánuló alkotmányozás, ami viszont Gárdos-Orosz elképzeléséből következne.

⁴¹ Lásd erre példaként az Emberi Jogok Európai Bíróságának alkotmányi szabályokra vonatkozó döntéseit. Lásd pl. Zsugyó Virág: „Az Emberi Jogok Európai Bíróságának kontrollja az alkotmányok felett” in GÁRDOS-OROSZ (17. lj.) 131–144.

interakcióban az alkotmánybíróság a megsemmisítésre irányuló jogosítványa miatt az erősebb. Alkotmányos párbeszéd közöttük az alkotmány jelentéstartamának kibontásában jelentkezhet, amely során az alkotmánybíróság több hatáskörét vagy eszközét is gyakorolhatja.⁴²

2.1.2.2. AZ ALKOTMÁNYOZÓ HATALOM ÉS ALKOTMÁNYMÓDOSÍTÓ HATALOM MEGKÜLÖNBÖZTETÉSE ELLENI ÉRVEK CÁFOLATA

A magyar szakirodalom nem egységes abban, hogy hogyan közelítsen elméleti szempontból az alkotmányozó és az alkotmánymódosító hatalomhoz.⁴³ Eddig Szente Zoltán szedte össze szinte teljes körűen és próbálta meg cáfolni azokat a megfontolásokat, amelyek véleménye szerint igazolják az érveit, miszerint az alkotmányozó és az alkotmánymódosító hatalom nem választható szét.⁴⁴ Az alábbiakban ezeket az érveket veszem sorra és kísérlem meg cáfolni, azt igazolandó, hogy a két hatalom szétválasztása alkotmánytanilag megalapozottabb és logikusabb eredményre vezet, mint az egységének felfogása.

Az egyik érv az alkotmányellenes alkotmánymódosítás léte ellen, hogy az alkotmánymódosítási eljárás szabályai valójában az alkotmánymódosító hatalom *gyakorlásának a feltételei, és nem a korlátai*, a be nem tartás következménye nem *ultra vires* döntés, hanem egy nem érvényes módosítás.⁴⁵ Ha azonban létrejön egy nem érvényes módosítás, akkor annak az ilyen értékeléséről – érvényes vagy nem érvényes – valamilyen szervnek döntenie kell, a felülvizsgálatot nem kerülhetjük el. Megjegyzendő, hogy a „gyakorlás feltétele” máshonnan közelítve – annak a szemszögéből, aki azt a feltételt meghatározta: az alkotmányozó hatalom – korlátként jön számításba, mivel éppen azért állította a gyakorlás feltételül a szabályokat, mert nem akarta, hogy a konstituált hatalom azon túlterjeszkedjen, vagyis annak megnyilvánulását korlátozza.

Szente felteszi a kérdést, hogy *miért kell az alkotmánymódosításoktól féltetni* az európai konstitucionalizmus elveit, ha egy új alkotmány elfogadásával a „teljes alkotmányos rendszert gyökeresen meg lehet változtatni”.⁴⁶ A kérdés csak abban a paradigmában jogos, amely nem tesz különbséget a két hatalom között. Ha e különbséget megteesszük, akkor érthetővé válik, hogy ha az eredeti alkotmányozó hatalomban megnyilvánuló, aktuális és tényleges politikai akarata a „teljes alkotmányos rendszert gyökeresen” meg szeretné változtatni, azt – jogi kötöttsé-

⁴² Lásd az 1.1.2. pontot.

⁴³ Elkülönült hatalmakkak tekinti: PETRÉTEI (17. lj.), Chronowski Nóra, Kocsis Miklós [Kocsis Miklós (17. lj.)], Drinóczi Tímea; nem tekinti annak: CSINK-FRÖHLICH (17. lj.), CSINK (36. lj.), SZENTE Zoltán: „Az »alkotmányellenes alkotmánymódosítás« és az alkotmánymódosítások bírósági felülvizsgálatának dogmatikai problémája a magyar alkotmányjogban” in GÁRDOS-OROSZ-SZENTE (17. lj.), GÁRDOS-OROSZ (17. lj.), „Az Alkotmánybíróság többé nem az alkotmányvédelem legfőbb szerve” Sólyom László volt köztársasági elnökkel Kovács Kriszta beszélget. *Fundamentum* 2013/1; STUMPF (28. lj.) 255.

⁴⁴ SZENTE (43. lj.).

⁴⁵ SZENTE (43. lj.) 218.

⁴⁶ SZENTE (43. lj.) 218.

gek nélkül – megteheti, ami következtében az újonnan kialakított gyökeresen eltérő berendezkedésű állam vállalja az esetleges nemzetközi politikai és jogi következményeket. Gyökeres változtatásra az alkotmánymódosító hatalom nem lehet felhívva, mivel azt az originális alkotmányozó hatalom hozta létre konstituált hatalomként, amelynek az alkotmányi kereteken belül kell maradnia. A két hatalomnak tehát nem ugyanaz a legitimációs bázisa, alanya és kötöttsége, felhatalmazása és célja. Ha nem választjuk el e két hatalmat, abba a problémába ütközünk, hogy az esetleges sűrű alkotmánymódosítások permanens alkotmányozáshoz vezetnek, ami ellentétben áll⁴⁷ az alkotmányozó hatalom feladatával, azzal, hogy az alkotmányozási eljárása során – egyszeri aktussal⁴⁸ – hozza létre az alkotmányt. Sente felveti azt is, hogy következetesebb lenne az az álláspont, amely az alkotmányozó hatalomtól – mivel az az eredeti – még szigorúbb eljárási szabályokat követelne meg.⁴⁹ Ez azonban elvezet a puha alapstruktúra modellel kapcsolatos problémához.⁵⁰

A szerző másik ellenvetése, hogy *jogforrástani szempontból* nem mondhatjuk: az alkotmánymódosító norma nem azonos szintű az alkotmánnyal, mivel akkor azt nem tudná módosítani.⁵¹ E megállapítás is helyes – mivel alacsonyabb jogforrási szintű norma nem módosíthat magasabb szintűt –, de nem veszi figyelembe, hogy a hatalmak elválasztásakor nem a jogforrási szint a döntő, hanem – mint ahogyan fentebb is irtam – a forrásuk az eltérő, és ez a lényeges különbség. A saját módosítására másrészt pedig maga az alkotmány ad lehetőséget, tehát, még ha döntő érvként is fogadnánk el a jogforrási szintekre alapozott megközelítést, emiatt nem okozhat gondot annak belátása, hogy a módosító hatalom módosíthatja az alkotmányt, de csak olyan keretek között, amelyeket az meghatároz. Következésképpen: formálisan azonosnak tűnik a külső jogforrási helyzetük, mivel az alkotmányban jelennek meg (az alkotmányozó létrehozta az alkotmányt, a módosító hatalom módosítja azt), de a belső jogforrásuk eltérő. Előbbi megállapítás különösen akkor igaz és könnyen belátható, ha mind az alkotmány, mind a módosítása törvényi formában jelenik meg, mint ahogyan ez volt a helyzet az Alkotmány alapján. Az Alaptörvény pedig az Alaptörvényt és annak módosítását ismeri, amelyek nem minősülnek törvénynek.⁵² Az S) cikk alapján – amelyben megkülönböztethető az alkotmányozó és a módosító hatalom⁵³ – az Alaptörvény maga engedi meg, hogy az Alaptörvény módosításnak nevezett jogforrással módosítani lehessen, mégpedig az általa meghatározott keretek között. A rendes jogforrástani megfontolások tehát nem minden tekintetben azonosíthatók az alkotmányozó és az alkotmánymódosí-

⁴⁷ Azt, hogy az alkotmányozó hatalom egyszeri megnyilatkozás, és nem valósulhat meg folyamatosan, azok is elfogadják, akik egyébként nem értenek egyet azzal, hogy a két hatalmat elválasszák egymástól. Lásd CSINK–FRÖHLICH (17. lj.) 67.

⁴⁸ Ez nem mond ellent annak az alkotmányozási eljárásnak, amikor a formális értelemben felfogott alkotmányt több norma alkotja.

⁴⁹ SZENTE (43. lj.) 219.

⁵⁰ Lásd az 1.3. pontban. Hasonló problémát lásd még Gárdos-Orosz Fruzsina elméletével kapcsolatban.

⁵¹ SZENTE (43. lj.) 219.

⁵² Lásd az R) és a T) cikkek megfogalmazását.

⁵³ Lásd DRINÓCZI (17. lj.).

tó hatalom esetén, mivel a rendes jogforrások esetében minden, a jogalkotó szerv által kibocsátott eredeti norma (például törvény) és annak módosítása (például törvénymódosítás) forrása és alanya megegyezik.⁵⁴

Izgalmas kérdésnek tűnik az, hogy az alkotmánymódosító hatalom korlátozása *csak a demokratikusnak feltételezett alkotmányok esetén* alkalmazható.⁵⁵ E megállapítás is igaz, de illeszkedik az alkotmányos demokráciák alkotmányfelfogásához és alkotmányelméletéhez. Amikor nem demokratikus az alkotmány vagy alkotmányos berendezkedés – ahogyan arról máshol bővebben írok – ott „nincsen miért vitázni arról, hogy a már nem jogállami alkotmányt módosítani kívánó hatalomnak milyen korlátai vannak, a jog és állami működés mércéje ugyanis az ilyen államokban nem az alkotmány, hanem valamilyen más tényleges erővel rendelkező politikai hatalom”.⁵⁶

Ellenérvként szerepel az is, hogy az alkotmánymódosítást amiatt tartjuk alkotmányellenesnek, mert ütközik az alkotmány rendelkezésével, pedig éppen ez lenne a dolga, mivel azt szeretné módosítani. Emiatt ha megtagadnánk a fennálló alkotmány módosításának lehetőségét, azzal az alkotmánymódosító hatalmat tagadnánk meg.⁵⁷ Az érvelés tetszetősnek tűnik, de nem veszi figyelembe az alkotmánymódosítások korlátozásának, illetve felülvizsgálatának okát és célját, vagyis azt, hogy – a számos igazoló érvek bármelyike megvalósulásakor, államfüggően – az minősülne alkotmányellenesnek, amely lényegében új minőségű alkotmányt hoz létre, amire csak az alkotmányozó hatalomnak van joga. Ilyenkor tehát nem bármilyen módosításról van szó, hanem az olyan szövegszerű módosításokról (szöveg cseréjéről), kiegészítésekről (addig nem létező, új szöveg beillesztéséről) és hatályon kívül helyezésekről, amelyek tartalmilag ütköznének más, az általuk nem érintett – bizonyos esetben a módosítás által le- vagy kicserélendő⁵⁸ – alkotmányi rendelkezésbe, és alkotmányi rögzítésük minden valószínűség szerint az alkalmazása, vagyis az értelmezése során feloldhatatlan ellentmondást eredményez, azaz alkotmányellenes.

A *joglogikai érv* is meggyőzőnek tűnik, de véleményem szerint hibás. Azt állítja, hogy amiatt nem lehet elméleti szinten elválasztani az alkotmányozó és alkotmánymódosító hatalmat, mert ha az alkotmánymódosító norma képes megváltoztatni az alkotmányi rendelkezést, és ha az alkotmány a legmagasabb szintű norma, akkor a módosítás fogalmilag nem sértheti az alkotmányt, mivel a magasabbnál nem lehet még magasabb. Ha viszont mégis megsértheti az alkotmányt a módosítás, akkor az alkotmány maga nem a legmagasabb jogi norma, és akkor nem is tekinthető igazi alkotmánynak.⁵⁹ Ez az álláspont egyrészt nem veszi figyelembe, hogy az alkotmánymódosítás nem az alkotmányt „cseréli” le, hanem egy-egy rendelkezését módosítja, másrészt azonosítja az alkotmányi rendelkezést magával az

⁵⁴ Az alacsonyabb szintű normák módosításának lehetősége tehát értelemszerűen itt nem analógia.

⁵⁵ SZENTE (43. lj.) 219.

⁵⁶ Lásd DRINÓCZI (17. lj.).

⁵⁷ SZENTE (43. lj.) 220.

⁵⁸ Pl. a „jogállam” helyett „rabszolgatartó állam” beillesztése vagy a jogállam szó hatályon kívül helyezése más „jogállami” minőség meghatározása nélkül.

⁵⁹ SZENTE (43. lj.) 219.

alkotmánnyal, és ebből következően harmadrészt ignorálja azt, hogy az alkotmány normatív rendszerként különböző normákból, jogtételekből áll.⁶⁰ Ebből az következik, hogy az alkotmány mint egész a legmagasabb jogforrás, és mint az alkotmányozási eljárás jogilag is értelmezhető terméke, jogi normákból, jogtételekből áll, amelyek az alkotmány alkotórészeit alkotják. Az alkotmányok többféle, de összehasonlítható jogi szempontból hasonló alkotórészekkel rendelkeznek, és a következő jogi normákból, jogtételekből állnak: preambulum, alapvető elvek és programtételek, jogilag kötelező normák (szervezeti, kreációs, kompetencia, eljárási, garancia, alapjogi, revíziós stb.), végrehajtási normák és egyéb alkotmányi előírások.⁶¹ Ha ez így van, akkor a módosítás irányulhat egy-egy norma, jogtétel megváltoztatására is, de ez csak az egyik alkotórészt érinti a sok közül, nem a teljes külső jogforrás egészét. Ettől nem lesz az alkotmány legmagasabb jogforrási jellege megkérdőjelezhető, mivel az egész van a legmagasabb szinten, nem annak részei, külön-külön. Ha ez elfogadható, akkor az is belátható, hogy adott változtatás – a fentiekben kifejtettek alapján – ütközhet más alkotmányi normába, de ettől még nem kérdőjeleződik meg az alkotmány mint egész elsőbbsége a módosító rendelkezéssel szemben, amely annak egy-egy szabályát érinti. Az alkotmány mint jogforrás legmagasabb szintű voltát éppen azzal védjük, hogy a fentiekben kifejtett keretekben értendő, alkotmányba ütköző módosítást nem engedünk meg. Ha nem védenénk meg az alkotmányba ütköző, esetleg sorozatos alkotmánymódosítástól az alkotmányt, éppen akkor lehetne megkérdőjelezni annak elsődlegességét, legmagasabb szintűségét.

2.2. „HATALOMMEGOSZTÁS” AZ ALKOTMÁNYMÓDOSÍTÓ HATALOM ÉS AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG KÖZÖTT

Az alkotmánymódosító hatalom tehát nem alkotmányozó hatalom, azaz nem eredeti, hanem létrehozott hatalom, pusztán hatalmi tényező, így összevethetőnek tűnik a szintén hatalmi tényezőként jelen levő alkotmánybíráskodással. *Visszatérve* tehát az alkotmánymódosító és az alkotmánybíráskodás közötti feladatmegosztásra és arra a kérdésre, hogy látszólagos-e a hasonlóság a puha felülvizsgálati modell alapján szolgáló rendszerrel, alapvetően kétféle álláspont alakítható ki, lényegében aszerint, hogy az értékelő a bírói szupremácia vagy a parlamenti szupremácia, vagy itt

⁶⁰ Itt kisebb dogmatikai problémába ütközünk: a fenti elemzésben mi akkor a norma? Az alkotmány vagy annak valamely része, rendelkezése? Mi a jogtétel és annak mi a viszonya a jogi normához? Ezt illetően a *Jogalkotástan* című kötetben írtakat veszem alapul: A jogi norma a jog elméleti síkon megfogalmazható legkisebb, önmagában értelmezhető, és elvileg alkalmazható egysége, amely (teljes) magatartásszabályt alkot; a nyelvi és logikai egység egymástól elválik; a jogi norma jogtételekből áll. A jogtétel a nyelvi megfogalmazás és megjelenés jogi egysége; általában a logikailag egy gondolatot tartalmazó normatív vagy szimbolikus tartalmat jeleníti meg – a megfogalmazástól függően – egy jogalkotási szerkezeti egységben. Bővebben lásd DRINÓCZI Tímea – PETRÉTEI József: *Jogalkotástan* (Budapest – Pécs: Dialóg Campus 2004) 41, 44. Ebből következően az alkotmány jogi normákból, jogtételekből áll. Vö. PETRÉTEI (11. lj.) 88.

⁶¹ Részletesebben lásd PETRÉTEI (11. lj.) 88–93.

talán helyesebben a népszuverenitás⁶² talaján áll-e, mivel az alkotmánymódosítás milyenségéről adott pillanatban dönteni kell, vagyis adott ügyben a párbeszéd a végtelenségig nem folytatható.

A bírói szupremácia értelmében az *alkotmánybíróságot illeti meg az utolsó szó joga* az alkotmánymódosítások alkotmányosságáról való döntésben akkor is, ha erre – örökkévalósági klauzula és/vagy eljárási szabály megfogalmazásával – kifejezetten nem kaptak felhatalmazást az alkotmányozótól, mivel az ő feladatuk az alkotmányosság védelme, és az alkotmány érvényre juttatása. Mivel pedig az alkotmányt csak alkotmányozó hatalom alkothatja, emiatt az olyan módosításokat felülvizsgálhatják, amelyek a meglévő alkotmány szabályaiba ütköznek, vagy azért, mert minőségileg új alkotmányt eredményeznek, vagy pedig azért, mert az értelmezés során lehetetlen a jogbiztonság elvét is érvényesítő egységességet (vagy másként: az alkotmány értelmezés eredményeként jelentkező zártságát vagy koherenciáját) biztosítani. Mint ahogyan arról már fentebb szó volt, nyilvánvalóan mindegyik alkotmánymódosítás ütközik az alkotmánnyal, mivel – hacsak nem kiegészítésről van szó, amikor addig nem létező szabályt foglalnak bele az alaptörvénybe – adott, már létező szabályt változtat meg. Ha a módosítást mint intézményt vetnénk el, akkor nem lehetne biztosítani az alkotmány valós viszonyokhoz való hozzáigazítását. Itt tehát olyan szövegszerű módosításokról és kiegészítésekről van szó, amelyek tartalmilag ütköznének más, az általuk nem érintett alkotmányi rendelkezésbe, és alkotmányi rögzítésük minden valószínűség szerint az alaptörvény alkalmazása, vagyis az értelmezése során feloldhatatlan ellentmondást eredményez, azaz alkotmányellenes. Ha azonban minden esetben az alkotmánybíróságnál van a végső döntés joga, akkor is, ha arra az alkotmányozó hatalom kifejezetten nem ruházta fel, felmerül annak a veszélye, hogy az alkotmánybíróság a neki adott alkotmányvédelmi hatáskörön túllép, és olyan tartalmakat is alkotmányellenesnek tart, amelyek nem tartoznak a fentebb kifejtett kategóriába. Nehéz ugyanis annak eldöntése, hogy milyen idősíkban lehetne az alkotmánybíróságnak hatásköre az alkotmánymódosítások felülvizsgálatára, illetve arra a fennálló, konstituált berendezkedést mennyiben sértő alkotmánymódosítások esetében kerülhet sor. Az alkotmánybíráskodás így túlságosan tág teret kaphat, ami az alkotmánymódosító hatalom kiüresedésével járhat együtt. Ha ez előfordul, akkor a két hatalom közötti hatalmi egyensúly megbomlik, a hatalommegosztás elve sérül, és az alkotmányos működésben zavar keletkezik.

A *másik* szerint az alkotmánymódosító hatalom döntését – az alkotmányozó kifejezetten ilyen irányú döntését kivéve – *nem lehet alkotmánybírósági felülvizsgálatnak alávetni*, mivel ekkor (1) nem tud megvalósulni az alkotmány módosításában kifejeződő politikai akarat, ami a népszuverenitás (vagy az alkotmányozó akarat⁶³) megjelenítése, (2) az akarat már az alkotmány részévé vált, és az alkot-

⁶² Bár ez sem megfelelő kategória, mivel az alkotmánybíróságok demokratikus legitimációs láncolatban való részvétele miatt nem lehet azt mondani, hogy az esetükben a népszuverenitás nem valósul meg; mindazonáltal az igaz, hogy az csak közvetetten van jelen.

⁶³ Azoknál, akik nem fogadják el a különbséget az alkotmányozó és az alkotmánymódosító hatalmak között.

mánybíróság nincsen felhatalmazva az alkotmány felülvizsgálatára. Utóbbi véleményben szintén azok felfogása jelenik meg, akik nem ismerik el a különbséget az alkotmányozó és az alkotmánymódosító hatalmak között. Ha ugyanis van különbség, akkor bár a módosítás a hatálybalépésével formálisan az alkotmány részévé válik, tartalmilag még ellenőrizhető, hogy oda illik-e, vagyis nincsen-e ellentétben más alkotmányi szabállyal.⁶⁴ Végső soron tehát annak az akaratnak kell elsőbbséget adni, amely a módosítás során megnyilvánult, vagyis a végső szó joga – felülvizsgálat hiányában – az alkotmánymódosító hatalomé, szervi értelemben jellemzően a parlamenté. Ez különösen akkor tűnik problematikusnak, amikor az alkotmánymódosításokban korábbi alkotmánybírói döntések felülbírálata áll, vagyis deklaráltan alkotmányellenes alkotmányi tartalmakat kívánnak az alkotmányban rögzíteni. Ha ez előfordul, akkor a két hatalom közötti hatalmi egyensúly ebben az esetben megbomlik, a hatalommegosztás elve sérül és az alkotmányos működésben zavar keletkezik.

A két álláspont közötti vita eldöntése során alkalmazható érvek hasonlatosak a bírói felülvizsgálat és a parlamenti szupremácia közötti vita esetében alkalmazott érvekhez, mivel lényegében hasonló körülményről van szó. Felvethető, hogy a megoldás is ahhoz hasonló lehet. A hasonlatosság és nem azonosság oka az, hogy az itt felsorolandó érvek és ellenérvek nagy része – alkotmányjogi értelemben – az írott alkotmánnyal nem rendelkező államok esetében (Egyesült Királyság) értelmezhető csak.⁶⁵ Lássuk tehát a bírói szupremácia melletti érveket, amelyeket a parlamenti szupremácia melletti érvek semlegesítenek. Ezen érvek közül néhányat vázlatosan említve, a következőket lehet felsorolni.⁶⁶

(1) A bíróságok védik a demokrácia alapfeltételeit, mivel védik a demokrácia által megkövetelt jogokat és azt az eljárást, amely során a demokratikus akarat formálódik. Ez nem igaz – tartja a parlamenti szupremácia híve – figyelemmel arra, hogy a bíróságok sem a politikán kívül helyezkednek el.

(2) A bírósági felülvizsgálat jogállami követelmény, az alkotmány szupremáciájának érvényre juttatását jelenti. A másik vélemény szerint az nem automatikus következménye a jogállamnak, sőt tagadja azt, hogy a bíróságnak kizárólagos jogot kellene biztosítani az alkotmány értelmezése felett.

(3) A bíróság külső szemlélő, semleges szereplő, amire amiatt van szükség, mert a jogalkotó nem ítélni meg a saját tevékenységét. Ezzel szemben azzal lehet érvelni, hogy valójában senki nem tud pártatlan, semleges lenni, illetve valakinek rendelkeznie kell a végső szó jogával, amire a népképviselői szerv a legalkalmasabb.

(4) A bíróság a hatalommegosztás dinamikájába jól illeszkedő vétőhatalmat gya-

⁶⁴ Ez a logika az alapja az örökkévalósági klauzulák esetében is a felülvizsgálatnak.

⁶⁵ Lásd a 2, 4, 6. pontokban írtakat.

⁶⁶ Vö. Conrado HÜBNER MENDES: Is it All About the Last Word? *Deliberative Separation of Powers 1 Legisprudence* 2009/1; Conrado HÜBNER MENDES: Not the Last Word, But Dialogue – *Deliberative Separation of Powers 2 Legisprudence* 2009/2. Conrado HÜBNER MENDES: Neither Dialogue Nor Last Word – *Deliberative Separation of Powers 3 Legisprudence* 2011/1. 8–28. Lásd továbbá GARDBAUM (7. lj.) 7–11.

korol. Az ellenkezés úgy szól, hogy a hatalommegosztásból ugyancsak nem következik kényszerítően a bírósági felülvizsgálat, az csupán egy intézményi döntés, amelyet tovább kell igazolni, mivel nincsen egyértelmű indoka annak, hogy a bíróságé legyen a végső szó joga.

(5) A bíróság kevésbé esendő az elvek kérdésében, és közelebb áll a helyes válszokhoz, mint a politikai hatalommal rendelkező parlament. Ehhez képest – szól az ellenérv – a parlamentet megilleti a tévedés és a végső szó joga, továbbá a bíróság sem tévedhetetlen, tehát ugyanolyan esendő lehet, mint a parlament. Ez az érv az alkotmánybírósággal kapcsolatban így szól: az alkotmánybíróság semmivel sem tudja megfelelőbben értékelni az egyes alapjogok vagy elvek érvényesülését, mint a nyilvánosság előtt egymást ellenőrző politikai pártok és azok szakértői az előkészítő eljárásban.⁶⁷

(6) A bíróság a demokratikus rendszer része, amit a parlamenti szupremácia képviselője sem tagad, de véleménye szerint abból nem vezethető le, hogy a bíróságot illeti meg az utolsó szó joga.

(7) A bírósági felülvizsgálat jelenléte és nem a hiánya az, ami a parlamentet arra ösztönzi, hogy a jogokat komolyabban vegye. A másik vélemény szerint a bírói felülvizsgálat nem erre az eredményre vezet, mivel a parlament hanyagabban áll hozzá a jogalkotói tevékenységhez éppen az *ex post* felülvizsgálat lehetősége miatt.

(8) A bírák választott testületektől nyerik a megbízásukat. Ez viszont, az ellentábor szerint nem elegendő alap a demokratikus elszámoltathatósághoz.⁶⁸

Látható tehát, hogy a két felfogás közötti ellentét kibékíthetetlen, mindegyiknek igazat lehet adni, mindegyiknek megvan a maga előnye és hátránya. A *harma-*

⁶⁷ Pokol Béla: *Jogelmélet* (Budapest: Századvég 2005) 88.

⁶⁸ Érdemes megemlíteni néhány ellenérvet, különösen az alapjogi alkotmánybíráskodással szemben amiatt, hogy a bírói felülvizsgálattal kapcsolatos érvek-ellenérvék rendszere még e vázlatos összegzéskor is teljesebbnek tűnjön. Ezek a következők: (1) Az alapjogi alkotmánybíráskodás veszélye a politikai törvényhozásra abban mutatkozik meg, hogy a bírói kazuisztika és a jogdogmatika „alulról jövő” szükítése mellett megjelenik az alkotmánybíróság, amely a törvényhozó hatalmat immár „felülről” is szükíti. [Pokol (67. l.) 87.] (2) Az alkotmánybíráskodás (különösen az alapjogi) egész jogterületeket von be az alkotmánybírósági felülvizsgálat körébe, és ezzel korlátozza a törvényhozási többség szabályozási lehetőségét, vagyis a demokratikus jogállam demokratikus komponensét. [Pokol Béla: *Alkotmánybíráskodás* (Budapest: Kairosz 2014) 21.] (3) Az alkotmánybíróság tevékenységét a közvetlenül választott parlament feletti normakontroll esetében az legitimálhatja, ha az alkotmányjogi szabályanyag jogilag konszolidált, és mögötte elfogadott jogdogmatikai modellek állnak. E legitimációs követelmény azonban nem valósul meg, sőt azt még jobban kikezdeheti, ha az alkotmánybíróságban „jogásznak álcázott pártpolitikusok válnak dominánssá”, illetve ha az alapjogokkal összefüggésben olyan nyitott jogelvek kerülnek az alkotmánybíráskodás középpontjába, amelyek ellenállnak a jogdogmatikai pontosításnak. [Pokol uo. 16–21; Pokol (67. l.) 89.] Ezekkel kapcsolatban megjegyzendő, hogy az érvek nem meggyőzőek, mert nem veszik figyelembe a következőket. Az (1)–(2) azt, hogy az alkotmánybíróságnak éppen az a feladata, hogy az alkotmány védelme érdekében korlátját képezze a törvényhozó hatalomnak, alapjogi területeken is. A (3) azt, hogy egyrészt a normakontrollt maga az alkotmány legitimálja, amikor ilyen értelmű szabályokat fogalmaz meg, másrészt az alkotmányértelmezési tevékenység sem terjeszkedhet túl a kereteken annak ellenére, hogy az lehet aktivistább is. Ennek az aktivistább modellek a legitimítását sem az adja azonban, hogy van-e általánosan elfogadott jogdogmatika, hanem az alkotmánybírósági érvelés következetessége és koherenciája.

dik álláspont⁶⁹ tehát ötvözi a végső szó és az alkotmányos párbeszéd elemeit, és a hatalommegosztást távolabbról szemléli. Eszerint az alkotmányos demokráciában adott pillanatban ugyan el kell dönteni egy ügyet, tehát konkrét esetben valahová el kell helyezni a végső döntési jogot, de ez nem jelent túlhatalmat, az egyensúly megbomlását, zavart a hatalommegosztásban és az alkotmányos működésben abban az esetben, ha a politikai döntéshozatalt – jelenjen meg az akármilyen szinten – nem egyetlen, elkülönült döntési mozzanatok vagy pillanatok összességéként fogjuk fel, hanem azt a maga *folytonosságában* szemléljük. Az alkotmányos demokráciában az alkotmányi tartalomról senki nem dönthet kizárólagosan, annak kialakításában több szereplő vesz részt, amely szereplők e bonyolult döntéshozatali folyamatban eltérő, de összefüggő feladatokkal és hatáskörökkel, a folyamat eltérő pillanataiban vesznek részt. Az alkotmány tartalmáról szóló kollektív döntést tehát nem lehet izoláltan – csak az egyik szerv: parlament vagy bíróság által – elérni, hanem csak e két konstituált hatalom közötti interakcióval.⁷⁰ Ebben az esetben pedig megvalósulhat az a követelmény, amely a korlátozás ténylegességét követeli meg a hatalommegosztás rendszerében.⁷¹ Ez a nemzetközösségi államokban a törvényhozó és a bíróságok közötti, a kontinentális, alkotmánybírósággal rendelkező államokban pedig az alkotmánymódosító hatalom és az alkotmánybíráskodás közötti interakcióban nyilvánul meg, mivel e rendszerben az alkotmánybíráskodás és a törvényhozás közötti kapcsolatban szükségszerűen az előbbi az utolsó szó. Ha ez pedig nem egyezik a politikai döntéshozó véleményével, az vagy hoz egy hasonló tartalmú törvényt, ami ismét az alkotmánybíróság elé kerül, vagy ha megvan a lehetősége az alkotmánymódosításra, akkor a szándékaival egyezően megváltoztatja az alap-törvényt. Ez akkor vezet további érdemi párbeszédhez, ha az alkotmánybíróságnak megvan a lehetősége véleményt mondani a módosításról, azaz azt érdemben is vizsgálhatja, majd azt a politikai döntéshozó érdemi megfontolás tárgyává teszi. Az önkorlátozásnak, a másik hatalmi tényező korlátozásának és a bizalmi viszonynak ekkor van jelentősége annak érdekében, hogy az egyensúly – az alkotmánybírósi döntést követő korrekció lehetőségét nyitva tartva – fennmaradjon.

2.3. A HATALOMMEGOSZTÁS, AZ EGYENSÚLY ÉS AZ ALKOTMÁNYOS PÁRBESZÉD

A fentiekből az is következhet, hogy a hatalommegosztás az együttműködésben – alkotmányos párbeszédben – megnyilvánuló folyamatos együttműködési tevékenység, amely során mindegyik hatalmi tényező (alkotmányos szerv) a neki az alkotmány által kijelölt hatáskörében jár el, és ha adott esetben, időlegesen a végső szó jogával is rendelkezik a jogi norma alkotmányosságáról vagy érvényességéről, ez csak látszólagos, mivel az együttműködés időbeli távlatában az mégsem minősül

⁶⁹ Ezt nevezi Hübner Mendes deliberatív hatalommegosztásnak. HÜBNER MENDES (66. lj.) 2011 17–27.

⁷⁰ Vö. HÜBNER MENDES (66. lj.) 2011 41, 42.

⁷¹ Ezt általános követelményként megfogalmazva lásd CSINK (36. lj.) 24.

utolsó szónak. A másik konstituált hatalomnak ugyanis lehetősége van újabb értelmezési eredmény elérésére, ami újra impulzust ad(hat) az előzőnek. Az itt megjelenő cirkularitás összefügg tehát az időbeliséggel: az alkotmányos demokrácia működését és a hatalommegosztást – legalábbis a vizsgált témát tekintve – hosszabb távon, a maga történetiségében lehetne vizsgálni.

A hatalommegosztás elve ebben a logikában akkor sérül, amikor az egyensúlyi állapot megbomlik, és az egyes szervek nem tudják az alkotmányi feladatukat érdemben ellátni, mert a másik hatalmi tényező – jellemzően a politikai döntéshozó – az együtt nem működésével és az önkorlátozása hiányával azt folyamatosan megakadályozza saját (és nem az alkotmányosság) céljai megvalósítása vagy védelme érdekében⁷² egy félreértelmezett parlamenti szupremáciára hivatkozva.⁷³

Van olyan vélemény, miszerint a politikai akarattal kapcsolatban megkívánt *önkorlátozás vagy önmérséklet* nem jogi kategória, és mint ilyen közjogilag nem kikényszeríthető.⁷⁴ Az állítás természetesen tetszetős és igaznak is tűnik, de az alkotmányos demokrácia lényege, hogy olyan hatalmi berendezkedést jelent, ami az

„alkotmányjogi intézményrendszer keretei között érvényesül, vagyis az alkotmány – mint jogi alapszabály – határozza meg a nép uralmának keretét és korlátait, állapítja meg az állami hatalomgyakorlás formáit, mértékét és módját, az állam alapvető szervezetét és működését. A demokrácia alkotmányos formája tehát csak akkor valósul meg, ha a hatalomgyakorlás az alkotmányhoz kötött, az alaptörvény által szabályozott, és az alkotmányban foglaltaknak érvényt szerez”.⁷⁵

Amennyiben tehát az alkotmány tartalmazza az alkotmányos hatáskörök és feladatok elválasztását, a hatalommegosztás elvét, akkor abból az önkorlátozás kötelezettsége is következik, vagyis az, hogy az alkotmányos szervnek tiszteletben kell tartani a lefektetett alapvető hatásköri szabályokat, amelyek meghatározzák az alkotmányos szerv ilyenként való jellemzőit és státusát. Az önkorlátozás tehát a hatáskörök tiszteletben tartásának másik oldala, és mint ilyen, nem biztos, hogy megtagadható tőle a jogi kötelező jelleg. Az más kérdés, hogy milyen szinten és eszközzel kerül kikényszerítésre e kötelezettség, arra az adott alkotmány vagy alkotmányjogi, vagy politikai vonatkozásban határoz meg jogkövetkezményeket.⁷⁶

⁷² Ehhez lásd a visszaéléseles alkotmánymódosítást itt: LANDAU (29. l.), DRINÓCZI (17. l.).

⁷³ A parlamenti szupremáciáról lásd a fenti 1.1.1. pontot, annak hazai félreértelmezésére pedig az 1.3.2. pontot.

⁷⁴ Kocsis Miklós fejti ezt ki, amikor a 2010-es alkotmányellenes alkotmánymódosítás felülvizsgálatára tett szakirodalmi javaslatunk kritikáját fogalmazta meg. Kocsis Miklós (17. l.) 49.

⁷⁵ PETRÉTEI (11. l.) 18.

⁷⁶ Az alkotmányjogi felelősségről lásd CHRONOWSKI Nóra – PETRÉTEI József: „Az alkotmányjogi felelősségről” *Jogtudományi Közlöny* 2012/7–8.

3. KÖVETKEZTETÉSEK

Úgy tűnik, hogy a modellek a bírói felülvizsgálat felé tolódnak el ilyen vagy olyan okok miatt: a puha modellben megindul egyfajta párbeszéd a törvényhozó és a bírói hatalom között, az erős felülvizsgálati modellekben az alkotmánybírói döntések felülbírálatában, és az ennek a nyomában járó alkotmánymódosításokban tapasztalható az alkotmányos párbeszéd. A puha alapstruktúrájú modellben pedig a párbeszéd az alkotmánymódosító/semi-originer alkotmányozó hatalom és a bíróság között valósulhat meg, bár ebben az esetben az alkotmányos párbeszéd célja és valódisága megkérdőjelezhető. A vizsgált konstituált hatalmak – alkotmánymódosító és az alkotmánybíráskodás – között egyensúlynak kell fennállnia, amiből az következik, hogy egyik sem birtokolhat túlhatalmat, közöttük (és nem csak a hatalmi ágak között) is fenn kell állnia feladat- és hatásköri megosztásnak, a személyi összeférhetetlenségnek, a kölcsönös együttműködésnek és bizalomnak.⁷⁷ Ebből következik az a probléma, amely a bírósági felülvizsgálat során mindig felmerül: kié az utolsó szó a jogszabályok alkotmányossága vagy érvényessége feletti döntésben.

A vita feloldására az tűnik alkalmasnak, hogy a parlamenti szupremácia talaján álló államok – fenntartva mindkét modell előnyét, és remélve hátrányok eliminálását – elmozdulnak a bírói felülvizsgálat felé, és az erős felülvizsgálati modellekben, ahol szükséges, az alkotmánybírók nyitnak az alkotmányellenes alkotmánymódosítások felülvizsgálata felé. Ebből a szemszögből a parlament és a bíróság közötti alkotmányos párbeszéd növekvő jelentőségre tesz szert, mint a kölcsönös együttműködés és bizalom megnyilvánulása, amely igazolni látszik a hatalommegosztás fentebb jelzett, újabb felfogását. Eszerint tehát a politikai döntéshozatal az alkotmányos demokráciában többszereplős folyamat, mivel alkotmányi tartalmakról egyetlen szerv sem dönthet kizárólagosan, az nem elkülönült döntések összessége, hanem állandóan fennálló, ismétlődő folyamat, amelyben az alkotmányos szervek eltérő pillanatban, különböző, de egymással összefüggő jelleggel vesznek részt a kölcsönös bizalom alapján és a kölcsönös együttműködés jegyében. Az időbeliséget figyelembe véve ezzel egyensúly alakul ki, amely akkor bomlik meg, ha a döntések – az időtávlat figyelembevételével is – ténylegesen végső döntésekké válnak. Erre például akkor kerülhet sor, ha az erős felülvizsgálati rendszerben (mint amilyen például Magyarország is) az alkotmánybíráskodást folyamatosan „elnyomja” az alkotmánymódosító hatalom.⁷⁸ Ekkor zavar keletkezik az alkotmányos működésben, mivel a hatalommegosztás valójában nem valósul meg.

⁷⁷ A bizalom fontosságát hangsúlyozza Csink Lóránt. CSINK (36. lj.) 27.

⁷⁸ Erről lásd bővebben DRINÓCZI Tímea: „Alkotmányos párbeszéd az új magyar alkotmány tartalmáról” *JURA* 2013/2. 17–36; DRINÓCZI (17. lj.).

TAKÁCS PÉTER*

AZ ÁLLAMOK NEVÉRŐL**

A magyar állam alkotmányos neve 2012. január 1-től Magyarország. Ez az elnevezés a 2011. április 25-i alkotmány rendelkezése alapján az 1989 és 2011 között használt Magyar Köztársaság nevet váltotta fel. A névváltozás apropóján e tanulmányban az államok nevével kapcsolatos elméleti összefüggéseket elemzem, alkalmasint kitérve a magyar állam átnevezésének egyes kérdéseire is. Először államok elnevezésének jelentőségére mutatok rá, majd az államnevek rendszerét, nyelvi jellegét és funkcióit tárgyalom. Elemzem az államok el-, át- és megnevezésének kérdéseit, végül az államnevek fajtáit tekintem át, bemutatva az azok kapcsán felvetődő főbb elméleti kérdéseket.

1. AZ ÁLLAMOK NEVÉRŐL – ÁLTALÁBAN

Az államok nevének *történeti, jogi, nyelvi és társadalom-lélektani*, meg-, el- vagy átnevezésének pedig *jövőt formáló*, s ebben az értelemben *politikai* jelentősége van. Az állítás második felének bizonyítéka, hogy a társadalmi és a politikai-állami rend jelentős átalakulásai, vagy ahogyan nálunk sokan szívesen nevezik: a rendszerváltozások idején az állam (egyik) neve szinte mindig megváltozik. Erre tipikus esetekben az államforma megváltozása révén kerül sor, olykor azonban – miként később részletezem – anélkül is.

A rendszerváltozás és az államnévváltozás összefüggése abból is látható, hogy a 20. század folyamán a magyar állam ún. hosszúalakos neve 1918-ban, 1919-ben, 1920-ban, 1946-ban, 1949-ben és 1989-ben módosult.¹ Ezek a dátumok egyben a magyar történelem jelentős fordulópontjait és az állam formájának változását is jelzik. Az államforma-változás hiánya ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a név változása ne kötődne a politikai rendszer lényeges átalakulásához, hiszen az ilyen rendszerekből több is megfér egy adott államforma keretei között. A legutóbbi névváltozás² nem az államforma, hanem a politikai rendszer megváltozásának kísé-

* Egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, 9026 Győr, Áldozat u. 12.

E-mail: takacs.peter@sze.hu.

** Ez a tanulmány a K 108790. számú, *A modern állam változásai – Történeti perspektívák és a jelenkori kihívásokra adott válaszok* című OTKA-projekt keretében és annak támogatásával készült. A kéziratra tett szakmai észrevételekért és kritikákért köszönettel tartozok Drinóczi Tímeának, Egresi Katalinnak, Ganczer Mónikának, Gercsák Gábornak, Kardos Gábornak, Kecskés Gábornak, Paksy Máténak, Pruzsinszky Sándornak, Rajky Csabának, Rixer Ádámnak, Sulyok Gábornak és Tamás Andrásnak, valamint az *Állam- és Jogtudomány* két anonim lektorának. A szövegben maradt esetleges hibákért vagy tévedésekért természetesen a szerző felel.

¹ Ha nem a *deklarált* nevet, hanem a *tényleges névhasználatot* vesszük, abban kisebb-nagyobb változások 1918/19-ben, valamint 1920 és 1945 között többször is bekövetkeztek. Lásd erről részletesen a 21. l.j.-et.

² A magyar állam 2011-es átnevezését részletesebben külön tanulmányban elemzem. Ezt *A jog nyelvi dimenziója* című tudományos konferencián (MTA Miskolci Területi Bizottság, 2014. november

rő jelensége volt.³ Jelentősége tehát – szemben a hivatalos állásponttal és néhány elemző értelmezésével (lásd alább) – egyáltalán nem szimbolikus, amennyiben azt a „csak jelképes”, „nem túl fontos” értelemben veszik, hanem nagyon is lényegi.

Az államnév fontosságát és az el- vagy átnevezés jelentőségét egy régi kínai gondolat felidézésével nyomatékosítom. Konfuciusz egyik tanítványa egyszer megkérdezte a mestert: „Ha rád bíznanak egy országot, melyet saját eszméid szerint kormányozhatnál, mit csinálnál először?” – „Először egészen biztosan megváltoztatnám a neveket” – hangzott Konfuciusz válasza. A zavarba jött tanítvány csodálkozott: „Megváltoztatnád a neveket? És hogyan? Tréfálsz?” A mester erre jelezte, hogy komolyan gondolta, amit mondott, és elmagyarázta a lényegét:

„Ha a nevek nem helyesek, akkor nem felelnek meg a dolgoknak, és a nyelvnek nem lesz tárgya. Ha a nyelvnek nincsenek tárgyai, a tettek nem sikerülnek. Így minden emberi dolog szétesik, s irányításuk értelmetlenné és lehetetlenné válik. Ezért az igazi államférfi legelső feladata a nevek kiigazítása.”⁴

A dolgok megnevezésének, illetőleg átnevezésének tehát ősidők óta nagy jelentősége van az államok kormányzásában. Az persze Konfuciusz szövegéből nem derül ki, hogy a „nevek kiigazítása” (*cheng ming*),⁵ illetőleg megváltoztatása az ország el-, át- vagy visszanevezését jelenti-e. Az ősi Kínában ugyanis, ahol a Nyugaton megszokott közéleti diszkusszió és deliberáció szinte ismeretlen volt, ennek nem volt jelentősége.

Mint minden egyedi létezőnek, az államoknak is önálló nevük van. A név önálló volta egyebek mellett azt jelenti, hogy annak mint jelnek *egyetlen állam* a jelölő-

14.) ismertetem, és annak anyagai között, kibővítve pedig egy hazai internetes jogtudományi kiadványban jelenik meg *A magyar állam átnevezéséről* címen; lásd *MTA Law Working Papers* 2015/7. 1–68, <http://jog.tk.mta.hu/mtalwp>.

³ A rendszerváltozás tényének megerősítéséhez (nem bizonyítékként, hanem szemléltetésként) egy politikai beszédre utalok itt: „Négy év távlatából már látjuk – hangsúlyozta ún. éwertékelő beszédében 2014 elején Magyarország miniszterelnöke –, hogy 2010-ben valójában rendszerváltás történt. Húsz év alatt a második. Leváltottuk azt a politikai és gazdasági rendszert, amely a kommunizmus megdöntése után épült föl.” Lásd *Magyar Nemzet Online* 2014. február 17. <http://mno.hu> [ezen belül: */magyar_nemzet_belfoldi_hirei/felvelo-korszak-kuszoben-allunk-1211344*].

⁴ KONFUCIUSZ: *Válogatott mondások* [论语, 論語, *Lún Yü, Lun jü*] közismert európai címe szerint *Analecták*, XIII. 3. A beszélgetés itt közölt ún. narratív szövegváltozata a mű angol fordítójának összegzésén alapul, amit először az *Analecták* angol kiadáshoz írott előszavában tett közzé (vö. Simon LEYS [Pierre RYCKMANS]: *Analects of Confucius* (New York – London: W. W. Norton 1997), majd egy önálló írásban idézett fel; lásd uő: „One More Art. Chinese Calligraphy” in Simon LEYS: *The Hall of Uselessness. Collected Essays* (New York: New York Review of Books 2011) 307. A mű magyar kiadásaként és az idézett hely szó szerinti fordításaként lásd KONFUCIUSZ: *Beszélgetések és mondások* [ford. TÖKEI Ferenc] (Szeged: Szukits 1995). Elektronikus kiadás: Terebess Ázsia E-Tár: <http://www.tanit.hu> [ezen belül: */content/konfuciusz-beszelgetesei-mondasai*]. Lásd még ŐRI Sándor: *Konfuciusz bölcsesetei. Lun jü* (Budapest: Golden Goose 2012) 281.

⁵ E különös kifejezés – amint azt a *Lun jü* angol fordítójának a mű XII.17. helyéhez fűzött jegyzetéből tudom – a kínaiiban egy szójátékra utal: „kormányozni, *cheng*, azt jelenti, hogy kiigazítani, *cheng*.” Konfuciusz szövegének értelmezéséhez a hazai szakirodalomból lásd VÁRNAI Andás: „>Egyenes szavak» (*Zheng ming*). Nyelvelmélet. hatalomtechnika és erénytan a klasszikus kínai bölcséletben” *Magyar Filozófiai Szemle* 2011/2. 9–31.

te, azt azonban nem, hogy egy államnak csak egy neve lehet. Épp ellenkezőleg: az államoknak, mint látni fogjuk, rendszerint *két nevük* van; bár egyeseknek csak egy, s ritkán ugyan, de akad olyan is, amelyiknek kettőnél több.

Az „egy állam – két név” főszabály alól természetesen vannak kivételek. Már azok az államok is ilyen kivételnek tűnhetnek, amelyek *országneve* (rövid államneve) és *teljes* (vagy hosszualakos) *államneve* megegyezik egymással, mert az egyik a másik funkciójában jelenik meg. Erre vagy akkor kerül sor, amikor a teljes, ún. hosszualakos államnév szolgál országnévként, például *Dominikai Köztársaság*, *Egyesült Arab Emírségek*, *Közép-afrikai Köztársaság*,⁶ vagy akkor, amikor az országnév változatlan formában teljes államnévként jelenik meg, például *Japán*, *Magyarország*, *Malajzia*. Van olyan szakmai álláspont, amely szerint ilyenkor nem arról van szó, hogy a két név egymás funkciójában is megjelenhet, és ezért megegyezik, hanem arról, hogy az adott államnak nincs országneve vagy hosszú államneve, tehát csak egy neve van.⁷ Szerintem az államoknak ezekben az esetekben is *két nevük* van (vagyis van például országnévük és alkotmányos nevük), bár csak egy szót vagy a szavak egyetlen kombinációját látjuk, halljuk, illetve mondjuk névként; a két név ezért *egymással megegyezik*. A két álláspont különbségét illetően esetleg valaki azt mondja, hogy „nézőpont dolga”, de ez a nagy tolerancia itt alighanem tévedéshez vezetne. Hiszen így nem derülne ki, hogy léteznek olyan államok is, amelyek valamilyen speciális okból valóban *csak egy* névvel rendelkeznek, és azt nem lehet két kontextusban használni vagy egyszerre ország- és államnévnek tekinteni.

Ez a helyzet például *Írország* esetében, amelynek csak országneve van (angolul *Ireland*, gael nyelven *Éire*), hosszualakos vagy alkotmányos államnévvel azonban nem rendelkezik. Az ír állam államformája köztársaság, de a népszavazással elfogadott 1937. évi alkotmány nem köztársaságként nevezi meg az államot; az országnevet meghatározva a hosszualakos név megadását egy külön törvényre bizza. Egy 1948-ban elfogadott törvény ezt a jövőre vonatkozóan teszi meg: „*description of the State shall be the Republic of Ireland*” (*The Republic of Ireland Act. 1948. 2. cikk.*). Az angol nyelvben oly sok mindent kifejezni és sejtetni tudó segédigej szerkezetnek (*shall be*) történeti és politikai okai vannak: az 1916-os ún. húsvéti felkelés óta sok ír úgy gondolja, hogy az „Ír Köztársaság” elnevezés annak az államnak jár majd, amely az egész ír szigetet egyesíti.⁸ (A nemzetközi kommunikációban egyébként az irek nem túlságosan érzékenyek arra, ha államukat valaki tévedésből

⁶ E csoport két problematikus esete a *Cseh Köztársaság* és az *Amerikai Egyesült Államok*. Ezekre később térek vissza.

⁷ Lásd pl. GERCSÁK Gábor: „Térképi névírás” in KLINGHAMMER István [et al.] (szerk.): *Térképészet és geoinformatika I.* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2010) 223: „Vannak országok, amelyeknek nincs hosszú neve, csak rövid” és „léteznek olyanok is, amelyeknek csak hosszú neve van.”

⁸ Vö. SZENTE Zoltán: „Az európai parlamentarizmus a két világháború között” in MEZEY Barna – SZENTE Zoltán: *Európai parlamentarizmus- és alkotmánytörténet* (Budapest: Osiris 2003) 388–389. Lásd még D. TÓTH Balázs: „Ír Köztársaság” in CHRONOWSKI Nóra – DRINÓCZI Tímea (szerk.): *Európai kormányformák rendszertana* (Budapest: HVG–ORAC 2007) 193–194. Írország államnevéről részletesebben lásd MARY E. DALY: „The Irish Free State/Éire/Republic of Ireland/Ireland: »A Country by Any Other Name? «” *Journal of British Studies* 2007/1. 72–90.

„Ír Köztársaságként” nevezi meg – egészen addig, amíg a beszélőről feltehetik: az valóban tudatlan azt illetően, hogy a politikai motiváltságú angol nyelvhasználatban az „ír” és a „köztársaság” összekapcsolása az észak-ír ügyekre történő asszociációt segíti, mert például az Ír Köztársasági Hadsereg, az IRA-ra utal.)

A főszabály alóli kivételhez vezet a politikai megosztottságot területi elkülönülésben is megjelenítő államok esete, amelyeknek létezik ugyan valamilyen hagyományos országneve, ám az épp a megosztottság miatt nem alkalmazható egyikre sem. Ez volt a helyzet például 1949 és 1990 között a *Német Szövetségi Köztársaság* (1949-től) és a *Német Demokratikus Köztársaság* (1949–1990) esetében, amelyek egyikét sem lehetett *Németországnak* nevezni. Jelenleg is ez jellemzi a *Koreai Köztársaság* (1948-tól) és a *Koreai Népi Demokratikus Köztársaság* (1948-tól) helyzetét, melyek egyikére sem alkalmazható az Európában Marco Polo által meghonosított *Korea* szó (jelentése: „magas ragyogás”). Ugyanígy: ha valaki a *Kongói* országnevet használná, nem lehetne tudni, hogy az melyik államra vonatkozik: a *Kongói Köztársaságra*-e (mely ezen a néven 1960-tól létezik) vagy a *Kongói Demokratikus Köztársaságra* (független: 1960, ezen elnevezéssel: 1966–1971, majd 1997-től).

Az így felvetődő problémát két módszerrel szokták megoldani. Az egyik az országok égtájak szerinti azonosítása: Kelet-Németország, Nyugat-Németország,⁹ Észak-Korea, Dél-Korea.¹⁰ Az ilyen elnevezések azonban *nem* válnak széles körben használt vagy hivatalosnak tekintett *országnevekké*; még a hivatalosságnak abban a szűk értelmében sem, amiről itt szó lehet. Ennek az az oka, hogy az ilyen név nem elégíti ki az államiság fogalmában rejlő, s többek között a szuverenitás eszméje által sugallt teljesség-igényt.¹¹ Ma már nem is mindig tudjuk pontosan értékelni azt a nyelvi leleményességet, ahogyan a németek az ilyen teljesség-igény által felvetett problémákat kezelték: az NDK és az NSZK határát például „belnémet határnak” mondták, a keletnémet államot „*demokratikus*”, s nem „*népköztársaságnak*” nevezték el,¹² a *Bundesrepublik Deutschland* nemcsak *Német Szövetségi*

⁹ A német államok névhasználatának egyes kérdéseire lásd Barbara MARZAHN: *Der Deutschlandbegriff der DDR. Dargestellt vornehmlich an der Sprache des „Neuen Deutschland”* (Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann [Sprache der Gegenwart. Schriften des Instituts für deutsche Sprache XLVIII] 1979).

¹⁰ A két Korea elnevezéséről lásd OSVÁTH GÁBOR: „Ország- és népnevek problémái a kultúráközi kommunikációban” in *Külkereskedelmi Főiskolai Füzetek* [BGK Külkereskedelmi Főiskolai Kar] 2. 55–69, http://elib.kkf.hu/okt_publ/szf_12_06.pdf.

¹¹ Elvileg hasonló problémát vethet fel a 2010/11 folyamán létrejött *Dél-szudáni Köztársaság* országneve. Ez az eset azonban annyiban mégiscsak más, hogy *Szudán* – Kongóval és Koreával ellentétben – sosem volt egységes országnak tekinthető: északi és déli része gazdasági, kulturális, vallási stb. szempontból már korábban is jelentősen eltért egymástól. Ez mára odáig ment, hogy a különböző konfliktusok miatt a szudáni állam újabban egyenesen a szétesés szélére sodródott. Ezért az égtáj-megnevezéssel kiegészített országnév (*Dél-Szudán*) ez esetben kellő módon jelzi az ország önálló és egységes voltát.

¹² Annak az oka, hogy az egykori keletnémet államot (*Deutsche Demokratische Republik*) nem „*népköztársaságnak*” nevezték, miként sok más szovjet befolyás alá került közép- és kelet-európai kommunista államot, az volt, hogy a *Volksrepublik* szóban szereplő *Volk* könnyen felidézhetette volna a *Völkisch*-t, amelynek az állam létrejötte idején nem volt túl jó csengése.

Köztársaság volt, hanem *Németországi Szövetségi Köztársaság* is,¹³ ahol „alkotmány” helyett „alaptörvény” fogadtak el, és így tovább.

A magyar Földrajzinév-bizottság által kiadott *Ország- és területnevek* című lista (a továbbiakban e tanulmányban: magyar államnévjegyzék) mindmáig őrzi az ezzel kapcsolatos emléket: miközben *Németország* alkotmányos nevét magyar nyelven *Német Szövetségi Köztársaság*ként adja meg, jegyzetként hozzáteszi: „Nemzetközi kapcsolatokban a *Németországi Szövetségi Köztársaság* államnév is használható.” A tényleges nyelvhasználatból ugyanakkor az tűnik ki, hogy a mai német állam képviselői magyar nyelven ma már inkább a *Németországi Szövetségi Köztársaság* nevet használják önmaguk megnevezésére,¹⁴ és a *Német Szövetségi Köztársaság* elnevezést az 1989 előtti nyugat-német államra tartják fent.

A másik megoldás, mely ugyancsak részlegességet sejtet, az önálló, bár „az egész ország” szempontjából részállamok valamilyen specifikációja, elsősorban a köznapi kommunikációban. A két Kongó egyikét például – fővárosa alapján – *Kongo-Brazzaville*-nek (1960-tól), másikat *Kongó-Léopoldville*-nek (1960–1966), illetve Léopoldville későbbi neve alapján *Kongó-Kinshasának* vagy inkább *Kinshasa-Kongónak* (1966–1971) mondták, és mondják néha még ma is – már akik nem akarták használni a gyarmatosítókra utaló régi (*Belga Kongó*, 1908–1960) vagy a sikertelen politikai kísérletre emlékeztető újabb (*Zaire*, 1971–1997) államnevet. Egyesek felvetik, hogy a két koreai államra használhatnánk a mai koreaiak önmeghatározását is, nevezetesen a Koreai Köztársaságot *Hanguknak* („Hanország”-nak, avagy a „Nagy Han Császár országának”), a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságot pedig *Csoszonnak* („Reggeli frissességnek”) nevezve. Ezek az elnevezések megoldanák ugyan az identifikációs problémát, ám – túl azon, hogy a név deskriptív funkcióját e nevek egészen biztosan nem képesek teljesíteni (hisz egy köztársaságot meglehetősen esetlen dolog lenne a „császár országának” mondani) – tovább erősítenék a megosztottságot, s ezért nem terjedtek el.

Az eddigieket összefoglalva azt lehet mondani, hogy az államoknak fő szabály szerint két nevük van. Ez a szabály az esetek mintegy 80%-ában úgy érvényesül, hogy a két név különbözik, az esetek mintegy 18%-ában pedig úgy, hogy ugyanaz a névalak két kontextusban is használható. Néhány – jelenleg öt – államnak csak egy neve van, mert ezek esetén vagy az országnév nem használható hosszú államnév-ként vagy a hosszú államnév nem használható országnévként.

Általános szabályszerűség az is, hogy egy név jelöletként csak egyetlen államot jelölhet meg, tehát ha egy államra használnak valamilyen nevet, azt egy

¹³ A nyelvi lelemény itt abban áll, hogy a nyugatnémet állam vezetői ezzel a névvel azt is jelezni tudták, hogy úgy gondolják: az ún. államazonosság okán ők a német államiság folytatói, s nem a keletnémetek (akik szerint a II. világháború után a hitleri német állam romjain két új német állam jött létre). A kérdés e vonatkozásáról lásd BOKORNÉ SZEGŐ Hanna: *Államazonosság – államutódlás* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1984) 40–44, 60–62. A két német állam 1990-es egyesülése az egykori nyugatnémet álláspontot igazolta.

¹⁴ Lásd pl. a budapesti Német Nagykövetség honlapját, <http://www.budapest.diplo.de/Vertretung/budapest/hu/Startseite.html>.

másik állam nem használhatja.¹⁵ E szabály érvényesülésének szemléletes példáját nyújtja „a két Dominika”: a *Dominika* rövidalakos államnevet a *Dominikai Közösség* használja,¹⁶ s ezért a *Dominikai Köztársaság*¹⁷ mint ország nem nevezhető „Dominikának”; ez utóbbi országneve, vagyis rövidalakos államneve így megegyezik a hosszualakos nevével.

Az államok megnevezésére használt szavak kategoriális besorolása igen változatos, s ugyanaz a név több kategória elemeként is meghatározható. Például a „rövid államnév” egyben „országnév”, a „hosszú államnév” egyben „alkotmányos név” és így tovább. Erre később térek vissza; először az államnevek nyelvi vonatkozásaival kapcsolatos kérdéseket tekintem át.

Az államnév tulajdonnév.¹⁸ A tulajdonneveken belül az államok nevét egy közelebről ma már meghatározhatatlan eredetű nyelvészeti hagyomány alapján régóta viszonylag gyakran – tévesen – *földrajzi névnek* minősítik.¹⁹ Ezzel a klasszifikáci-

¹⁵ „Az állam (alkotmánybeli) önmegnevezésének nemzetközi jogi jelentősége van, hiszen más állam már nem veheti fel az általunk használt nevet” – fogalmaz Jakab András, lásd „Az Alkotmány kommentárjának feladata” in JAKAB András [et al.] (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja I.* (Budapest: Századvég 2009) 66. A szabály alkalmazásának egyik érdekes esete amerikai. A Thomas Jefferson által megalkotott *Amerikai Egyesült Államok* nevet a 18. század végén és a 19. század elején sokan szerették volna – egyebek között azért, mert az egyszavas országnevekből könnyebben képezhető melléknév vagy népnév – *Columbiára* változtatni, ám ezt *Kolumbia* létrejötte (1819) után már nem teheték meg. A változtatás hívei ezután más, meglehetősen esetlen nevekkkel (*Freedonia*, *Appalachia*, *Alganía*) kísérletezgettek; végül azután maradtak a Jefferson-féle névnél. Lásd ORSZÁGH László: „Egy országnév genezisééről. Amerikai Egyesült Államok” in *Magyar Nyelv* 1974/70. 286–287. Egy államnév használatának „joga” ugyanakkor nem mindig az időbeli elsőbbségen alapul; lásd ezt illetően a „két Dominika” esetét.

¹⁶ A magyar államnévjegyzék *Dominika* nevét kizárólag *Dominikai Közösség*ként adja meg, vagyis úgy, hogy az állam rövid- és hosszualakos neve azonos. Az ENSZ egyik szervezetéhez, nevezetesen a Földrajzinév-szakértők Csoportjához kötődő, hasonló célokat szolgáló jegyzékek (a továbbiakban: idegen nyelvű államnévjegyzékek) szerint ezzel szemben a *Dominikai Közösség* rövid- és hosszualakos neve különbözik. Országneve angolul *Dominica*, franciául *la Dominique*, oroszul *Доминика*, kínaiul 多米尼克, arabul *دومينيكا*, stb., hosszualakos neve pedig angolul *the Commonwealth of Dominica*, franciául *le Commonwealth de Dominique*, oroszul *Содружество Доминики*, kínaiul 多米尼克国, arabul *كمنولت دومينيكا*. Az egyértelműség céljából megjegyzem: itt a Karib-tengeri Kis-Antillákon fekvő szigetállamról van szó, mely korábban Nagy-Britannia gyarmata volt és 1978 óta független.

¹⁷ A *Dominikai Köztársaság* a Karib-tengeri Nagy-Antillákhoz tartozó *Hispaniola* sziget keleti részén, Haiti szomszédságában fekvő állam, mely korábban Spanyolország, majd Franciaország, később újra Spanyolország gyarmata volt, és 1844 óta független. Spanyol neve: *República Dominicana*.

¹⁸ A tulajdonnevek nyelvi jellemzőiről lásd HAJDÚ Mihály: *Általános és magyar névtan* (Budapest: Osiris 2003) 59–82, 128–132; HAJDÚ Mihály: „A tulajdonnév mint szófaji kategória”, <http://mnytud.arts.unideb.hu>; VÁRNAI J. Szilvia: *Bárhogy nevezzük... A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben* (Budapest: Tinta 2005); FARKAS Ferenc (szerk.): *Tulajdonnév-használatunk. Névtudományi tanácskozás Jászberényben* [1991. október 11–12.] (Budapest: ELTE 1992).

¹⁹ Lásd e tekintetben *A magyar helyesírás szabályai* című kiadványt (Budapest: Akadémiai 1985) 154–201, különösen 180. pont, valamint FÁBIÁN Pál – FÖLDI Ervin – HÖNYI Ede: *A földrajzi nevek helyesírása* (Budapest: Akadémiai 1998) 18. Lásd ezzel szemben (szerintem helyesen) J. SOLTÉSZ Katalin: *A tulajdonnév funkciója és jelentése* (Budapest: Akadémiai 1979) 85–86, (valamint a probléma egyik aspektusáról: 97–98.) és HAJDÚ (18. lj.) 150. A szóban forgó nyelvészeti hagyományhoz adalékként lásd GERCÁK (7. lj.), különösen 213–216, annak elméleti indokolásához kiinduló gondolatként HOFFMANN István: *Helynevek nyelvi elemzése* (Budapest: Tinta 2007) 28–29.

ós szempontból kissé félrevezető gyakorlattal a külföldi szakirodalomban is találkozunk. Valószínűsíthető indoka az, hogy egy állam neve – mivel az államterületre is utal – alkalmas a földfelszín egy meghatározott részének azonosítására. Az államnév földrajzi névnek való minősítése számos forrásra megy vissza. Ilyen például a helyesírási tanácsadó művek gyakran hiányos taxonómiája és bizonytalan – mert elvi és gyakorlati szempontokat egyaránt követni kívánó – klasszifikációja, valamint a térképészek gyakorlati igényei. Ezen igények miatt az államnevek szemantikájának gondozásában a nyelvészek mellett jelentős szerepük van a kartográfusoknak. Akármi is legyen azonban a téves minősítés forrása, annak egyik furcsa következménye az, hogy a „független államok” olykor „hivatalosnak” mondott listáját – mint később utalok rá – sok helyütt a *földrajzi nevekkel* foglalkozó szakmai szervek, rendszerint kormány- vagy miniszteri bizottságok gondozzák. Nálunk ez a Földrajzinév-bizottság. 1963-tól 1989-ig létezett elődjének elsősorban térképészek voltak a tagjai, az 1989-ben átalakított testületben azonban nyelvészek és (az államtudomány képviselőin kívül) más szakterületek művelői is helyt kapnak.

Amint az *állam* jóval több területénél, az *államnév* sem csupán földfelszín egy meghatározott részét nevezi meg. Ha az államok nevét valamilyen okból nem mondhatjuk a tulajdonnevek önálló csoportjának, aminek egyébként szerintem nem lenne akadálya, akkor alighanem *intézménynév*nek kell tekintenünk, vagy az egyedi „*emberi alkotások* elnevezései” csoportba kellene besorolnunk. A pontosság érdekében megjegyzem: az államnév – ha valójában nem is földrajzi név – nyelvtanilag lehet „földrajzi megjelölés”, amennyiben az ilyen megjelölés magában foglalhat intézményneveket is.

Milyen funkciókat lát el az állam neve? A személyekhez és más egyedi jelenségekhez hasonlóan a névnek az államok esetében is számos funkciója van. Ezeket a tulajdonnevek vonatkozásában a nyelv- és kommunikációelméletek részletesen tárgyalják,²⁰ az általános elméleteknek azonban tudomásom szerint nem létezik államnevekre vonatkozó adaptációja. Pedig e funkciók áttekintése viszonylag egyszerű.

Az államok esetén is a név teszi lehetővé a jelenség azonosítását (*identifikáció*), megjelölését (*denotáció*), a különböző diskurzusokban való megszólítását (*invokáció*), s általában a vele kapcsolatos közléseket (*kommunikáció*). Ezeken túl a név meghatározott feltételek között megjeleníti az egyedi létezőt (*reprezentáció*), ami történhet szimbolikusan és expresszív módon, sőt az ún. „beszélő nevek” esetén valamilyen jellemzés révén is (*deskripció*).

A malájok számára „beszédes név” például Brunei teljes neve (*Brunei Darussalam Állam*), amennyiben a maláj دار السلام [dar es salaam] azt jelenti: „ahol a béke lakozik”. Bruneit gyakran így nevezik meg: دار السلام بروني بڬارا, azaz

²⁰ Lásd pl. HAJDÚ 2003 (18. lj.) 46–128. és J. SOLTÉSZ (19. lj.) (néhány további funkcióval). E funkciók aszerint különböztethetők meg, hogy a közlő vagy a befogadó személyére összpontosítjuk-e figyelmünket. A kérdéssel kapcsolatban lásd még – Roman Oszipovics Jakobszonnak a közlő és a befogadó viszonyára koncentráló, s e szempontból *affektív, konatív, referenciális, fatikus, metanyelvi és poétikai* funkciókat megkülönböztető elméletére is utalva – RÓKA Jolán: *Kommunikációtan. Fejezetek a kommunikáció elméletéből és gyakorlatából* (Budapest: Századvég 2002) 27–28.

Brunei népe, ahol a béke lakozik. A név deskriptív funkciójára közismert példa *Montenegró* neve. Ez ugyanis a helyiek számára *Crna Gora*, mely a szláv nyelvekben is olasz közvetítésű újlatin fordításban honosodott meg (*monte*: hegy, *negro*: fekete); az országnév jelentése tehát „fekete hegy”, illetve „a fekete hegy országa”. Ugyanígy: *Sierra Leone* az ország fővárosából is látható hegységről kapta a nevét, amelynek formája a területet felfedező portugál hajósokat évszázadokkal ezelőtt az oroszlanokra emlékeztette, ezért *Serra de Leão*nak (Oroszlánok hegyének, Oroszlánhegynek) nevezték el.

A fő funkciókhoz visszatérve érdemes kiemelni: mint minden névnek, az államnévnek is az az egyik legalapvetőbb funkciója, hogy járuljon hozzá a megnevezett jelenség önazonosságának őrzéséhez (*identitásvédelem*), esetleg mágikus védelméhez, megváltoztatása esetén pedig önazonossága módosulásához, vagyis az új *identitás kialakulásához*. A 20. századi magyar történelemben a magyar állam átnevezései során²¹ rendszerint ez utóbbira került sor. A *Magyar Köztársaság* név *Magyarországgal* való felváltása funkcionális szempontból ugyancsak e kategóri-

²¹ Az első Népköztársaságot, valamint a Tanácsköztársaságot gyakran *köztársaságnak*, az utóbbit pedig emellett alkalmasint *magyar szovjet köztársaságnak* mondták. Bár a Nemzeti Tanács 1918. november 16-i néphatározata a „népköztársaság” kifejezést használta, az ezt követő négy hónapban hol a *népköztársaság*, hol a *köztársaság* kifejezéssel utaltak a magyar államra. – A Forradalmi Kormányzótanács 1919. március 24-i ülésének jegyzőkönyve szerint a tanács elnöke, „Garbai Sándor elnök felhív[t]a a figyelmet arra, hogy a *szovjet* helyett valamilyen jó magyar kifejezést kellene használni”, a határozati részben pedig a következő szöveg áll: „A Kormányzótanács megállapodik, hogy a szocialista magyar állam neve: Magyar Köztársaság.” A jegyzőkönyvet 1986-ban közreadó kötet szerkesztői ezen annyira meglepődtek, hogy jegyzetet kapcsoltak a határozathoz: „A szövegben így, feltehetőleg elírás következtében” – jegyezték meg [vö. IMRE Magda – Szűcs László (szerk.): *A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei* (Budapest: Akadémiai 1986) 61.]. A jegyzet azonban alighanem felesleges volt, mert a jegyzőkönyvet nem rontotta el senki: a Tanácsköztársaság ún. hosszualakos államneve egy ideig *Magyar Köztársaság* volt, s ezekben a hetekben így is utaltak rá. Az ideiglenes alkotmány (1919. április 2.) már *Tanácsköztársaságról* beszélt, a „véglegesnek” szánt (1919. június 23.) pedig *Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaságról*. – Nem volt egyszerűbb a helyzet a Tanácsköztársaságot közvetlenül követő hónapokban sem: az ún. Peidl-kormány (1919. augusztus 2-án) az államformát újra „népköztársasággá”, az államot pedig *Magyar Népköztársasággá* határozta meg. Friedrich István kormánya az állam nevét (1919. augusztus 8-án) *Magyar Köztársaságra* változtatta, de kormányzása idején sokan használták a *Magyar Népköztársaság* nevet is. – 1920 és 1945 között igen gyakran az országnévet (*Magyarország*) használták azokban az esetekben is, pl. a nemzetközi szerződésekben, ahol szokás szerint az alkotmányos névvel (*Magyar Királyság*) szokták megnevezni az államot. Ebben a 25 évben a két nevet – minthogy az államok ilyen vonatkozású névhasználatára akkor sem létezett semmilyen előírás – minden különösebb szabályosság nélkül, váltakozva használták. Ennek oka feltevésem szerint az adott korszak ún. államforma-problémája volt, amit a későbbi eredetű „király nélküli királyság” kifejezés mélyebb értelme, talán kissé pejoratívan, de plasztikusan jelez; nevezetesen az, hogy az államforma konkrét uralkodót kívánt volna, a trón azonban, már ha volt, évtizedeken át betöltetlen maradt. – Itt jegyzem meg, hogy a magyar államot a *Magyarország* országnév alapján az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában meglehetősen ritkán nevezték meg, s akkor is (elsősorban az Ausztriához való viszony hangsúlyozásakor) a *Länder der Heiligen Stephans Krone* (Szent István koronájának országai) kifejezést használták. Az *1867. évi XVI. törvények*künk pl. a magyar államot a *magyar korona országai* kifejezéssel jelöli meg. – Amint azt később megmutatom, a tényleges névhasználatra a 20. század második felében, az ún. Kádár-korszakban is érdemes odafigyelni, mert fontos következtetések vonhatók le belőle.

ába tartozik: a döntés meghozója – egy, az addigitól eltérő politikai rend kialakítására való törekvés mellett – a név módosításával feltehetően az állam azonosságát kívánta megváltoztatni vagy legalábbis előmozdítani, esetleg ez irányú szándékát demonstrálni.

Egy ettől eltérő értelmezés szerint a *Magyarország* alkotmányos névben nem a változást, a megszakítottságot vagy a *Magyar Köztársasággal* szembeni diszkontinuitást, s így az állam önazonossága módosítását kell látni, hanem az annak bevezetését (1946) megelőző korszak *kontinuitását*, illetve a kontinuitás hangsúlyozásának lehetőségét. „Az átnevezés szimbolikus jelentősége, hogy hangsúlyozza a történelmi hagyományokat, azáltal, hogy a köztársasági időszak előtti idők állama is megnevezhető a »Magyarország« elnevezéssel” – fogalmaz az Alaptörvény egyik első elemzője.²² Ez az értelmezés azért vitatható, mert a kontinuitás hangsúlyozásának lehetősége az országnév – *Magyarország* – okán, mely nem változott, korábban is megvolt. Vagyis a magyar államot – az alkotmányos államnév megváltoztatása nélkül – *Magyarországnak* lehetett nevezni 2011 előtt is.

Az átnevezés szimbolikus jelentőségét hangsúlyozzák az „Alaptörvény barátai” is, ám nem a történelmi hagyományokhoz való „visszatérést”, hanem a nemzeti érzések általi legitimáltságot emelik ki. Az átnevezés olyan „szimbolikus lépés” – fogalmazott egy másik elemző –, amelynek az a célja, hogy:

„szűkítse a különbséget az ország és az állam között. A hazafiasság Magyarországon azt jelenti, hogy a legtöbb magyart érzelmi szálak kötik az országhoz, azt azonban nem, hogy viszonyuk lenne az állammal. Az új elnevezés az ország és az állam közötti erősebb kapcsolatot vetít előre: senki sem lehet jó hazafi anélkül, hogy jó polgár legyen.”²³

Az idézett gondolat utolsó előtti mondatával – ti. az országhoz és az államhoz való viszony lehetséges diszkrepanciájával – mélyen egyetértek, ám a szerzőétől lényegesen különböző következtetést vonok le belőle (lásd alább). A fogalmi megközeletés egyik lehetséges végeredménye, vagyis az idézett szöveg utolsó mondata és az abból levonható következtetés ugyanakkor – túl azon, hogy szerintem érvénytelen, hiszen sok „jó magyar hazafi” ma is más állam polgára – számomra meglehetősen ijesztően hangzik.

²² Lásd JAKAB András: *Az új alaptörvény keletkezése és gyakorlati következményei* (Budapest: HVG-ORAC 2011) 186. Az ilyen megközelítés problémája az, hogy a „történelmi hagyományokhoz” való visszatérés vonatkozásában egy másik szimbolikus időpont is kiválasztható; ahogyan az 1989-ben az „1949 előtti” „köztársasági hagyománnyal” történt. A „köztársasági időszak előtti idők” helyett pedig az adott szövegben helyesebb lett volna „az 1920–1945 közötti korszakot mondani”, minthogy – amint azt az előző jegyzetben jeleztem – főként ekkor használták formális vagy alkotmányos névként a „Magyarország” nevet a „Magyar Királyság” helyett.

²³ SCHANDA Balázs: „Constituent and Constitutional Entities” in CSINK Lóránt – SCHANDA Balázs – VARGA Zs. András (szerk.): *The Basic Law of Hungary. A First Commentary* (Dublin: Clarus Press 2012), <http://www.eui.eu/Documents/General/DebatingTheHungarianConstitution/TheBasicLawofHungary.pdf>.

Az identitásvédelem érdekes esete *Burmáé*, amelynek alkotmányos neve immár huszonöt éve *Mianmar*. Ennek az 1949-től független, 1961-től katonai junta által vezetett államnak a nevét 1989-ben változtatták meg; s mivel a névváltoztatás óta (bár 2008-ban alkotmányt fogadtak el, 2010-ben pedig *pro forma* általános választásokat is tartottak) nem ült össze demokratikusan választott parlament, mely jóváhagyhatta volna a változást, az ellenzék, valamint a nemzetközi kapcsolatokban néhány állam (Nagy-Britannia, Kanada, olykor az Amerikai Egyesült Államok is) politikai okokból továbbra is a *Burma* nevet használja.

Amint a tulajdonneveknek, az államneveknek is lehet *emlékeztető* funkciójuk.²⁴ E funkció érdekes példája *Venezuela* esete, melynek teljes államneve (*Venezuelai Bolívari Köztársaság*) a dél-amerikai függetlenségi mozgalom vezetőjére, később Venezuela elnökére, majd diktátorára, Simón Bolívarra (1783–1830) utal. Ha nem is emlékeztet, de emlékeket őriz *Uruguay* hosszú neve is (*Uruguayi Keleti Köztársaság*), amelyben a „keleti” jelző háttérben az áll, hogy az ország fővárosának, Montevidéónak az elődje az Uruguay folyótól *keletre* eső területek közigazgatási központjaként kijelölt spanyol katonai erődítmény volt.

Az egyes funkciók egymás ellenében is hathatnak, ami persze önmagában még nem teszi használhatatlanná a neveket. A név identifikáló funkciója például akkor is működhet, ha deskriptív volta megkérdőjelezhető, vagy ha az, amit az államnév „mond”, nem felel meg a valóságnak. Aki úgy vélné, hogy a név nem állíthatja a valóság ellenkezőjét, azt ki kell ábrándítani: az államok ezt tekintve meglehetősen tág határok között mozognak. A köztársaságokat persze rendszerint nem nevezik monarchiának és fordítva; ám az nagyon is lehetséges, hogy a köztársasági elnevezés mögött – amint az az újkori itáliai városállamoktól egészen a mai közép- és kelet-európai államokig könnyen példázható volna – valamilyen egyeduralmi forma húzódik meg. Ennek nem névtani, hanem államformatani okai vannak, amiket itt nem részletezek.²⁵ A jel és a jelöllet közötti diszkrepancia feldolgozásának számos eszköze van; az államnevek terén ilyen például a *rövidítések* gyakori használata, ami az átpolitizált ún. birodalmi nyelvekre különösen jellemző.²⁶

A deskriptív jelleg háttérbe szorítására általában akkor kerül sor, ha a hosszúalakos államnévben a névadók nem egyszerűen az államformát jelölik meg, hanem –

²⁴ A tulajdonnevek vonatkozásában lásd erről J. SOLTÉSZ (19. l.) 124–128. és 129–152.

²⁵ Álláspontomat lásd TAKÁCS Péter: *Az államok rendszertana és tipológiája* (Budapest: 2015) [előkészületben].

²⁶ Az egykori Német Demokratikus Köztársaságot pl. azért szerették sokan „NDK”-nak mondani, mert így nem vált kifejezetté, s ezért nem is lehetett rákérdezni, hogy valóban „demokratikus”-e az az állam. E példát illetően vö. Herbert MARCUSE: *Az eggydimenziós ember* [1964] (Budapest: Kossuth 1990) 115–117. Az „NSZK” rövidítés politikai tartalmát illetően lásd Manfred W. HELLMANN: „Das »kommunistische Kürzel BRD«. Zur Geschichte des öffentlichen Umgangs mit den Bezeichnungen für die beiden deutschen Staaten” in Irmhild BARZ – Marianne SCHRÖDER (szerk.): *Nominationsforschung im Deutschen. Festschrift für Wolfgang Fleischer zum 75. Geburtstag* (Frankfurt am Main: Lang 1997) 93–107. Hasonló okból nem volt szokás kimondani a Szovjetunió tagköztársaságainak hosszú nevét, hanem csak ún. országnévét vagy rövidített alakját (pl. *Ukrajna, Ukrán SZSZK*). Lásd TÓTH Szergej: „A totalitarizmus logikája: birtokolni a toponimákat” in ANDOR József – Szűcs Tibor – TERTS István (szerk.): *Szines eszmék nem alszanak. Szépe György 70 éves. 2. köt.* (Pécs: Lingua Franca 2001) 276–284.

például „demokratikus”, „szocialista”, „arab” vagy „iszlám” köztársaságnak, esetleg „népköztársaságnak” nevezve az államot – rögtön minősítik is azt. Ezek nagy részének az a funkciója, hogy az államforma szintjén is megjelenítsék és megerősítsék az adott állam uralkodó ideológiáját, s ezáltal már az állam nevével is hozzájáruljanak a politikai rend legitimálásához. Vannak államok – ezek igen gyakran pont azok, amelyek esetében már egy jelző valóságtartalmában is kételkedünk –, amelyek e jelzőket még meg is duplázzák, és példának okáért „demokratikus népi köztársaságnak” vagy „demokratikus szocialista köztársaságnak” nevezik önmagukat. E tekintetben a legmesszebbre a korábbi *Líbia* ment el, amelynek teljes neve évtizedeken át ez volt: *Líbiai Arab Szocialista Népi Dzsamahirija*.²⁷ A *dzsamahirija* (arabul: جماهيرية, *jamāhīriyya*) jelentése: kb. népi köztársaság, népi közösség, tömegek állama. A szó a pánarab szocializmus tanait megfogalmazó Kadhafi alkotása, mely hangzásában emlékeztet a *jumhūrīyah*-ra is (ami a „köztársaság” szokásos arab fordítása) és a *jamāhīr*-ra, ami „tömegeket” jelent. Talán nem kell itt részletesen megvizsgálni, hogy valóban „szocialista”, „népi” vagy „köztársasági” volt-e ez az állam, s hogy a „tömegeknek” milyen szerepe volt benne.

A téves információk közlése mindazonáltal nem mindig legitimációs célokat szolgál, és nem is mindig politikai huncutság következménye, hanem a nyelv változásának jele. Hiszen megtévesztő *Svájc* teljes neve is, amennyiben annak megszokott magyar, francia, olasz és rétoromán alakját vesszük alapul. A *Svájci Államszövetség* (franciául: *la Confédération suisse*, olaszul: *Confederazione Svizzera*, rétorománul: *Confederaziun svizra*) ugyanis – nevével ellentétben – nem konföderáció (államszövetség), hanem föderáció (szövetségi állam). A név német alakja (*Schweizerische Eidgenossenschaft*, szó szerint: *Svájci Esküszövetség*) nem vet fel ilyen problémát, bár államelméleti értelemben igen nehéz volna meghatározni, hogy mit is jelent az „esküszövetség”. Az államnevekben alkalmazott *államszövetség* szó a régi, kb. száz-százötven évvel ezelőtti nyelvhasználat maradványa, amikor is még nem terjedt el az államkapcsolatok két fő formája – államszövetség és szövetségi állam – közötti közjogi különbségtétel. E két kategória jelentésének eltérő voltát ma már a szakmai körökön kívül is észlelik, még ha tartalmát nem is ismerik pontosan. Ezért megtévesztőnek tűnik, ha *államszövetség*nek neveznek egy *szövetségi államot*. A nyelvi pontosság iránti igényt Svájc esetében persze felülírja a hagyomány ereje, más esetekben azonban nem feltétlenül.²⁸

²⁷ Az ókori görög névre emlékeztető *Líbia* (Lībiyā) nevet 1934-ben az olasz hatóságok adták néhány olyan észak-afrikai területnek, amelyeket akkor szereztek meg az Oszmán Birodalomtól. A mai lib állam elődje, mely 1951-ben az ENSZ közreműködésével nyerte el függetlenségét, eredetileg monarchia volt (1951–1969). Ez egy államcsínyt követően köztársasággá változott; neve először *Líbiai Köztársaság* (1969–1972), majd *Arab Szövetségi Köztársaság* (1972–1977) volt. (Néhány kézikönyv az 1969–1977 közötti időszakban *Líbiai Arab Köztársaság*ként tartja nyilván.) Az állam vezetője, Muammer Al-Kaddáfí [Moammer Kadhafi] lépésről-lépésre egyeduralmat alakított ki, s 1977-ben kikiáltotta a *Dzsamahiríját*. Az állam teljes neve ekkortól *Líbiai Arab Szocialista Népi Dzsamahirija* (1977–2011). Az „arab tavasz” részeként kibontakozott polgárháború (2012–2013) nyomán neve *Líbia* lett, ami 2013-ban, az új alkotmány jövőbeli elfogadásáig *Líbiai Államra* változott.

²⁸ A három svájci őskanton Rütli-mezőn kötött szövetségének (1291), vagyis az ún. rütli eskünek az értelmezésére vonatkozó ritka államelméleti utalások egyikeként lásd Rudolf KJELLÉN: *Der*

Alighanem érdekes végeredményre vezetne az is, ha meg akarnánk vizsgálni az egykori *Felső-Volta* mai nevének igazságtartalmát. Ezt a franciák által 1919-ben önálló gyarmatként megszervezett, majd 1960-ban függetlenné vált államot ugyanis egy 1983-as forradalom (egyések szerint: puccs) nyomán 1984-től *Burkina Fasónak* hívják, ami az ott élő emberek által beszélt more és djula nyelveken azt jelenti: a *becsületes emberek országa*. Az országban – „nemzetiségi” értelemben – *burkinabék* élnek. Jó kis kérdés volna, ha valaki aziránt érdeklődne, hogy az állam neve vajon tény-e vagy program-meghatározás?

2. AZ ÁLLAMOK EL-, MEG- ÉS ÁTNEVEZÉSÉRŐL

Hogyan lesz az államoknak nevük? Úgy, hogy elnevezik őket. Ennek ez esetben is két fő módja van: a konvenció és a névadás. A köznevek a közösségek nyelvi gyakorlati és szokásai révén, szinte észrevétlenül alakulnak ki, a tulajdonnevek pedig – amennyiben eltekintünk itt a közszói eredet kérdésétől – a név meghatározása, vagyis a névadás révén kapcsolódnak hozzá az egyedi létezőkhöz.

A *konvenciók* révén történő névadásnak a *népnevek* esetében van szerepe, márpedig az államnevek egy része az *országnevek* közvetítésével az államterületen élő (egyik) *nép nevéből* alakult ki, vagy egyenesen megegyezik az országnevvvel; például portugál – *Portugália*; svéd – *Svédország*. Az ilyen elnevezések persze – a népek folyamatos alakulása, a nyelvi szokások elkerülhetetlen változásai, valamint az országok politikai történetének forgandósága miatt – olykor bizonytalanságokhoz vezetnek, nem is beszélve arról, hogy az államnév alapja igen sok esetben nem az országban élő valamely nép neve (*Marshall-szigetek*, *Elefántcsontpart* stb.). A konvenció olykor fordított irányú: előfordul ugyanis – például az *Amerikai*

Staat als Lebensform (eredetileg svédül: Stockholm 1916, németül: 1917) (Berlin: Kurt Vowinckel 1924) 101–102. és Detlef GÖLDNER: *Integration und Pluralismus im demokratischen Rechtsstaat* (Tübingen: Mohr Siebeck 1977) 40. E csaknem hét évszázados gondolati hagyomány megerősíti a másfél évszázados nevet. *Ausztrália* hosszualakos neve esetén viszont – mely viszonylag új – az angol névben (*Commonwealth of Australia*) szereplő *commonwealth* szót nem szerencsés *államszövetségnek* fordítani, ahogy azt a magyar államnévjegyzék teszi, mely szerint *Ausztrália* hosszualakos neve *Ausztrál Államszövetség* (lásd a Földrajznév-bizottság 1991. évi 10/142a. sz. állásfoglalását). Ausztrália 1901-től ténylegesen hat szabad állam szövetsége, azaz *szövetségi állam, s nem államszövetség*. Ez esetben a hagyomány azért gyengébb és ereje szerintem azért nem írja felül a téves szóhasználatot, mert Ausztrália teljes nevét – a magyarban is, az angolban is – meglehetősen ritkán használjuk. A rövidalakos név preferálásának egyik oka az, hogy az eltünteteti az államformára utaló megnevezés (monarchia–köztársaság) elhagyása miatti esetleges hiányérzetet. Megjegyzem: az idegen nyelvű államnévjegyzékek szerint Ausztrália két neve a különböző nyelveken megegyezik. Angolul *Australia* és *Australia*, franciául *Australie* (*'l*) és *l'Australie*, spanyolul *Australia* és *Australia*, oroszul *Австралия* és *Австралия*, kínaiul 澳大利亚 és 澳大利亚, arabul *أمسترااليا* és *أمسترااليا*. E vonatkozásában alighanem az UNTERM-lista megoldása kérdőjelezhető meg azon az alapon, hogy ha nem is a hibás, de a túl egyszerű megoldást választotta. Hiszen az 1900-ban elfogadott, majd azóta többször módosított ún. *Constitution Act* 3. pontja szerint Ausztrália különböző államai „shall be united in a Federal Commonwealth under the name of the *Commonwealth of Australia*” [egy szövetségi államközösségben egyesülnek, *Ausztráliai Állam* néven].

Egyesült Államok esetében –, hogy az államnév nem az államterületen élő nép nevéből alakult ki, hanem az ott élő népet – „amerikai” – nevezték el egy idő után az államnév alapján.²⁹ E fordított folyamatra az egységes nemzetek 19. századi kialakulása kapcsán egy differenciált elemzésben számos további példa hozható: „olasz” – *Olaszország*; (a poroszoktól, bajoroktól, szászoktól stb. megkülönböztetett) „német” – *Németország*, sőt: (a gascogne-iaktól, bretagne-iaktól stb. megkülönböztetett) „francia” – *Franciaország*, és így tovább.

Az elnevezés másik fő – s az újabb államfejlődésben az ún. alkotmányos államnevek esetében szinte kizárólagos – módja a *névadás*. A *névadás* azt jelenti: valamire tudatosan és egyetlen aktussal egy nyelvi jelet rendelünk, azzal azonosítjuk, s egy szűkebb vagy szélesebb közösségben ezt az azonosságot elfogadjuk. Az elfogadás és a használat aztán hatni fog arra a jelenségre (személyre, dologra, állatra vagy államra), amit megneveztünk: racionális képességekkel rendelkező lények esetén a nevet az illető megtanulja, azonosul vagy nem azonosul vele, megszereti vagy sem, megváltoztatja (ha módjában áll) vagy sem, és így tovább. Az elfogadás és annak következményei, pontosabban az elfogadottság kialakítása tekintetében kijelenthető, hogy a *névadás*: *alkotás*. „Aki nevet ad, az alkot, teremt” – fogalmaz a magyar nyelvtudomány egyik legszenzitívebb képviselője.³⁰ Egyetértve vele, az is kijelenthető, hogy a *névadás* politikai kérdés. S ha az, akkor van stratégiája és taktikája is, és ezen a területen is küzdelmek – „névharcok” – folynak.

A névharcok leglátványosabb terepe a városok és falvak, a helyi politikában pedig az utcák és más közösségi terek el-, át- és visszanevezése. Minél inkább nemzetközi vonatkozású valami, vagyis nem egyetlen állam hatalma alatt áll, annál nehezebben változtatható meg a neve. Az országhatárokon áthaladó nagy folyók neve például ritkán változik.³¹ Az államok – bár a nemzetközi rend fontos szereplői – e

²⁹ Itt jegyzem meg, hogy az *Amerikai Egyesült Államok* ún. országnévét illetően a magyar és az idegen nyelvű névhasználat eltér egymástól. A *the United States of America* hosszualakos államnév, illetve annak megfelelője az idegen nyelvű államnévjegyzékeken egyben országnév is. Az állam neve így (elől az *országnév*, utána az *alkotmányos név*) *angolul* United States of America (the) – the United States of America, *franciául* États-Unis d'Amérique (les) – les États-Unis d'Amérique, *spanyolul* Estados Unidos de América (los) – los Estados Unidos de América, *oroszul* Соединенные Штаты Америки – Соединенные Штаты Америки, *kinaiul* 美利堅合众国 – 美利堅合众国, *arabul* الولايات المتحدة الأمريكية – الولايات المتحدة الأمريكية. A magyar államnévjegyzék ezzel szemben – a hosszualakos *Amerikai Egyesült Államok* mellett – rövidalakos államnévként, vagyis országnévként az *Egyesült Államok* nevet adja meg. A mindennapi nyelvhasználatban ez kétségkívül valamennyi nyelvben megszokott. A hazai szakirodalomban a kérdéstről lásd ORSZÁGH (15. l.). A gazdag és színes forrásanyagra támaszkodó elemzés szerint az 1789 és 1886 közötti 97 évben „a *United States of America* magyar egyenértékesekeként valamivel több, mint 70 név és leíró megjelölés volt hosszabb-rövidebb ideig forgalomban”; vö. uo. 295.

³⁰ BALÁZS Géza: *Népolitikai küzdőtér*. Vö. <http://mnytud.arts.unideb.hu/nevarchivum/konyotar/altnev/tanulmanyok/balazs.doc>. A *névadás* alkotó, sőt teremtő jellegét Hegel is megfogalmazta. Szerinte a *névadás* nemcsak teremtés, hanem birtokbavétel is. A birtokbavétel ugyanis nála – a „testi megragadás” és a „formálás” mellett – „megjelöléssel” történik. Ez azt jelenti, hogy Hegelnél a szellem a *névadás* révén egyfelől *megteremti* a természetet, másfelől *el is sajátítja* és birtokba veszi. Vö. G. W. F. HEGEL: *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és az államtudomány vázlat* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1971,²1983) 81. és „Jénai reálfilozófia”, in MÁRKUS György (szerk.): *Ifjúkori írások* (Budapest: Gondolat 1982) 343.

³¹ Vö. Kiss Lajos: „Cuius regio, eius nomen?” *Magyar Tudomány* 1992/2. 132.

tekintetben „könnyű prédák”: aki megszerzi bennük a főhatalmat, az el-, vagy át is nevezheti őket. A nemzetközi jogrendnek – tudomásom szerint – nincs olyan szabálya, amely bármilyen korlátot állítana az egyes államok átnevezése elé.

Természetesen az államok neve kapcsán is folynak névharcok. Ezek olykor az egyes államok között zajlanak, miként az ún. görög–macedón névvita kapcsán az közismert, gyakrabban azonban az egyes államokon belül, amint az például a magyar állam 2011/12-es átnevezése előtt, alatt és után született politikai nyilatkozatokból, újságcikkekből, blog-bejegyzésekből, sőt slágerszövegekből³² nyilvánvaló. Mind a két esetre kitérek itt röviden.

Jugoszlávia felbomlása során, még 1991-ben, annak egyik tartománya önálló állammá vált *Македонија* (Macedónia) országnévvel, illetőleg *Република Македонија* (Macedón Köztársaság) alkotmányos névvel.³³ Az előbbi csaknem azonos egy észak-görögországi tartomány – *Makedónia* (Μακεδονία; korábban három közigazgatási régió: Nyugat-, Közép- és Kelet-Makedónia) nevével. Szinesítette a helyzetet, hogy az új állam zászlaján az ókori görög királyi szimbólum, az ún. verginai csillag látható. Ilyen körülmények között Görögország – attól tartva, hogy az új állam igényt tart majd az észak-görögországi tartomány területére is – kifogásolta az állam elnevezését, és számos módon megpróbálta megakadályozni e név használatát. Azt szerette volna elérni, hogy az új államot legrosszabb esetben is *Szláv-Macedóniának* nevezzék. A vita a nemzetközi jogi szabályokat megalapozó háttérmegfontolásokra is ráirányította a figyelmet: a „szabad névválasztás” hívei az önrendelkezési jogra hivatkoztak, ellenzői pedig arra, hogy a névválasztást illetően ennek vannak bizonyos korlátai, amelyek az államelismerés során érvényesíthetők. Macedónia vonatkozásában 1993-tól, az ENSZ szerveinek kezdeményezésére, a nemzetközi kapcsolatokban egy kompromisszumosnak mondható név vált megszokottá: *Macedónia, volt jugoszláv köztársaság* (vagy, helyesírási szabálytól függően: *Macedónia Volt Jugoszláv Köztársaság*), ún. szláv-macedón nyelven: *Poranešna Jugoslovenska Republika Makedonija*, ciril betűs átírással: *Поранешна Југословенска Република Македонија*, angolul: *the former Yugoslav Republic of Macedonia*, rövidítve: PJRM, ПЈРМ, FYROM vagy F.Y.R.O.M. Az angol nyelvű nemzetközi kommunikációban használják a *FYRO Macedonia* nevet is. Macedónia

³² Vö. „Lesz még egyszer szép a világ | Lesz még Magyar Köztársaság!”; Bródy János: *Lesz még Magyar Köztársaság*.

³³ Gyakran hivatkozott szabály, hogy a magyarban (és egyébként a németben) az ókori államot *Makedóniának* írjuk és a szót *k*-val ejtjük, a mait pedig *Macedóniának* írjuk és *c*-vel mondjuk. E szabály ugyanakkor – melynek hátterében a beszélt középkori latin nyelv regionális, majd nemzeti eltérései álltak – nem feltétlen. Lásd erről FEJES László: „Macedónia és Makedónia” *Nyelv és Tudomány* 2012. április 2., <http://www.nyest.hu/hirek/macedonia-es-makedonia>. A nyelvészetileg fontos összefüggések megvizsgálása után Fejes arra következtet: a gyakran hivatkozott szabály ellenére „a magyar nyelvhasználatban nincs nyoma annak, hogy a makedón és a macedón, illetve a Macedónia és Makedónia között különbség lenne: mind a *c*-s, mind a *k*-s változat utalhat mind az ókori, mind a mai népre, nyelvre, területre, államra stb. Ugyanakkor tény, hogy tetten érhető a törekvés a két alakváltozat használatának a szabályozására: eszerint a [c]-s alak a mai, míg a [k]-s alak az ókori államot és népet jelöli (illetve az utóbbi utal a mai Görögország területének egy részére is). Akik ezt a törekvést híven követik, azok nyelvben valóban megvan a kettősség, de ugyanez nem mondható el a magyar nyelvhasználók összességéről”.

és Görögország 1995-ben (ideiglenesnek szánt, ám újjal azóta sem felváltott) államközi szerződést kötött, melyben érintik az államnév használatának egyes kérdéseit is. Görögország jelenleg is ragaszkodik e szerződés fenntartásához.³⁴

Az államokon belüli a névharcok „csatatare” történelmileg tágasabb és perspektivikusabb, mint a városok vagy az utcák neve körül zajlóké, ezért azok pillanatnyi állását nem a nyilatkozatok és nem is a slágerszövegek mutatják meg, hanem a nyelvhasználat *tényleges* helyzete. Ami a hazai névharcot vagy inkább: a mára némileg elcsendesedett névvitát illeti, az lényegében legitimációs kérdés. Mint minden legitimációs ügyben, a fő kérdés ebben is a *tényleges elfogadottság*, ami jelen esetben: a mindennapi nyelvhasználat kérdése. Ezt azonban – mint minden legitimációs probléma esetén – ki kell egészíteni a *helyesség*, jelen esetben a nyelvhelyesség szempontjaival, mely nem pusztán a többség-kisebbség függvénye. Így abból, hogy a Magyar Köztársaságot 1992-ben kevesen hívták „Magyar Népköztársaságnak”, s a magyar államot 2014-ben sokan már „Magyarországnak” mondják (már ha a kontextus ezt megengedi), a döntés legitimációjának előrehaladtára következtethetünk – ám a legitimáció ennek ellenére nem tekinthető lezártnak, mert a nyelvhasználat tényei mellett figyelembe kell venni nyelvhelyességi és szemantikai szempontokat is. S ez utóbbi vonatkozásban a *Magyarország* mint teljes (alkotmányos) államnév nem ígér gyors sikert. Már csak azért sem, mert nyelviileg nem minden kontextusban tudja változatlan jelentéssel helyettesíteni a *Magyar Köztársaság* nevet. Ilyenkor annak, aki nem akar „renitens” lenni, *Magyarország* helyett *magyar államot* kell mondania és (nagy kezdőbetűkkel: *Magyar Állam*) írnia. Tudták ezt már az alkotmányozók is, hiszen – miközben az Alaptörvény szövegezésekor fáradhatatlanul és szisztematikusan a „Magyarország” szót használták a „Magyar Köztársaság” helyett (azokban a szövegekben is, amelyeket a régi alkotmányból vettek át és az újakban is) – van olyan szöveghelye az Alaptörvénynek, ahol be kellett érniük a „magyar állam” kifejezéssel, mert a „Magyarország” nyelviileg nem lett volna elfogadható. Az Alapvetés C. cikke szerint: „A magyar állam működése a hatalom megosztásának elvén alapszik.” Ha ezzel összehasonlítjuk a másik lehetséges változatot („Magyarország működése a hatalom megosztásának elvén alapszik”), akkor könnyen belátható, hogy – már persze ha valaki még csak véletlenül sem szeretné használni a „Magyar Köztársaság” kifejezést (például így: „A Magyar Köztársaság működése a hatalom megosztásának elvén alapul”) – itt a „magyar állam” kifejezés használata a helyes.³⁵

³⁴ A szerződésről lásd MIKANOV Viktor: „A Görögország és Macedónia közötti 1995-ös ideiglenes megállapodás eredményei és kudarcai” *Jog – Állam – Politika* 2014/1. 109–125.

³⁵ Az ilyen fogalmazás stilisztikai szempontból máshol is ráfért volna az Alapvetésre. Ha pl. a kissé különösen hangzó H. cikkben („Magyarország védi a magyar nyelvet”) az alkotmányozó úgy fogalmazott volna, hogy „A magyar állam védi a magyar nyelvet”, valószínűleg többen értették volna meg elsősre, hogy a szöveg mit jelent, vagy hogy mi volt az alkotmányozó szándéka. Itt jegyzem meg, hogy az állam átnevezésének a jogi nyelvre tett hatásaival, az új névnek a magyar jogrendszer szövegében való megjelenítéséről („átvezetéséről”) rendelkező *2011. évi CCI. törvény és 322/2011. (XII. 27.) Kormányrendelet* szabályaival, valamint bírósági ítéletek szövegezésére is kiható *2011. évi CLXI. törvény* előírásairól *A magyar állam átnevezéséről* című írásomban (lásd 2. sz. jegyzet) foglalkozok.

A nyelvhasználat egyébként az államneveket tekintve az átlagosnál is lassabban változik. Másfelől viszont a politikai viszonyok stabilitása esetén a névadási döntést követő változások szinte feltartóztathatatlanok. Jól érzékelteti ezt az ellentmondásos összefüggést az, hogy az elmúlt ötvennégy évben az „egyik Kongónak” egyetlen egy, a vele szomszédos „másik Kongónak” pedig négy neve volt. Ha valaki ismeri a két állam politikai történetét,³⁶ ezen nem csodálkozik. A huszonöt éve átnevezett *Mianmar* (Burma) esetét már említettem, s ugyanígy kijelenthető, hogy vannak, akik *Srí Lankát* néha még ma is Ceylonnak mondják (pedig negyvenkét év telt el nevének megváltoztatása óta), *Burkina Fasót* pedig Felső-Voltának (holott harminc éve más a neve). Igaz, egyre kevesebben akadnak, akik *Zimbabwe*t Dél-Rhodéziának, *Zambiát* Észak-Rhodéziának, *Namíbiát* pedig Délnyugat-Afrikának neveznék, holott az előbbi kettő esetén nagyjából ugyancsak harminc-negyven év telt el átnevezésük óta, az utóbbi pedig önállóan csak huszonkét éve létezik. Lehetséges persze, hogy az idősebb generáció számára *Tanzánia* még Tanganyika és Zanzibár, a még idősebbek számára pedig (Burundival és Ruandával együtt) Német Kelet-Afrika, de *Etiópiát* ma már senki nem nevezi Abesszíniának, *Thaiföldet* Sziámnak, *Taivant* pedig Formosának. Ha ezt tenné, az ugyanolyan helyzetidegen beszédmód lenne, mintha *Iránra* azt mondaná, hogy Perzsia, *Irakra* meg azt, hogy Mezopotámia.

Érdekes filozófiai összefüggés, hogy aki nevet ad, az – legalábbis első pillantásra így tűnik – olyasmit ad, amivel ő maga nem rendelkezik.

„És mi történik, amikor nevet adunk? Mit adunk olyankor? – kérdezi egy francia posztmodern filozófus, majd rögtön válaszol: – Nem egy dolgot kínálunk, nem nyújtunk semmit, de mégis elérkezik valami, ami egyet jelent annak adásával – mint Plótinosz mondta a Jóról –, amink nincs.”³⁷

A névadás helyzetének szabatosabb elemzése persze könnyen megmutatja, hogy e magas absztrakciós szinten megfogalmazott gondolatot nem lehet közvetlenül a személyek és dolgok, s különösen nem az államok elnevezésére alkalmazni. Mert az igaz ugyan, hogy aki nevet ad, az nem olyasmit ad, ami az övé, ám rendelkezik valami olyasmivel, ami a jel és a jelölet (személy, állam stb.) összepárosításához, vagyis a névadáshoz nélkülözhetetlen. Nevezetesen: joggal vagy hatalommal arra, hogy befolyásolja a nyelvhasználatot. A névadást tekintve tehát a „teremtés” és az „alkotás” az emberi kapcsolatok befolyásolása és alakítása, bizonyos esetekben pedig átalakítása a név használatát illetően. A névadás ezért is hangsúlyozottan politikai tett.

Államok esetében névadásra – az újabb időkben legalábbis – rendszerint az *alkotmányozás keretei között* kerül sor. Az alkotmányozók valamilyen módon

³⁶ Az államnév kérdését is érintve lásd pl. Denis M. TULL: „Troubled State-Building in the DR Congo. The Challenge from the Margins” *The Journal of Modern African Studies* 2010/4. 643–661.

³⁷ Jacques DERRIDA: *Esszé a névről* [ford. BOROS János, CSORDÁS Gábor, ORBÁN Jolán] (Pécs: Jelenkor 2005) 5. Az idézett gondolat megértő értelmezéséről és továbbgondolásáról lásd Kiss Lajos András: „A név hatalma” *Liget* 2007/11. 18–25.

megnevezik az államot, s ezzel már nevet is adtak neki. Az így kialakult név az állam *alkotmányos neve*. A megnevezés rendszerint azzal történik meg, hogy meghatározzák és kinyilvánítják az *államformát*, s magától értetődőnek veszik, hogy az állam hosszúalakos neve az országnév és az államforma kombinációja lesz. Ha ez nem magától értetődő vagy nem ezt akarják névként használni, akkor erről külön rendelkezniük kell, amire ugyancsak akad példa; lásd például Írország alkotmányát (4. §) és Magyarország alaptörvényét (Alapvetés A. cikk, a hozzá tartozó értelmező rendelkezéssel együtt).

Vannak ugyanakkor „szégyenlős” és „hallgatag” alkotmányok is, amelyek valamilyen történeti-politikai ok miatt nem deklarálják az államformát vagy nem mondják ki az állam hosszúalakos nevét. *Hallgatag* például Szerbia 2006. évi alkotmánya, amelynek esetén az államformára csak az állam fejének megnevezéséből és egyéb rendelkezéseiből következtethetünk: onnan tudjuk, hogy Szerbia köztársaság, hogy az állam élén köztársasági elnök áll, így az állam teljes neve (*Szerbia Köztársaság*) is csak kikövetkeztethető.³⁸ Az ír állam nevére már utaltam. *Szégyenlősnek* az 1978-as spanyol alkotmányt mondanám, mely – az elfogadása idején még közismert, ma már csak a történelmi kérdések iránt fogékonyak számára nyilvánvaló okok miatt – nem tartalmazza a *Spanyol Királyság* kifejezést mint államnevet, bár a spanyol állam vitathatatlanul monarchia, és ez a neve.³⁹ Azt, hogy az állam formáját és így annak hosszúalakos vagy az államforma nélküli rövid nevét már az alkotmány címe is közli-e vagy csak a szövege, nem e problémakörbe sorolnám, hisz egyszerű szövegezési-jogtechnikai kérdésnek tűnik,⁴⁰ bár nem kizárt, hogy bizonyos esetekben ennek is jelentősége lehet.

Az államnév meghatározása – a *névadás* – mai viszonyok között, a már létező és névvel rendelkező államok világában egyben *névváltoztatás* is: ilyenkor az új név a régi helyébe lép. Egy állam nevének megváltoztatása annak a jele, hogy – a név-

³⁸ Vö. HORVÁTH Dóra: „Szerb Köztársaság” in CHRONOWSKI–DRINÓCZI (8. lj.) 579–598, különösen 580. Megjegyzem: a magyar államnévjegyzék *Szerbia* hosszúalakos nevét „Szerb Köztársaság”-ként adja meg, az állam képviselői (pl. budapesti nagykövetsége; vö. <http://www.budapest.mfa.gov.rs/hun/>) szerint ugyanakkor az *Szerbia Köztársaság* (szerbül, cirill betűs írással: *Република Србија*, latin betűs átírásban: *Republika Srbija*). A Szerbiában élő magyarok a „Szerb Köztársaság” elnevezést használják. A „Szerbia Köztársaság” névalak használatának oka feltehetően a boszniai *Szerb Köztársaságtól* való megkülönböztetethez (ez szerbül, cirill betűs írással: *Република Српска*, latin betűs átírásban: *Republika Srpska*, bosnyák nyelven és horvátul *Republika Srpska*).

³⁹ Vö. D. TÓTH Balázs: „Spanyolország” in CHRONOWSKI–DRINÓCZI (8. lj.) 347–365, különösen 347. Lásd még BADÓ Attila – TRÓCSÁNYI László (szerk.): *Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban* (Budapest: CompLex 2005) 921–960.

⁴⁰ Az alkotmány *címének* természetesen jogi jelentősége van, de nem azért, mert ez határozza meg az ország, illetve az állam nevét [vö. JAKAB (15. lj.) 66.]. Az államok többsége esetén az alkotmány címe tartalmazza az államformát és így az állam hosszúalakos nevét, sok esetben azonban – jelenleg pl. a francia, a finn, a spanyol vagy a görög alkotmányok esetén – nem. Magyarországon az ún. köztársasági alkotmányt meghatározó 1989-es törvény, vagyis az „1989-es (érdemben: új) alkotmány” címe egyébként eredetileg ez volt: „1989. évi XXXI. törvény az Alkotmány módosításáról” (vö. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8629>). Ezt 1990-ben, az egységes szerkezetbe foglalás során „címezték át”, a következőképpen: „1949. évi XX. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmánya” *Magyar Közlöny* 1990. évi 84. szám (1990. augusztus 24.).

adó szerint – az állam életében új korszak következnek. A név változása gyakran az *államforma megváltoztatásának* következménye. Ez azonban távolról sem szükségszerű, a változás indoka lehet egy tradíció kiemelése, az államot alkotó népek viszonyának megváltozása és sok minden más is.

Ha az államforma nem változik, a névváltoztatás valódi motívumát igen nehéz, s valójában csak utólag, sőt néha még utólag sem lehet megállapítani. Amikor például Pétain marsall 1940-ben a *Francia Köztársaság* nevét *Francia Államra*, a „Szabadság, Egyenlőség, Testvériség” jelszót pedig minden feliraton a „Munka, Család, Haza” jelszóra változtatta, nem igen lehetett tudni, hogy ez a jobboldali „nemzeti forradalom” részét képezte-e, vagy a monarchia visszaállításának előjele volt. A teljhatalommal felruházott miniszterelnök személyét mindenestre kultikus tisztelet övezte, s külsőségeiben az állam már ekkor „egy régi típusú monarchiához hasonlított”.⁴¹ Hogy Pétain vajon visszaállította volna-e a monarchiát, nem tudtuk meg, s ma már nem is fogjuk, mert elsodorta rendszerét a történelem.

Strukturális értelemben hasonló a helyzet a *Magyar Köztársaság* nevének *Magyarországra* történő megváltoztatása esetén is, ti. annyiban, amennyiben a valódi motívumok megismeréséhez idő kell. Azok az érvek ugyanis, amelyeket a változás hívei hoztak fel – például hogy a „Magyar Köztársaság” megnevezés „hosszadalmas és nem közbeszédszerű”⁴² stb. – túlságosan is súlytalanok ahhoz, hogy ésszerű magyarázatot tegyenek lehetővé a név megváltoztatásának *indítékát* illetően. A publicisztikában olykor-olykor megfogalmazott gyanú viszont, miszerint a névváltoztatás társadalom-lélektanilag a királyság jövőbeli visszaállítását készítené elő – leszámítva a politikai álmódzók és kalandorok sejtelmes megállapításait⁴³ – bizonyíthatatlan, s olyan argumentatív környezetben kénytelen megfogalmazódni, amelyben óhatatlanul maliciózusnak tűnik.

A „hivatalos álláspont”⁴⁴ az átnevezés vonatkozásában a következő öt szempont egyikét vagy másikat hangsúlyozta, illetve alakítja argumentummá. Először is azt, hogy a névváltozás a *történelmi kontinuitást* erősíti vagy fejezi ki.⁴⁵ Másodszor,

⁴¹ Boros Zsuzsanna: *Vichy-Franciaország, 1940-1942. A francia állam születése és a „Nemzeti forradalom” első időszaka* (Budapest: Akadémiai 1994), rövid összegzésként uő.: „A Francia Állam születése 1940-ben” *História* 1980/2. 9–10.

⁴² A „ma [...] túl sok helyzetben feleslegesen erőltetett és használt Magyar Köztársaság” név „hosszadalmas és nem közbeszédszerű megnevezés” – fogalmazott pl. Kolozsi Béla, nyugalmazott nagykövet a Magyar Hírlapban már 2010 októberében; vö. <http://www.magyarhirlap.hu>.

⁴³ Ezekből itt kettőre utalok. Az Alaptörvény elfogadásával „az államformaváltás lehetőségeit tekintve két nagyon fontos elv előtt – ha csak résnyire is –, de elvben kinyíltak a kapuk. Az egyik a Szentkorona-tan, a másik a jogfolytonosság igénye és annak helyreállítása” – fogalmazott 2011-ben Pánczél Hegedűs János, a *Regnum!* portál alapítója. Vö.: „A helyreállításról az örökös király halála után”, <http://www.regnumportal.hu/node/793>. Ugyanígy: „amit ma köztársaságnak neveznek Magyarországon, az nem res publica, inkább interregnum” – jelentette ki egy 2012-es interjúban Molnár Attila Károly. Vö. <http://www.regnumportal.hu/node/901>.

⁴⁴ Ez egyebek mellett a következő műből ismerhető meg: ABLONCZY Bálint: *Az alkotmány nyomában. Beszélgetések Szájer Józseffel és Gulyás Gergellyel* (Budapest: Elektromédia Kft. 2011), különösen 59–61.

⁴⁵ „Ami az ország elnevezését illeti – fogalmazott Szájer József egy interjúban –, az is a kontinuitás jele [...] evidens, hogy Magyarországnak ezer éve Magyarország a neve, ezt a kontinuitást jobban kifejezi az államformát mellőző megnevezés”; ABLONCZY (44. l.) 59. Ennek az állításnak

hogy a névváltozás *szimbolikus* jelentőségű, akár abban az értelemben, hogy csak valami apró-cseprő dolog, de „a lényegét” nem érinti, hisz az államformát nem változtatja meg; akár abban, hogy a helyes szimbólumhasználat politikailag is helyes és eredményes.⁴⁶ Harmadszor azt, hogy a *köztársaság* eszméje, melyre a korábbi név *pro forma* utalt, történelmileg jelentéktelen: a köztársaság „üres szó”, s „a mi jövőnk [...] nem a köztársaságban [van]”.⁴⁷ Ugyanígy, de konkrétan: „a köztársasági államforma a magyar történelemben nem játszott olyan szerepet, nincs olyan többlettartalma, ami indokolná az ország nevében való megjelenítést.”⁴⁸ Sajátos, bár némileg alárendelt módon egészíti ki ezt a különböző érvelésekben a köztársasági államforma megtartásának, vagyis a *monarchia* vissza nem állításának nem túl gyakori hangsúlyozása. „Magyarországon a királyság megszűnt – mondta egy politikus e nem túl gyakori alkalmak egyikén –, és ennek helyreállítására nincsen semmilyen politikai igény és szándék.”⁴⁹ Megállapítása öszinteségében vagy helyességében néhányan még ma is kételkednek, s ennek oka nem vagy nem kizárólag, s még csak nem is elsősorban a politikusok szavahihetőségével kapcsolatos attitűd, hanem az állam nevével kapcsolatos diskurzus *képlékenysége*. Ebben a diskurzusban nincsenek fix pontok: a „köztársaság” – hangsúlyozzák – történelmileg (nálunk) jelentéktelen, ám az állam számára nem választunk más formát, például monarchiát. A „köztársaság” nem érdemes arra, hogy az állam nevében szerepeljen, de arra igen, hogy az állam formájaként megmaradjon. A fogalmak ilyen lebegtetése, s ezzel a *rugalmas* argumentáció⁵⁰ a „hivatalos állás-

a problematikus voltát a 21. sz. jegyzetben és az ahhoz tartozó főszövegben kimutattam. Itt azt teszem még hozzá, hogy az állam 2011-es olyan átnevezése, mely egy új „névrezsim” bevezetése is volt (hiszen a hosszúalakos név pozíciójába tette a rövidalakos nevet), a nyilatkozó állításával ellentétben éppenséggel a kontinuitás megszakítását jelentette. Ennek bizonyítékként lásd az e tanulmány végére helyezett táblázatot.

⁴⁶ Az államforma vonatkozásában „[e]gyáltalán nem változik meg semmi” – nyilatkozta Orbán Viktor 2011 tavaszán egy televízió riportterének államnévvel kapcsolatos, vitathatatlanul manipulatív kérdésére válaszolva; vö. „Magyarország vagy Magyar Köztársaság?”, közölve: HirTv, lásd <https://www.youtube.com/watch?v=ONPWt3SSvg0>. „Nincs szó arról, hogy az államformát meg akaránk változtatni” – mondta ugyanígy Szájer József; vö. ABLONCZY (44. l.) 59. A „szimbolikus” másik értelmére lásd Gulyás Gergely nyilatkozatát: „Azt pedig mindenki elismerheti, hogy érdemes olyan szimbólumokat használni, amelyeket az ország polgárai magukénak éreznek, alkalmaznak. Márpedig eddig is mindenki Magyarországot és nem a »Magyar Köztársaságot« tekintette hazájának”; uo. 61.

⁴⁷ „Számunkra a köztársaság egy üres szó, [...] az csak egy ruha, valójában a nemzet a test, azon a köztársaság a ruha, az emberek, azok a nemzetben élnek a köztársaság legfeljebb a ház, amiben lakunk [...] A mi jövőnk a nemzetben van, nem a köztársaságban” – mondta Orbán Viktor, az ellenzék vezetőjeként, már 2006-ban. Vö. <http://www.ma.hu/tart/rcikk/a/0/143121/1>.

⁴⁸ Gulyás Gergely megfogalmazása; lásd ABLONCZY (44. l.) 59.

⁴⁹ Szájer József megállapítása, vö. ABLONCZY (44. l.) 59. Hasonlóan fogalmazott az alkotmányjogi szakirodalomban Schanda Balázs: „A változás [ti. a név megváltoztatása] nem sugallja az államforma megváltoztatásával kapcsolatos megfontolást (a monarchia újbóli bevezetését); Magyarország köztársaság marad”; vö. SCHANDA (23. l.).

⁵⁰ Fogalmazhatjuk ezt az ún. „név-vita” és „köztársaság-vita” *rugalmas* kezelésekként is. Ezen a következőt értem: ha a változtatás bírálója a név mibenlétét és az államforma-ügyet összekapcsolja, akkor a hivatalos álláspont híve ezeket szétválasztja, ha pedig külön kezeli, akkor azt mutatja meg, hogy össze is kapcsolhatók vagy összekapcsolódnak. Ennek feltétele, hogy a „köztársaság-vitát” ne államforma-vitaként, hanem politikai vitaként értelmezzük. S valóban: „ami a »köztársaság-vitát«

pont” negyedik, talán legfeltűnőbb jellemzője. Végül, ötödször, a hivatalos álláspont az érvelés szintjén azt aknázza ki, hogy az „ország”, az „állam” és a „haza” fogalmának jelentéstartományai közötti átfedés pontos mértékét nehéz megállapítani. (Ezt később részletezem.)

Az ilyen érvek és érvelések világában az államformák érdemi kérdései az államnév kontextusában nem tárgyalhatók meg. Egy ilyen helyzetben a tárgyilagos elemző csak két dolgot tehet: hipotetikus, esetleg szkeptikus tételeket fogalmaz meg, vagy a helyzet átmeneti jellegét érzékelteti.⁵¹

Az általános kérdésekhez visszatérve megjegyzem: ha az államoknak már van nevük, akkor a kommunikáció során *megnevezzük* őket. Az, hogy miként, először is a kommunikáció nyelvétől függ. Természetesen ez alól is vannak kivételek. Például az egykori francia gyarmatból 1960-ban önállóvá vált *Elefántcsontpart* esetében, melynek hivatalos személyei 1986-tól a nemzetközi kommunikációban csak a francia nyelvű névváltozatokat – *Côte d’Ivoire* és *la République de Côte d’Ivoire* – fogadják el államukra vonatkozóan. Ezért a teljes angol, spanyol, orosz stb. államnév őrzi a francia nevet: Elefántcsontpart neve angolul *the Republic of Côte d’Ivoire*, spanyolul *la República de Côte d’Ivoire*, oroszul *Республика Ком-ò Иега*. Az egykori gyarmatosítók nyelve más esetekben is megmaradt vagy legalábbis nyomot hagyott az önállóvá vált államok nevében (lásd *Salvador*, *Zöld-foki-szigetek* és *Kelet-Timor* esetét).

Néhány éve egy ezektől tartalmilag eltérő, jellegében azonban hasonló problémát vetettek fel Grúzia vezetői. Ők azt szerették volna, s szeretnék ma is, ha országukat magyar nyelven nem az orosz eredetű – s a szovjet uralom idején sok más nyelv mellett a magyarban is meghonosodott – *Grúzia* szóval, hanem az egyes források szerint perzsa-arab, más források szerint görög-latin (vö. *γεωργός*, *georgicus*) eredetű *Georgia* szóval neveznék meg, de legalábbis a hivatalos kapcsolatokban ezt az elnevezést használnák. Vagyis a grúzok – akik önmagukat *kartvelebinek*, országukat pedig *Szakartvelónak* nevezik – exonimaként (külső névként) a *Georgiát* elfogadják, a *Grúziát* pedig nem. A Földrajzinév-bizottság 2009-ben ennek ellenére úgy foglalt állást, hogy – idézem – „a საქართველო (Sak’art’velo, angol: Georgia) országnév hazai használatra ajánlható magyar megfelelője továbbra is a nyelvünkben régóta egyértelműen használt *Grúzia* név” maradjon. A *Grúzia* név egyébként más közép- és kelet-európai országokban is csak nagyon lassan vagy egyáltalán nem változik.

illeti – jegyezze meg Gulyás Gergely –, mindenekelött azt kell egyértelműen rögzíteni, hogy ez nem az államformával kapcsolatos vita. [...] Ez a vita tehát tisztán szimbolikus.” ABLONCZY (44. l.) 61.

⁵¹ Bár e sorok szerzője a szkeptikus megoldás felé hajlik (ezért írta: a változás valódi motívumát „csak utólag lehet majd megállapítani”), de elfogadja a mértéktartó helyzetjelentéseket. Ilyen pl. Kukorelli Istvánnak Sulyok Dezső 1946-os felszólalására reflektáló megállapítása egy tudományos konferencián. A köztársasági államformát bevezető *1946. I. törvénycikk* parlamenti vitájában Sulyok Dezső ezt mondta: „a múlt után nemcsak betettük az ajtót, hanem be is falaztuk azt”; vö. az 1945. évi november hó 29-re összehívott *Nemzetgyűlés 8. ülésének naplója* [1946. január 24.]. 256. Az Alaptörvény elfogadásával azonban – jelentette ki Kukorelli – „ebből a falból kétségtelenül kivettek néhány téglát” (Kukorelli István: *Magyarország állam- és kormányformája*. Előadás Győrben, 2014. február 7-én). Szerintem is itt tartunk most, s ennél többet nem lehet mondani.

Előfordulhat az is, hogy egy állam a név nyelvi formájával szeretné megkülönböztetni magát környezetétől. Érdekes fejlemény ezt illetően Kazahsztán elnökének az a felvetése, mely szerint országa esetleg elhagyhatná nevéből a perzsa eredetű *-isztán* (magyarul: *-föld*) végződést. Egy nemzetközi hírügynökség jelentése szerint Nurszultán Nazarbajev elnök 2014 februárjában a következőket mondta: „Talán gondolkodnunk kellene azon, hogy országunkat *Kazah Elinek* nevezzük át, mielőtt azonban így teszünk, ezt egész biztosan meg kell vitatnunk a kazah néppel.”⁵² Az esetleges új név jelentése ugyancsak (kb.) *Kazahföld*, a *kazahok földje* lenne; a javaslat értelme inkább az, hogy Nazarbajev állama így különüljön el a többi hasonlóan végződő nevű közép-ázsiai országtól: *Afganisztántól*, *Kirgizisztántól*, *Pakisztántól*, *Tádzsikisztántól*, *Türkmenisztántól* és *Üzbegisztántól*. Ám a nép által csak „Papának” nevezett – karrierjét még a szovjet kommunista pártban kezdő, jelenlegi pozícióját pedig 1991 óta betöltő – 73 éves vezér iménti kijelentése nemcsak nyelvi érzékenysége és szofisztikáltsága miatt keltett feltűnést világszerte. A visszhang másik oka az volt, hogy Kazahsztánban, ahol még sosem tartottak (európai szempontból is annak nevezhető) szabad választásokat, a kérdés „néppel való megvitatásának” terve az ő szájából meglehetősen különösen hangzott.

A magyar nyelvű kommunikáció során az államokat természetesen magyar nyelven nevezzük meg, ami azért lehetséges, mert ma már – a fél-háromnegyed évszázaddal ezelőtti helyzettel szemben – a Föld minden államának van magyar, illetve magyarnak tekinthető névalakja.⁵³ Ezek vagy *eredeti magyar* névalakok, vagy idegen nyelvből *átvett*, de magyaros alakok, esetleg *egyénilag* alakult magyar alakok.

Az első csoportba tartozók – ilyenek például az *-ország*, a *-föld* és a *-part* végződésű nevek – leggyakrabban a népnevekből alakultak ki,⁵⁴ főként olyanokéból, amelyek már a középkorban is államisággal rendelkeztek. Például *Franciaország*, *Németország*, *Lengyelország* stb. Elsősorban régi európai államokat nevezünk így, de néha egyes új államok neve is ezen a módon alakul ki (például *Finnország*). Nyelvünk ugyanakkor sokszor nem fogadta be (*Osztrákország*, *Skótorság*) vagy egy idő után kivetette (*Angolország*) az ilyen újításokat. A második csoportba tartozó nevek az államok eredeti nevéből alakultak ki, többnyire, bár nem kizárólagosan *-ia* végződéssel (*Dánia*, *Portugália*). Nyelvünkön, különös módon, egy kivétellel minden Magyarországgal szomszédos államnak ilyen idegen eredetű

⁵² Lásd a Földrajznev-bizottság 68/631. sz. állásfoglalását. A bizottság egy évvel később az államközi kommunikációt illetően már némi engedményt tett: „A Földrajznev-bizottság tudomásul veszi a Külügyminisztériumnak azt a gyakorlatát, hogy a Magyarország és Grúzia közötti magyar nyelvű diplomáciai érintkezésben, a kétoldalú baráti kapcsolatok elmélyítése céljából, a *Georgia* országelnevezést is használják” (71/655. sz. állásfoglalás). Az így folyamatosan foglalkoztatta a bizottságot; lásd pl. a 2012-es 79/721. sz. állásfoglalást a „*Kartulia*” név-javaslat elutasításáról. Grúzia nevében egyébként 1998 óta nem szerepel a köztársasági államfoma-megjelölés (lásd a 31/334. sz. állásfoglalást).

⁵³ Lásd <http://www.reuters.com/article/2014/02/07/us-kazakhstan-name-idUSBREA160HA20140207>.

⁵⁴ Vö. FARAGÓ Imre: „A magyar földrajznev-használat” *Könyvtári Figyelő* 2005/4. (2005. január 17.), <http://ki.oszk.hu/kf/2005/01/a-magyar-foldrajzinev-hasznalat>.

neve van: *Ausztria, Szlovákia, Szerbia, Szlovénia, Románia, Ukrajna* (a kivétel *Horvátország*) – valószínűleg azért, mert ezek többsége viszonylag fiatal, néhány évtizedes vagy egy-két évszázados múlttal rendelkező állam, bármilyen messzire is vezessék vissza történeti előzményeiket. Az egyénileg alakult névalakok – főként a távoli és nem túl régi államok esetén (*Botswana, Ecuador* stb.) – idegen eredetűek, s ezt az eredetet a helyesírásukban is őrzik. Az ilyen nevek többsége természetesen az idők folyamán magyarosodott; például *Egyiptom, Marokkó, Vietnam*. Ritkán, de arra is van példa, hogy egy név nem magyarosodik, hanem épp ellenkezőleg, újra idegenné válik: a mai *Botswanát* például a magyarok brit gyarmatként *Becsúanaföldnek*, Lesothót pedig az 1966-os a függetlenné válása előtt *Bászutó-földnek* nevezték. Ezekre ma már nagyon kevesen emlékeznek. Vannak példák a magyar és idegen nyelvi eredetű alak váltakozására (*Olaszország – Itália*, ritkábban: *Finnország – Suomi*), valamint arra is, hogy ez következetlenséggel párosul, mint például *Fehéroroszország – Belarusz – Belorusszia* vagy *Moldávia – Moldova* esetén.⁵⁵

3. AZ ÁLLAMNEVEK FAJTÁI

Mint említettem, az államoknak rendszerint két nevük van, s azokat különböző kategóriákba sorolhatjuk.

A mindennapi és a szakmai nyelvben tíz ilyen névfajta különböztethető meg: *országnev*, *államnév*, *rövid államnév* (másként: *rövidalakos államnév*), *teljes államnév*, *hosszú államnév* (másként: *hosszúalakos államnév*), *formális államnév*, *nem-formális államnév*, *hivatalos államnév*, *nem hivatalos államnév*, *teljes államnév*, valamint *alkotmányos államnév*. (Alkalmasint az országoknak és államoknak is lehet beceneve, esetleg ragadvány- vagy gúnyneve, ezekkel azonban itt nem foglalkozok.) Az államnevek most említett fajtáit párokba rendezhetjük, s a kategóriapárok egyes elemeit megpróbálhatjuk összeegyeztetni egymással. Ha a tényleges nyelvhasználatot tekintjük kiindulópontnak, ez nem mindig lesz következetes, mert a fogalmi párok egyes tagjainak jelentése nem teljesen fedi egymást. Ennek ellenére fő vonalakban kialakítható közöttük valamiféle rend. Például a következő:

	ORSZÁGNÉV	–	ÁLLAMNÉV
RÖVID (RÖVIDALAKOS) ÁLLAMNÉV		–	HOSSZÚ (HOSSZÚALAKOS) ÁLLAMNÉV
„NEM FORMÁLIS” ÁLLAMNÉV		–	„FORMÁLIS” ÁLLAMNÉV
„NEM HIVATALOS” ÁLLAMNÉV		–	„HIVATALOS” ÁLLAMNÉV
			TELJES ÁLLAMNÉV
			ALKOTMÁNYOS ÁLLAMNÉV

⁵⁵ Ez a névképzési eljárás más nyelvekben is megszokott; lásd pl. a *-land* (ország) utótaggal ellátott neveket az angol vagy német nyelvben: *Scotland, England, Ireland, Poland*, illetve *Deutschland* stb. Ezek esetén előfordul az is, hogy az ország „nemzetközileg” ismertebb elnevezése eltér a kevésbé ismert „belső” névtől: *Scotland – Alba, Finland – Suomi*.

A két oszlop kategóriái a következő pontosításokkal feleltethetők meg egymásnak. Az *országnev* nem más, mint a rövid vagy *rövidalakos* államnév, amit néha (pontatlanul) *nem-formális* államnévnek is mondanak. Az állam hosszú vagy *hosszúalakos* neve nem más, mint *alkotmányos* név, amit az alkotmány vagy kimond, vagy nem, de ha nem, abból az kikövetkeztethető. Ezt olykor (ugyancsak pontatlanul) *teljes* vagy *formális* névnek is tekintjük. A „teljes államnév” azért pontatlan kifejezés, mert valójában az országnev, vagyis a rövidalakos államnév is *teljes* névnek tekinthető.

A lehetséges elméleti kérdések közül kettőre térek itt ki: (A.) az államnév és az államforma viszonyára, valamint (B.) az országnev és az államnév kapcsolatára.

(A.) Az államnév és az államforma viszonyát illetően a legegyszerűbb megállapítás az, hogy az államok hosszú, hosszúalakos vagy alkotmányos neve többnyire tartalmazza az államformát, ám ez nem szükségszerű. E tételt részletezve a következőket állapíthatjuk meg.

A kb. százkilencvenöt állam⁵⁶ közül a hosszúalakos vagy alkotmányos névben jelenleg százötvenhat esetben szerepel államforma-megnevezés, harminckilenc esetben pedig nem. Ez utóbbiak közül huszonöt esetben a hosszúalakos név megegyezik a rövidalakossal. Az egyezés alapja – amint arra részben már utaltam – vagy az, hogy az országnev egyben államnév is, vagy megfordítva: az, hogy az államnév egyben országnev is. Az államforma-meghatározás nélküli csoportban az ilyen eseteken túl fennmaradó tizennégy állam esetében valamilyen általános politikai-jogi terminus egészíti ki az országnevet. Ilyen az „állam” (például *Izraeli Állam*, *Kuvaiti Állam*), a „független állam” (*Szamoai Független Állam*), az „államok”, illetve az „egyesült államok” (*Amerikai Egyesült Államok*, *Mexikói Egyesült Államok*), a „föderáció” és a „konföderáció” (*Oroszországi Föderáció*, *Svájci Államszövetség*), az „unió” (*Comore-szigeteki Unió*), vagy az e vonatkozásban „államnak” és „közösségnek” is fordítható „commonwealth” (*Ausztrál Államközösség* vagy *Ausztráliai Állam*, *Dominikai Közösség*).

A huszonöt állam közül, melyek rövidalakos és alkotmányos neve egymással megegyezik, hat európai, s ezek közül öt kelet-közép-, illetve kelet-európai. Ezek a következők: *Bosznia-Hercegovina*, *Magyarország*, *Montenegró*,⁵⁷ *Románia*, *Ukrajna*. E listára bizonyos értelemben és megszorításokkal még további két állam is felvehető volna; minthogy ezek az állam hosszúalakos nevének meghatározása-

⁵⁶ Azt, hogy jelenleg hány állam létezik, hogy miért csak „körülbelül” tudjuk meghatározni a számukat, s hogy e hozzávetőlegesség miért nem baj vagy hiba, másutt fejtettem ki. Lásd Takács Péter: *Államtan. Négy fejezet az állam általános elmélete köréből. Az állam általános sajátosságai* (Budapest: BCE Közigazgatás-tudományi Kar 2011) 7–9.

⁵⁷ A magyar államnévjegyzék szerint Montenegró hosszúalakos államneve: *Montenegrói Köztársaság*. Az idegen nyelvű jegyzékek szerint ezzel szemben ezen állam esetén az országnev és a teljes államnév megegyezik (*Montenegró*), s az utóbbi az angol, francia, spanyol stb. változatokban nem tartalmazza az államformára történő utalást. Ez azért van így, mert Montenegró korábbi teljes neve valóban *Montenegrói Köztársaság* volt, a 2007. október 9-i alkotmány alapján azonban 2007-től az alkotmányos név is *Montenegróra* változott. Montenegró alkotmányos fejlődésének legutóbbi korszakáról lásd továbbá DRINÓCZI Timea: „Montenegró. Az új alkotmányhoz vezető út” in CHRONOWSKI–DRINÓCZI (8. lj.) 626–640.

kor – némi közvetlenséggel fogalmazva – csak „immel-ámmal” utalnak az államformára. Nem meglepő, hogy ezek is ugyanebben a régióban találhatóak. Egyrészt ilyen *Szerbia*, melynek hosszúalakos nevében – mint már jeleztem – szerepel ugyan a „köztársaság” szó, de ezt nagyon csendesen mondták ki az alkotmányozók. Másrészt ilyen Lengyelország, melynek alkotmányos neve lengyelül *Rzeczpospolita Polska*. Ez azért mondható „immel-ámmal” történt államforma-meghatározásnak, mert bár a lengyelek is ismerik a latin eredetű „köztársaság” szót (középkori latinossággal: *respublica*, lengyelül: *republika*), ám nem ezt, hanem a *rzeczpospolitą* használták, ami a későbbi *republica* előzményét jelentő ókori latin *res publica* (jelentése: „a közösség dolgai, ügyei”) kifejezés lengyel nyelvre történt tükörfordítása. Érdekessége – túl azon, hogy alkalmasint a lengyel-litván nemzetközösségre is utalt – az, hogy eredetileg a választott *királysággal* kiegészülő *nemesi nemzeti közösséget*, később, nevezetesen a 17–18. században *monarchiát* jelentett, s csak a 20. század első fele óta jelent *köztársaságot*. A *rzeczpospolita* tehát most éppen köztársaságot jelent, de volt idő, amikor a királyságra vonatkozott.

Annak, hogy az államforma-meghatározás nélküli államnevek jelentős számban kelet-közép- és kelet-európaiak, minden bizonnyal van valamilyen közös oka, bár tudomásom szerint ezt eddig nem vizsgálta senki. Nem célom itt ennek vizsgálata, de hipotetikus jelleggel megjegyzem a következőket. A szóban forgó országokban (elsősorban Bosznia-Hercegovinában, Magyarországon és Romániában) a politikai elit meggyőződése szerint a *köztársaság* nem rendelkezik elégséges *legitimációs pontenciállal*, ezért a *monarchikus hagyomány* felelevenítése különböző okokból és módokon *hasznosnak* tűnik számára. Ez a gondolat Romániában lapangó módon az 1990-es rendszerváltozás óta, Magyarországon pedig a 2010-ben hatalmat szerzett elit köreiből érzékelhető. Korábban – egyáltalán nem lapangó módon – ennek volt része a köztársasági címerben, a címerpajzson megjelenített királyi korona, vagyis (már a régi alkotmány szóhasználatában is) a „magyar Szent Korona”, e korona szakralizálásának elfogadtatása a közbeszédben, a koronának a Nemzeti Múzeumból a Parlament épületébe való átvitele⁵⁸ és a Szent Korona-tan felelevenítése is. A 2006-ban önállóvá vált Montenegró rövid története során folyamatosan kokettál a monarchiával és annak eszmei kereteivel,⁵⁹

⁵⁸ Ennek indokaként lásd a *2000. évi I. törvény* preambulumát: „A Szent Korona a magyar állam folytonosságát és függetlenségét megtestesítő ereklyeként él a nemzet tudatában és a magyar közjogi hagyományban.” Érdemes ezt összevetni a 2010/11-ben működő Alkotmány-előkészítő eseti bizottság *Magyarország Alkotmányának szabályozási elveiről* készített 2011-es szövegével, mely az alkotmányosság *eleven* hagyományára utal: „Magyarország alkotmányos állami folytonosságát a Szent Korona fejezi ki.” Az *Alaptörvény* ezt a nemzet egységével is kiegészíti: „Tiszteletben tartjuk [...] a Szent Koronát, amely megtestesíti Magyarország alkotmányos állami folytonosságát és a nemzet egységét.” (*Nemzeti hitvallás*, 18. mondat.) (Valamennyi kiemelés a szerzőtől.) Lásd ezzel kapcsolatban SZENTE Zoltán: „A historizáló alkotmányozás problémái – a történeti alkotmány és a Szent Korona az új Alaptörvényben” *Közjogi Szemle* 2011/3. 1–13, valamint CSINK Lóránd – FRÖHLICH JOHANNA: „Történeti alkotmány és kontinuitás az új Alaptörvényben” *Közjogi Szemle* 2012/1. 9–15. (különösen 13.)

⁵⁹ Pl. a mai állam zászlaja a királyság idején használt zászlóra emlékeztet, közepén a trónról sosem lemondott I. Miklós monogram nélküli címerével. 2011-ben továbbá hivatalosan rehabilitálták

s valószínűleg ugyanezért. Ehhez képest a (román közgondolkodásban a francia-román kulturális kapcsolatok miatt búvópatakként jelen lévő, Magyarországon pedig egy 2004–2010 között erőltetett, elhibázott baloldali politikai ideológiai kísérlet⁶⁰ részeként felbukkant) *republikanizmus* ideológiájának *ellensúlyozása* másodlagos jelentőségű.

(B.) A legtöbb „megfeleltetési” problémát az *országnev* és az *államnév* kapcsolata veti fel. Annak ellenére is, hogy az alapösszefüggés egyszerű: az országnevek igen sokszor egyben államnevek is.

Az országnevek az esetek jelentős részében népnevekből születtek, s így az államok az országnevek révén kapcsolódnak azon népek egyikéhez vagy másikához, amelyeket integrálnak. Érdekes megoldás ezt illetően Bolívia 2009 utáni hosszú neve: *Estado Plurinacional de Bolivia*. A magyar államnévjegyzékben a *plurinacional* magyar megfelelője a *többnemzetiségű*, tehát a Földrajzinév-bizottság szerint az állam neve *Bolíviai Többnemzetiségű Állam*.

Az országnev és az államnév viszonya vonatkozásában egyedi megoldást jelent a *Cseh Köztársaság*. Ha nem a mi nyelvünket vennénk alapul, ez lényegében a mai magyar államnév-rendszer inverze volna, hisz ez esetben a hosszú államnevet használják az ország megnevezésére, vagyis rövid államnévként is. A magyar államnévjegyzék ezt a helyzetet nem tükrözi, mert a *Cseh Köztársaság* országneveként *Csehországot* adja meg. Az idegen nyelvű listákon, ideértve a cseh nyelvt is, ezzel szemben országnévként is a *Cseh Köztársaság* megfelelő változata szerepel.⁶¹ Az országra utaló „Csehország” szó – csehül *Čechy*, újabban *Česko* – más nyelvekben is ismert;⁶² ezt azonban több nép vagy beszélői csoport (például az angolok és az angolul beszélők) ritkán, mások (így például az olaszok) szinte soha nem használják. Maguk a csehek megosztottak a kérdésben: a *Čechy* alig terjedt el körükben az állam megjelöléseként, a *Česko*t pedig csak a legújabb időkben – s bizonyos csoportok ellenérzései mellett – használják szélesebb körben ilyen célból. Ráadásul az egyes nyelvek, vagy inkább beszélők eltérnek abban, hogy mire utalnak a „Csehország” szó megfelelő változatával: az egész Cseh Köztársaságra-e vagy az azt alkotó három ország (Csehország, Morvaország és Szilézia) egyikére. A cseh *Česko* és a magyar *Csehország* (s ugyanígy: a lengyel *Czechy* vagy a szlovén *Češka* stb.) mindhárom országra utal, a csehek azonban meg tudják különböztetni azokat a *Čechy* (szűkebb értelemben vett Csehország), *Morava* (Morvaország) és *Slezsko* (Szilézia, pontosabban Cseh Szilézia) szavakkal. További bonyodalmat okoz, hogy az így értett *Čechy* angol és német megfelelője nem a *Czechia* és a *Tschechien*, hanem a *Bohemia*, illetve a *Böhmen*; ám ezeket a kereskedelemben és

a Petrović-Njegoš királyi családot és elismerték szerepét a montenegrói önazonosság előmozdításában (lásd a *Zakon o Statusu Potomaka Dinastije Petrović Njegoš* című törvényt).

⁶⁰ Lásd erről ABLONCZY (44. l.) 60.

⁶¹ Az állam neve (elől a hosszúlakos név, utána az országnév) csehül *Česká Republika* – *Česká Republika*, angolul *Czech Republic (the)* – *the Czech Republic*, franciául *République tchèque (la)* – *la République tchèque*, spanyolul *República Checa (la)* – *la República Checa*, oroszul *Чешская Республика* – *Чешская Республика*.

⁶² Angolul *Czechia*, németül *Tschechien*, franciául *Tchéquie*, hollandul *Tsjechië*, norvégul *Tsjekkia*, spanyolul *Chequia*, olaszul *Cechia*, oroszul *Чехия*, szerbül *Чешка*, ukránul *Чехія* (*Chekhija*).

az idegenforgalomban az egész Cseh Köztársaság megnevezésére is vonatkoztatják. S ehhez jönnek még a nyelvújítók: miközben a *Česko* szónak is csak pár évtizedes múltja van, egyesek a *Ceskomoravsko*-val, az angol nyelvű szakirodalomban pedig a *Czechland*, *The Czechlands* (Csehország) szavakkal kísérletezgetnek.⁶³

E bonyolult helyzet kialakulásában több – történeti, politikai, elvi és praktikus – tényezőnek is szerepe volt. Így például annak, hogy bár a cseh nép hosszú évszázadokra vezeti vissza történetét (*Boiohaemum*ot mint önálló entitást például már Tacitus említi, a nyugati szláv cseh törzsek 900 körül a mai Csehország környékén éltek), a nép állami létezése meglehetősen forgandó volt: a Cseh Fejedelemség, majd Cseh Királyság a Német-római Birodalom része, még később a Habsburgok állami önállóság nélküli „örökös tartománya” lett. Így arra az országra, amelyet ma Cseh Köztársaságnak tartunk, a cseh-szlovák állam 20. századi létrejöttéig (1918) a cseh nyelvben – nyilvánvaló politikatörténeti okokból – sokáig nem létezett az államformát, ti. a királyságot vagy a köztársaságot meg nem nevező, elfogadott rövid országnév.

A 20. század folyamán folyamatosan terjedő, de teljes elfogadottságot mindmáig nem élvező *Česko* (Csehország) névvel kapcsolatban többféle fenntartás létezik. Egyesek arra hivatkoznak, hogy az 1938 és 1945 között is használt név (*Csehország*) rossz emlékeket idéz, mások meg arra – és alighanem ez a fontosabb ok –, hogy azért nem használják, mert a demokratikus és polgárosult cseh nemzet természetesnek veszi, hogy ha az 1993-ban létrejött Cseh Köztársaság lényegében három „történeti országot” fog össze, akkor erre az ország- és államnévnek még akkor is tekintettel kell lennie, ha a *cseh állam* mind a három ország népét integrálja.⁶⁴ Ám lehet, hogy nem is a demokrácia, hanem csak annak a kérdése ez, hogy a cseh nyelvben nincs olyan szó, amely mindhárom országot megjelölné. Az egy szavas országnév, s különösen angol változatának elterjedése az új állam létrejötte után sok cseh értelmiségi számára oly fontos volt, hogy 1997-ben polgári kezdeményezésbe fogtak a „Csehország” név elterjesztésére (*Občanská iniciativa Česko/Czechia*). A brnói egyetemről kiinduló iniciatívát 1998-ban egy nagyszabású tudományos konferencia követte a prágai Károly Egyetemen, 2004-ben pedig

⁶³ Mindezek alapján nemcsak tréfás túlzás, de egyenesen tévedés a Cseh Köztársaságot „név nélküli országnak”, esetleg „névét kereső országnak” nevezni (vö. Daniela LAZAROVÁ: „Looking for a name” in *Radio Prague* 2004. május 13., <http://www.radio.cz/en/section/curaffrs/looking-for-a-name>), vagy azt mondani, amint azt az egyik szórakoztató útikönyv teszi, hogy: „a cseheknek nincs egy szóból álló kifejezésük hazájuk megjelölésére [...], s mindörökké meg kell elégedniük azzal, hogy a »cseh« szóval csak melléknévként utaljanak nemzetükre.” Lásd Tulloch Catriona SCOTT (szerk.): *Xenophobe's Guide to the Czechs* (London: Xenophobe's Guide 2008, 2009) 1. A helyzet pont ennek az ellenkezője: a cseheknek sok, talán túl sok nevük is van országuk megnevezésére. A kettőt (*Česko*, *Čechy*) azért merem „túl soknak” mondani, mert nemcsak jelentéstartományaik különbözöek, de társadalmi rétegenként és politikai csoportonként változik érzelmi konnotációjuk is, nem beszélve idegen nyelvű megfelelőik változatosságáról.

⁶⁴ Plasztikusan fejezi ki ezt a helyzetet az önálló cseh állam 1992 végén elfogadott és 1993 elején hatályba lépett alkotmányának preambuluma, amikor így fogalmaz: „Mi, a Cseh Köztársaság állampolgárai, Csehországban, Morvaországban és Sziléziában, az önálló cseh állam megújulása idején [...] a Cseh Köztársaság következő alkotmányát fogadjuk el.” Lásd BADŰ–TRÓCSÁNYI (39. l.) 219.

a cseh parlament felsőháza közmeghallgatás keretében foglalkozott a rövid államnév⁶⁵ kérdésével. Ezek hatására az utóbbi években a nyelvhasználat kétségtelenül sokat változott, ám mégsem alakult át teljesen.⁶⁶

Visszatérve a fő kérdésekhez, megállapítható, hogy az országnév az esetek túlnyomó többségében államnév is. Ez azért lehetséges, mert az *ország* szónak *kettős jelentése* van. Egyrészt egy összefüggő földrajzi területre utal, másrészt pedig arra az intézményre, hatalomra, szervezetre, államra, ami azt – az ott élő emberek közreműködésével – egységessé teszi. Vagyis a szó a *területet* és az ott tartósan élő nép felett gyakorolt, *intézményesült hatalmat* egyszerre jelenti. Ezt a két jelentést⁶⁷ fogja át a következő definíció: az ország egy „egységes államszervezet-

⁶⁵ Terminológiai szempontból a cseh szakirodalomban az államneveknek két fő fajtáját különböztetik meg: a hosszualakos államnevet *politikai államnév*nek, az országnévet vagy rövidalakos államnevet pedig a *földrajzi államnév*nek mondják.

⁶⁶ A névhasználat az állami vezetők preferenciái révén sajátos politikai mellékízt is kapott. Václav Havel pl. kifejezetten ellenezte a „Česko” név használatát: „a Česko hallatán libabőrös leszek” – mondta állítólag többször is. Ha valamiben egyáltalán, ebben Václav Klaus biztosan egyetértett vele. Ő még magánbeszélgetéseiben is „Cseh Köztársaságnak” nevezte államát. A jelenlegi államelnök, Miloš Zeman ezzel szemben külföldi utazásai alkalmával rendszerint Csehország (*Czechia*) elnökeként határozta meg önmagát, amit azzal indokol, hogy ez a név „szebben hangzik és rövidebb is, mint a »Cseh Köztársaság«”. (Vö. Charlotte McDONALD-GIBSON: „Support is Growing for a National Name Change. But Would ‘Czechia’ Really Do the Trick?” *Independent* 2013. október 11.) Az elmúlt két évtizedben ugyanez a kettősség volt megfigyelhető a hivatalnokok körében is. 1993-ban a külügyi és az oktatási minisztérium a *Csehország* név használatát ajánlotta a különböző hatóságoknak, azok azonban gyakran nem éltek e lehetőséggel. Az ENSZ megfélelő szervével 1993-ban közölték a „Cseh Köztársaság” nevet, amelyet 1995-ig könnyen ki lehetett volna egészíteni a rövidalakos névvel, mert mintegy két évig nem jelent meg az erről szóló közlemény. Az akkori (egyébként lengyel származású) külügyminiszter azonban „hallgatott”, vagyis nem adott további információt az ENSZ illetékes szervének, s így ott a rövidalakos név helyére is a hosszualakost írták be. Másfelől az is igaz, hogy az elmúlt két évtizedben a névhasználatban lassú változás következett be, ami az egyszavas, államforma-megjelölés nélküli országnév terjedésében áll. Érdekes jelenség, hogy az 1990-es években a csehek tulajdonképpen azt szerették volna, hogy először a külföldi névhasználat változzon, s ők majd követik ezt. „A csehek – fogalmazott egy Prágában dolgozó angol diplomata 2000-ben – még mindig inkább a Cseh Köztársaság nevet használják, semmint a Csehországot [*Česko*] [...] Ha megváltozna a szóhasználat, számunkra nem jelentene problémát alkalmazkodni ahhoz. De úgy érezzük, hogy a változást a cseh oldalon kell kezdeményezni, s nem a miénken.” (Giles Portman levele 2000. április 4-én, idézi Eva HOROVÁ: *Record of Proceedings of the 7th Public Hearing of the Senate*, 2004. május 11.) Abban, hogy a „Csehországot” jelentő *Czechia* nem terjedt el az angol nyelvű beszélők körében, többek szerint szerepe volt annak is, hogy fonetikailag hasonlít Cscesenföld angol nevéhez (*Chechnya*), amiből a modern tömegmédiában kisebb-nagyobb bonyodalmak adódtak. A rövidalakos cseh államméval kapcsolatban – a fentebb jelzett forrásokon túl – lásd még Pavel KREJČÍ – Leoš JELEČEK – Eva HOROVÁ: „»Where Are You from? « – »I am from Czechia!«” *The Czech And Slovak History Newsletter* [Valdosta, Georgia, USA, Czechoslovak Studies Association] 2008/2. 7–10; Barbara MEDICI: „Czech Republic or Czechia, the dilemma of the name” in *Progetto Repubblica Ceca* [Prága] 2014. május 3.; Leoš JELEČEK: „Česko versus Czechy? On the Geographic Name of the Czech Republic” [Paper presented at the 2nd Slovak-Czech-Polish Geographical Seminar, 1999] *Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae* [Pozsony-Bratislava], *Geographica, Supplementum 2/I*. 2000. [2001] 279.

⁶⁷ Bizonyos értelemben négy jelentéssel számolhatunk, bár a harmadik és negyedik is az első kettővel áll összefüggésben. A szónak ugyanis van egy átvitt *elvont* értelme és egy *rendszerintani* kategóriára utaló jelentése is. Az előbbi (vö. tündérország, mennyország) lényegében a konkrétból származik;

be tartozó nagy terület”,⁶⁸ vagy (ritkábban) megfordítva: az egy területen fennálló államszervezet, az ott élő emberekkel és ott található természeti képződményekkel, kincsekkel, építményekkel együtt.

Közismert, hogy az „ország” szavunk kb. hét-nyolcszáz éves: etimológiai alapja – a *Halotti beszéd* keletkezésének idejéig (1192/95) visszavezethetően – az *úr* egyik régebbi alakjának, az *urunak* (eredeti jelentése szerint: törzsfő, fejedelem) ún. *-ság* képzős⁶⁹ változata: vö. *urruśágh*, *urśág*, *uráság*. Az „állam” szavunk ezzel szemben sokkal újabb; e szó idegen nyelvű változatainak az európai nyelvekben kb. négy évszázados múltja van, a magyar nyelvben pedig csak kettő. Az *állam* szó európai nyelvekbeli megfelelői – így az angol *state*, a német *der Staat*, a francia *l'état*, az olasz *lo stato* vagy a spanyol *estado* – a latin *statusból* alakultak ki a 16–17. század folyamán.⁷⁰ A magyar nyelvben az *állam* szó az „álladalom”-ból alakult ki a 19. században; az *álladalom* szavunkat pedig Barczafalvi Szabó Dávid alkotta meg az 1780-as években a latin *status* magyarításaként.

Az ország szó ugyanakkor – miközben kétségtelenül felvette az intézményszerű hatalomra, vagyis az államra utaló jelentést – megtartotta a földrajzi területre vonatkozó *önáll* jelentését is. Ez utóbbi az előbbtől független is lehet – legalábbis bizonyos ideig. Vagyis a szó két jelentése el is válhat, és sokszor el is válik egymástól: van olyan „ország”, amely már vagy még nem állam, s olyan állam, amely még nem ország. Amikor például azt mondjuk, hogy „Chopin a lengyelországi Żelazowa Wolában született”,⁷¹ akkor nem törődünk azzal, hogy a lengyel állam Chopin születése idején (1810) nem létezett, mert három nagyhatalom másfél évtizede leradírozta a térképről. A „Lengyelország” szónak akkor és úgy is értelmes jelentése lehet, amikor a lengyel állam nem létezik. Bajorország (*Bayern*) vagy Stájerország (*Steiermark*) esetén ma már magától értetődő: a „tartomány” (*Land*) úgy jelent *országot*, hogy az államként egy magasabb szintű állami egységnek is része. A szokos jellemzően nemcsak Szászországban (*Sachsen*) élnek, hanem három továb-

ami jól látható pl. a *Miatyánk* II. Vatikáni Zsinat utáni, kiegészített szövegéből: „Mert tiéd az ország és a hatalom és a dicsőség mind örökké. Ámen!” (vö. eredetileg *Mt.* 6,13b). Ugyanez a jelentés őrződött meg a *rendszerintani* használatban, amely az élőlények körén belül megkülönböztetett fajtákra utal; itt ugyanis a *five kingdoms* kifejezést „öt országnak” magyarították, a *kingdom* és *regnum* szokásos fordítása szerint.

⁶⁸ TÓTFALUSI István: *Magyar etimológiai nagyszótár* (Budapest: Arcanum Adatbázis 2001) [Arcanum DVD Könyvtár 2.].

⁶⁹ A régi szakirodalomban ezt néhányan vitatták [vö. pl. BUDENZ József: „Jelentés Vámbéri Á. magyar-török szövegezéséről” *Nyelvtudományi Közlemények* 10.1. füzet (Pest: MTA 1871) 107.], az újabb irodalomban nem találtam erre vonatkozó adatot.

⁷⁰ A *status* eredeti jelentése szerint „az ügyek, a dolgok állására” (vö. *rerum status*), a „nyugalmi állapotra”, „nyugalmi helyzetre” és annak „állandóságára” utalt. A rómaiak a *status* szót sosem használták a mai *állam* jelentéssel; ezt a fogalmat valószínűleg nem is ismerték. A *status* szónak a középkori és késő középkori latinban azonosítható politikai jelentéséről lásd az alább megadott irodalmat. Az ilyen nyelvi-etimológiai tények háttéré előtt kifejtett elmélet keretében komolyabb államelméleti tézisek is megfogalmazhatók; vö. pl. TAKÁCS Péter: *Államtan. Két fejezet az állam általános elmélete köréből* (Budapest: BCE Közigazgatás-tudományi Kar 2011) 127–155, különösen 127–133.

⁷¹ A példát illetően lásd „ország, [...] ország, [...] ország [...] de miért?” *Nyelv és Tudomány*, <http://www.nyest.hu>.

bi tartományban. S megfordítva, Kurdisztán annak ellenére is tekinthető „ország-nak”, hogy a több tízmilliós lélekszámúra becsülhető kurd népet politikailag nem a kurd állam integrálja, hiszen olyan nem létezik. További példa: Anglia, Skócia vagy Wales országnak tekinthető, bár a mindennapi nyelvhasználat szerint külön-külön államnak nem. Ámde együttesen – kissé különösen fogalmazva – csaknem kiteszik a Nagy-Britanniát.⁷² Mondhatjuk persze úgy is, s ez a pontosabb, hogy az *ország* szónak mint jelnek az *állam* nem kizárólagos jelölete.

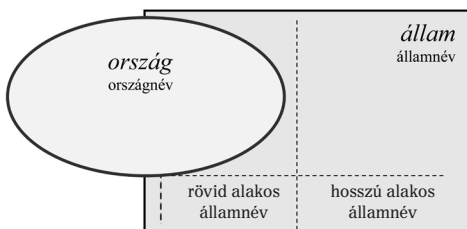
Ebben az értelemben egy országnak folyói, hegyei és búzamezői vannak, egy államnak pedig hivatalai, parlamentje és bíróságai. Akik bírálják a *Magyar Köztársaság* államnévnek *Magyarországra* mint alkotmányos államnévre való változtatását, azok szerint az ország nevének hosszúalagos államnévvé minősítése ezt az aspektust figyelmen kívül hagyta, hiszen egy kizárólag az államra vonatkozó nevet (*Magyar Köztársaság*) olyannal váltott fel (*Magyarország*), amelynek a jelentése csak részben vonatkozik az államra. Szerintük az a szó, amely a Balatonra, az Alföldre, a Kékesre és a Dunakanyarra utal, nem használható minden további nélkül olyan értelemben, hogy bármilyen kontextusban vonatkozzon az Országgyűlésre, a Kúriára, a Központi Statisztikai Hivatalra és a Veszprémi Bányakapitányságra, vagyis az állami szervek teljes rendszerére is. A változás védelmezői ezzel szemben arra hívhatják fel a figyelmet, hogy 2011 előtt a politikai közbeszédben a magyar állam teljes nevét (*Magyar Köztársaság*) nem mindig használták kizárólag az államra vonatkozó értelemben, hanem alkalmasint az országra is utaltak vele. A határátkelőhelyeken például nem azt írták ki, hogy „Magyarország” (ti. hogy innentől ez az ország következik, ami a szó kettős jelentése révén az adott kontextusban utalhatott volna a földrajzi területre, de az államra, s ez utóbbi vonatkozásban az utazók számára a határokon fontos „joghatóság-váltásra” is), hanem 1989 előtt azt, hogy „Magyar Népköztársaság”, 1990–2011 között pedig azt, hogy „Magyar Köztársaság”. Így azt lehet mondani, hogy a változtatás hívei, ahelyett, hogy reflektíven viszonyultak volna e kritizálható nyelvi gyakorlat-hoz, felhasználták azt.

E nyelvi gyakorlatot azért nevezem kritizálhatónak, mert az „ország” és az „állam” szavak szokásos és természetes szemantikáját politikai megfontolásokból zavarták és zavarják össze. Ez abban áll, hogy a *részleges és eseti* jelentésbeli átfedésből *teljes és állandó* kapcsolatot csináltak. E gyakorlat ismereteim szerint az 1970-es években alakult ki, a politikai nyelvben tovább élt 1990 után is, és jelenleg is megfigyelhető, mi több, a 2011 utáni korszakban az Alaptörvény szóhasználata okán fel is erősödött. Leghatékonyabb eszköze – már a szocialista időkben is, jelenleg is – a „haza” szó beemelése az „ország” és az „állam” kontextusába. Amikor például az 1970-es években a május 1-jei felvonulásra a párt vezetői olyan jelmondatot adtak ki, hogy: „Éljen és erősödjék szeretett hazánk, a Magyar Népköztársaság!”, akkor ezzel a *haza* iránti pozitív érzelmi elkötelezettséget az *államra* kívánták átvinni, elfeledtetve azt, hogy az emberek többségének a *Magyar Népköztársaság*

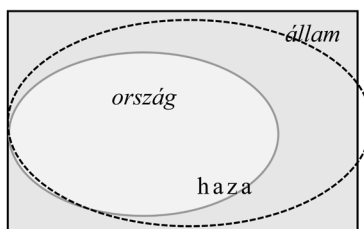
⁷² A pontosság érdekében megjegyzem, hogy a Földrajzinév-bizottság 2009-es 68/637. sz. határozata Anglia és Nagy-Britannia vonatkozásában az „ország” szó itteni értelmezésével nem egyeztethető össze.

– *Magyarországgal* szemben – nem a „hazája” volt, hanem az állama, amelynek hatalma alatt élt. E mesterségesen kialakított gyakorlat a szocializmus legitimációját próbálta előmozdítani és észrevétlenül az ún. köztársasági időkben is fennmaradt. S amikor azután az Alaptörvény úgy fogalmazott, hogy „hazánk [valamilyen rejtélyes okból csupa nagybetűvel írva persze] neve Magyarország”, s ezt az államra értette, akkor akarva-akaratlan ezt a gyakorlatot folytatta tovább.

Ez az összefüggés a következőképpen szemléltethető.

az *ország* és *állam* szavaink szemantikája a szokásos nyelvhasználatban

az *ország* és *állam* szavaink szemantikája az 1970-es évek politikai nyelvhasználatában és a 2011-es alkotmányban

Ezzel talán nem mindenki ért egyet,⁷³ de akárhogy is foglajunk állást e kérdésben, a következő tételemet remélhetőleg mindenki elfogadja. Ez az, hogy az *ország* szó kettős jelentése tette lehetővé a magyar állam alkotmányos nevének *Magyarországra* változtatását, bármi is legyen e változás célja; s ugyanez a jelleg (ti. hogy e két jelentés el is válhat és bizonyos kontextusokban el is válik egymástól) teszi lehetővé annak bírálását is, bármi is legyen annak indoka.

Végezetül, összefoglalóan áttekintem itt a magyar állam 20. és 21. századi neveit, megismételve a tételemet: az állam nevének változása az állami és a politikai rend jellegének megváltozásával áll kapcsolatban és megfordítva. Amint az előbbiből következtethetünk az utóbbira, úgy az utóbbiból is – miként például néhány éve – az előbbire. Eszerint az állam nevének megváltozása 2011-ben is az állami rend és politikai rendszer jellegének⁷⁴ megváltozását jelezte.

⁷³ A Tárki egy 2012-es közvélemény-kutatása így fogalmaz: „az ország hivatalos nevét” illetően „erős megosztottságot tapasztaltunk”; lásd <http://www.vg.hu/kozelet/politika/magyarorszag-vagy-magyar-koztarsasag-ezt-gondoljuk-370387>. Bár a közvélemény futóhomokjával egy tágasabb perspektívájú elemzésben nem érdemes foglalkozni, azt mégis megjegyezném, hogy szerintem a homokot itt állandó irányú, erős szelek fújják.

⁷⁴ A 2010 és 2013 között államforma-változás nélkül létrejött új politikai rendszer főbb jellemzőit, mibenlétét, s így nevét illetően mindmáig nem alakult ki konszenzus – valószínűleg a mostani rendszerváltók szándékával egyezően. A mindig gyanús legitimációs célú önjellemzések keretében egyesek sajátos (ti. magyar, nemzeti, vezérelvű, keresztény-, illiberális stb.) demokráciáról beszélnek, vagy – még mindig jogállamiságot emlegetve – azt mondják, hogy a dolgok jellegét illetően semmi lényeges nem változott. Nem jobb a helyzet a másik oldalon sem, már ha egyáltalán lehet vagy érdemes ez esetben még „oldalakról” beszélni. Itt ugyancsak elhibázott fogalmi vagdalkozást látunk, amikor diktatúrának, fasizmusnak, maffiaállamnak stb. mondják a kialakult rendszert. A hivatalos önminősítésekhez hasonlóan ezek sem ragadják meg az új rend lényegi jellemzőit. Az elmúlt egy évben ugyanakkor – elsősorban tudományos

A társadalmi-gazdasági, állami-politikai és jogi rendszer jelentős változásai Magyarországon a 20. század folyamán és a 21. század elején

1918/1919	1919/1920	1944/1946	1948/1949	1989/1990	2010/2013

A magyar állam államformája, illetve annak változásai (az újonnan megjelenő államformák jelzésével)

1918:	1919:	1919/1920:	1946:	1949:	1989:	2011:
népköztársaság	tanács- köztársaság	királyság	köztársaság	népköztársaság	köztársaság	köztársaság

A magyar állam nevének alakulása

(felül: hosszúalakos államnév, alul: országnév)

1918	1919	1920	1946	1949	1989	2011
	Magyar Köztársaság/ ~ Tanács- köztársaság/ Magyar Nép- köztársaság/					
Magyar Nép- köztársaság/	Magyar Nép- köztársaság	Magyar Királyság	Magyar Köztársaság	Magyar Népköztár- saság	Magyar Köztársaság	Magyarország
Magyarország	Magyarország	Magyarország	Magyarország	Magyarország	Magyarország	Magyarország

körökben, de a nemzetközi sajtóból történt átszivárgása után részben a közéleti diskurzusokban is – az új politikai rendszer meghatározására egyre többen használják az Egyesült Államokban élt spanyol politológus-szociológus, Juan José Linz által bevezetett és jellemzett kategóriát. Ezt sok szempontból meggyőzőnek tartom. Eszerint 2010 és 2014 között Magyarországon egy *tekintélyuralmi [autoriter]* politikai rendszer jött létre, annak szokásos jellemzőivel: a sajtószabadság korlátozásával, a parlamentarizmus megfélemezésével, a jogállamiság erodálásával, alkotmányos elvek bizonytalanná tételével, a politikai váltogazdálkodás lehetőségének szűkítésével vagy teljes kizárásával, mérsékelt populizmussal stb. Ezek kifejtésére nincs itt hely; politikai rendszer jött létre. Fontosabb jellemzőinek kifejtésére nincs itt hely; lásd erről Juan José LINZ: *Totalitarian and Authoritarian Regimes* (Boulder: Lynne Rienner 2004). Saját álláspontomat az államok rendszertanát tárgyalva fejtettem ki; lásd TAKÁCS Péter: *Az államok rendszertana és tipológiája* (Budapest 2015) [előkészületben].

TATTAY SZILÁRD*

TERMÉSZETES JOGOK FRANCISCO SUÁREZ ELMÉLETÉBEN**

A 16–17. századi ún. második skolasztika vagy reneszánsz skolasztika spanyol tomista teológusai voltak a középkori természetjogi és állambölcseleti hagyomány utolsó nagy letéteményesei. Munkásságuk így fontos összekötő kapcsot képez a skolasztikus és a modern természetjogi tanok, illetve az azok alapján kifejtett politikai filozófiák között. Jelen tanulmány célja a második skolasztika talán legnagyobb hatású alakja, a skolasztikus jogfilozófia átfogó szintézisét nyújtó jezsuita filozófus-teológus Francisco Suárez természetes jogokra vonatkozó elméletének minél teljesebb rekonstrukciója. Ennek érdekében a szerző előbb a doctor eximius általános jogfogalmát, majd ezt követően tulajdonkonceptióját, szabadságfelfogását, az állam keletkezéséről adott magyarázatát, politikai hatalomról vallott nézeteit és ellenálláselméletét tárgyalja.

A 16–17. századi ún. második skolasztika vagy reneszánsz skolasztika spanyol tomista teológusai – a jezsuita Francisco Suárez, Luis de Molina és Gabriel Vázquez, a dominikánus Francisco de Vitoria, Domingo de Soto, Bartolomé de las Casas és mások – voltak a középkori természetjogi és állambölcseleti hagyomány utolsó nagy letéteményesei. Munkásságuk így fontos összekötő kapcsot képez a skolasztikus és a modern természetjogi tanok, illetve az azok alapján kifejtett politikai filozófiák között. Tanulmányomban a második skolasztika talán legnagyobb hatású alakja, a skolasztikus jogfilozófia átfogó szintézisét nyújtó jezsuita filozófus-teológus Francisco Suárez (1548–1617) természetes jogokra vonatkozó elméletének rekonstrukciójára vállalkozom. A tárgyalás a deduktív elemzés logikai rendjét követi, így előbb a *doctor eximius* általános jogfogalmát, majd ezt követően tulajdonkonceptióját, szabadságfelfogását, az állam keletkezéséről adott magyarázatát, politikai hatalomról vallott nézeteit és ellenálláselméletét vizsgálom meg.

* PhD, egyetemi adjunktus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 1088 Budapest, Szentkirályi utca 28–30; tudományos munkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1014 Budapest, Országház utca 30.
E-mail: tattay.szilard@tk.mta.hu.

** A tanulmány egy része korábban megjelent: TATTAY Szilárd: „Szabadság, állam és ellenállás Francisco Suárez politikai filozófiájában” *Pro Publico Bono* 2011/2. különszám, 3–16.

1. A JOG FOGALMA

A második skolasztika teológusai a természetes jogok eszméjét közvetlenül olyan 15–16. századi ockhamista szerzőktől örökölték, mint John Mair és Jacques Almain.¹ Ez még akkor is minden kétségen felül áll, ha tomista elkötelezettségükből fakadóan maguk néha vonakodtak is elfogadni ezt az örökséget. Mesterük, Aquinói Szent Tamás ugyanis, noha minden jel szerint ismerte a jog szubjektív fogalmát, úgy tűnik, tudatosan tartózkodott annak használatától. Vagy pontosabban csak olykor-olykor, elvértve alkalmazta a *ius* szót szubjektív értelemben (például olyan kifejezésekben, mint *'ius domini'* vagy *'ius possidendi'*),² de ez a fajta szóhasználat mindvégig sporadikus és alkalmoszerű maradt műveiben, s az angyali doktor ilyenkor csupán kora bevett jogi terminológiáját követte reflektálatlanul.³ A *'ius'* mindazonáltal számára mindenekelőtt objektív fogalom, a *'iustum'* szinonimája, az igazságosság tárgya volt, melynek elsődleges jelentése az igazságos dolog vagy helyes cselekvés, és ily módon fel sem merült benne egy természetes jogokra vonatkozó elmélet kidolgozása.⁴ Mint azt Annabel Brett Tamás jogfilozófiai terminológiájával kapcsolatban találóan megjegyzi: „a *ius* igeneves szerkezetű szubjektív használatának elszórt előfordulása nem befolyásolja a *ius* objektivistá elméleti értelmezését [...] és nem feltétlenül von maga után egy szabadságként felfogott alanyi jogfogalmat.”⁵

Ebből következően a 16. századi dominikánus teoretikusok még igen visszafogottan használták a *ius* szubjektív fogalmát.⁶ Tanulságos ebből a szempontból a

¹ E tényt különösen hangsúlyozza Quentin SKINNER: *The Foundations of Modern Political Thought* (Cambridge: Cambridge University Press 1978) 2. kötet: *The Age of Reformation*, 176–178.

² AQUINÓI Szent Tamás: *Summa theologiae* II–II q. 62 a. 1 ad 2 és II–II q. 66 a. 5 ad 2, in uő: *Opera omnia*, 9. kötet (Róma: Typographia Polyglotta 1897) 41, 90. Az ilyen és ehhez hasonló tamási szöveghelyek valószínűleg legteljesebb listáját lásd John FINNIS: *Aquinas: Moral, Political, and Legal Theory* (Oxford: Oxford University Press 1998) 133, 10. lj. és 134, 12. lj. Lásd még Jean-Marie AUBERT: *Le droit romain dans l'oeuvre de saint Thomas* (Párizs: Vrin 1955) 91, 2. lj.

³ Brian TIERNEY: *The Idea of Natural Rights: Studies on Natural Rights, Natural Law and Church Law, 1150–1625* (Atlanta: Scholars Press 1997) 23. Szent Tamás meglehetősen tájékozott volt jogtudományi kérdésekben, és amikor elméleti munkáit írta, a *ius* szó szubjektív jelentése már igen elterjedt volt a középkori jogi nyelvben. Vö. Brian TIERNEY: „Origins of Natural Rights Language: Texts and Contexts, 1150–1250” *History of Political Thought* 1989/4. 615–646; Richard TUCK: *Natural Rights Theories: Their Origin and Development* (Cambridge: Cambridge University Press 1979); Harold J. BERMAN: *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition* (Cambridge: Harvard University Press 1983).

⁴ Annabel BRETT: *Liberty, Right and Nature: Individual Rights in Later Scholastic Thought* (Cambridge: Cambridge University Press 1997) 91–92.

⁵ BRETT (4. lj.) 91, 12. lj.

⁶ E téren megmutatózó visszafogottságuk még olyan kiváló eszmetörténéseket is félrevezetett, mint Quentin Skinner és Richard Tuck. Skinner úgy vélte, hogy a dominikánus teológusok „feletébb gyanakvók” voltak a *ius* szubjektív felfogásával szemben. Lásd SKINNER (1. lj.) 2. kötet, 176. Tuck pedig azt állította, hogy „a spanyol dominikánusok érdeklődésének homlokterébe a gersoniánus, aktív jogokra vonatkozó elmélet helyett általában a *ius* objektív értelme került.” Lásd TUCK (3. lj.) 47. Skinner értelmezésének kiigazítását lásd Annabel BRETT: „Scholastic Political Thought and the Modern Concept of the State” in Annabel BRETT – James TULLY – Holly HAMILTON-BLEAKLEY (szerk.): *Rethinking the Foundations of Modern Political Thought* (Cambridge: Cambridge

dominikánus rend legnagyobb szellemi tekintélyének, Francisco de Vitoriának a *Secunda secundae*-hez (a *Summa theologiae* második részének második feléhez) írt kommentárját fellapozni. E műben Vitoria a *iust* előbb a 'De jure' kérdésben tradicionális tomista módon úgy határozza meg, mint az igazságosság tárgyát (*objectum iustitiae*),⁷ és csak később, a 'De restitutione' kérdésben vezeti be Konrad Summenhart gersoniánus, szubjektív jogdefinícióját: „a törvények szerint valakit megillető hatalom vagy képesség”.⁸ E Vitoria részéről tanúsított figyelemreméltó óvatosság közvetve, de egyértelműen rámutat arra, milyen alapvető filozófiai problémákkal kell megküzdenie bármely tomista gondolkodónak, aki magáévá teszi a jog szubjektív fogalmát:

(1) Összeegyeztethető-e az erkölcsi képességként (*facultas moralis*) felfogott *ius*-fogalom a jog mint *id quod iustum est* (az, ami igazságos) eredeti tomista koncepciójával?

(2) Hogyan lehet értelmes logikai kapcsolatot létesíteni a természetes alanyi jogok és az objektív természetjog között?

Ezekkel az elméleti problémákkal nyilvánvalóan nemcsak Vitoriának, hanem Suáreznek is szembesülnie kellett. Lássuk tehát, milyen válaszokat adott a fenti kérdésekre a jezsuita teológus.

A neoklasszikus természetjogtant megalapozó, *Natural Law and Natural Rights* című művében John Finnis élesen szembeállította Suárez szubjektív *ius*-fogalmát Szent Tamás objektív jogfelfogásával:

„Tamás részletesen kidolgozott igazságosságátantát a *jus* szó elemzésével vezeti be, melynek elején listát ad a '*jus*' jelentéseiről. Felfogása szerint az elsődleges jelentés 'maga az igazságos dolog' [...] Ha most ugrunk hozzávetőleg 340 évet, a spanyol jezsuita Francisco Suárez 1610 körül írt jogi értekezésében a '*jus*' jelentéseinek egy más típusú elemzésével találkozunk. Itt a '*jus*' 'igaz, szabatos és tulajdonképeni jelentése' a következőképpen kerül meghatározásra: 'valamilyen erkölcsi hatalom [*facultas*], amellyel minden ember rendelkezik, akár saját tulajdona felett, akár annak vonatkozásában, ami megilleti'. Az a jelentés, amely Tamás számára elsődleges volt, Suáreznál csak meglehetősen homályosan jelenik meg, majd eltűnik a láthatárról; a Suárez számára elsődleges jelentés viszont meg sem jelenik Tamás fogalmi elemzésében. Valahol e két ember között átléptük a vízvonalat.”⁹

Ez azon kevés kérdések egyike, amelyben Finnis és Michel Villey tökéletesen egyetértettek. A francia jogfilozófia-történész szintén úgy vélekedett, hogy Suárez a feje tetejére állította a tomista jogbölcseleti rendszert: „Az 'igazságos' szent tamá-

University Press 2006) 144–146. Tuck álláspontjának megalapozott kritikáját adja Daniel DECKERS: *Gerechtigkeit und Recht. Eine historisch-kritische Untersuchung der Gerechtigkeitslehre des Francisco de Vitoria (1483–1546)* (Freiburg: Universitätsverlag 1991) 160–163, 175, 350. lj.

⁷ FRANCISCO DE VITORIA: *Comentarios a la Secunda secundae de Santo Tomás* [szerk. Vicente BELTRÁN DE HEREDIA] 1–6. kötet (Salamanca: Universidad de Salamanca 1932–1952) 3. kötet: *De justitia* (qq. 57–66) II–II q. 57 a. 1 n. 6, 4.

⁸ VITORIA (7. lj.) II–II q. 62 a. 1 n. 5, 3. kötet, 64.

⁹ JOHN FINNIS: *Natural Law and Natural Rights* (Oxford: Clarendon Press 1980) 206–207.

si fogalma [...] nem hatol be kategóriái közé. Az alanyi jog azonban, e *facultas*, ez a törvények által az ember részére elismert *potestas*, épp ellenkezőleg, valóságos léttel bír számára.”¹⁰ Louis Lachance még tovább ment, amikor azt állította, hogy Suárez összemosta az objektív értelemben vett ’jogot’ (a másikat megillető igazságos dolgot) az annak gyakorlására vonatkozó képességgel, és ily módon meghamisította a tamási tanítást:

„Ha a jogot az akarat morális képességeként határozzuk meg, és céljaként a szabadságot jelöljük meg, ez azt feltételezi, hogy az emberi akaratot és a szabadságot tesszük meg az erkölcs szabályává. [...] És ez nagymértékben a kantiánizmusra emlékeztet, amely az akarat *autonómiáját* tekinti az első szabálynak.”¹¹

René Brouillard viszont hevesen kritizálta ez utóbbi interpretációt, és amellett az álláspont mellett tört lándzsát, hogy amikor Suárez a jogot a ’*facultas moralis*’ fogalmával társította,

„semmiképp sem kívánta azt a tomista definíció helyébe helyezni, és azzal szembeállítani [...] Valójában az ő gondolkodásában ezek kiegészítették egymást: az erkölcsi képességet szerinte pontosan a tomista értelemben vett objektív jog alapozza meg, illetve szabályozza.”¹²

Brian Tierney ugyancsak amellett érvelt, hogy noha „Suárez a *ius*nak a jogosultban benne rejlő erkölcsi képességként való szubjektív felfogásához jutott el”, mindamellett „ezt nem egy alternatív, Tamásétól különböző definícióként adta elő. A jelek szerint azt feltételezte, hogy Tamás mindvégig erre gondolt.”¹³

De vajon mit írt maga Suárez a jogi munkáiban? A jezsuita teológus általában nagy hangsúlyt helyezett a fogalmi analízisre. *De legibus ac Deo legislatore* (A törvényekről és a törvényhozó Istenről) című jogi főművének első két fejezetét ezért a törvény és a jog szavak jelentése elemzésének szentelte. A témánk szempontjából releváns, „Mit jelent a *ius*, és hogyan viszonyul a *lex*hez” címet viselő második fejezetet¹⁴ Suárez a *ius* kifejezés eredete két etimológiai magyarázatának ismertetésével kezdi. Az első a *iussumból*, a *iubere* (parancsolni) ige befejezett mellékné-

¹⁰ Michel VILLEY: *La formation de la pensée juridique moderne. Cours d'histoire de la philosophie du droit* (Párizs: Montchrestien 41975) 379, 381.

¹¹ Luis LACHANCE: *Le concept de droit selon Aristote et S. Thomas* (Ottawa – Montréal: Lévrier 21948) 294–295. Lachance nézeteit Paul-M. Van OVERBEKE is átvette tanulmányában: „Droit et Morale: Essai de synthèse thomiste” *Revue thomiste* 1955/3. 284–336.

¹² René BROUILLARD: „Suarez François: la théologie pratique” in Alfred VACANT – Eugène MANGENOT – Émile AMANN (szerk.): *Dictionnaire de théologie catholique* (Párizs: Letouzey et Ané 1903–1972) 14. kötet, 2. rész, 2707.

¹³ TIERNEY 1997 (3. lj.) 303.

¹⁴ Francisco SUÁREZ: *De legibus* [szerk. Luciano PEREÑA et al.] 1–8. kötet (Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas 1971–1981) 1. kötet: *De natura legis* 1.2., 20–35. E kérdés megvizsgálása egy kimondottan a törvényekről szóló értekezésben szigorúan nézve akár fölösleges kitérőnek is minősíthető. Más nézőpontból tekintve ugyanakkor megmutatja, mekkora jelentőséget tulajdonított Suárez a témának.

vi igenevének semleges nemű alakjából vezeti le a szót, a második a *iustitiából*.¹⁵ Az előbbi etimológia szerint a *ius* egyenértékű a *lexszel*. Ami összhangban van az értelemmel, arra azt mondjuk, hogy „jogosan történik” (*iure fieri*), éppúgy, mintha azt mondanánk: „a törvény szerint teszik” (*legi conforme fieri*).¹⁶ Suárez egy régóta fennálló nyelvi konvenciót tesz explicitté, amikor kinyilvánítja: „a *ius*, amennyiben a *lexre* utal, felcserélhető vele, s e két szót mintegy szinonimának tekintik.”¹⁷ A második etimológiai levezetés a *iust* a *'iustum et aequum'* fogalmával azonosítja: „az utóbbi etimológia szerint a *ius* ugyanazt jelenti, mint az, ami igazságos és méltányos, vagyis az igazságosság tárgyát.”¹⁸ Ebben az értelemben a *ius* nem más, mint „maga az igazságos dolog” (*ipsum iustum*).¹⁹ Arisztotelész nyomán Suárez különbséget tesz az 'igazságosság' szó két jelentése között. Általános értelemben a *iustitia* minden erkölcsi erényt magában foglal, „hiszen minden erény előmozdítja és megvalósítja valamilyen módon a méltányosságot”, míg specifikus jelentése arra a „sajátos erényre” utal, amely „megadja a másoknak a magáét”.²⁰ Ennek megfelelően az igazságosság tárgyaként felfogott *ius* is kettős jelentéssel bír: míg generikus értelemben bármire utalhat, ami méltányos és ésszerű, specifikus értelemben azt a méltányosságot jelenti, „amely az igazságosságnál fogva mindenkit megillet”.²¹ Suárez hangsúlyozza, hogy ez utóbbi szóhasználat az elterjedtebb, és ez felel meg az igazságosság tulajdonképpeni, specifikus értelmének, mely Szent Tamás szerint a jog elsődleges alapját és jelentését képezi.²²

Ez mindeztől nagyon közel áll ahhoz, amit az angyali doktor írt a *Secunda secundae* jogról és igazságosságról szóló értekezésében. A *ius* egy objektíve igazságos dolog vagy cselekvés: „az, ami valóban igazságos és méltányos”.²³ Ezen a ponton azonban Suárez *ius*ról adott elemzése határozottan új irányt vesz. Az objektív jog arisztotelianus-tomista eszméje – James Tully szavaival kifejezve – „két elegáns lépésben, két alanyi jog formájában kerül újrafogalmazásra.”²⁴ Suárez először a *iust* a *'ius in re'* és a *'ius ad rem'* fogalma segítségével erkölcsi képességként definiálja újra, ez utóbbit az igazságos cselekvés klasszikus tamási példájával, az elvégzett szolgálatért járó bér kifizetésével szemléltetve:

„Utóbbi, szabatos jelentése szerint, tulajdonképpeni értelmében a *ius* kifejezéssel valamilyen erkölcsi képességet szokás megnevezni, amellyel minden ember rendel-

¹⁵ Lásd SUÁREZ (14. lj.) 1.2.1–2., 1. kötet, 20–21. A pontosság kedvéért meg kell jegyezni, hogy Suárez egy harmadik etimológiáról is említést tesz, mely a *iust* a *iuxta* (mellett, közel) szóból eredeztetni, de azon nyomban el is utasítja mint nem meggyőző magyarázatot.

¹⁶ SUÁREZ (14. lj.) 1.2.6., 1. kötet, 26.

¹⁷ SUÁREZ (14. lj.) 1.2.7., 1. kötet, 28.

¹⁸ SUÁREZ (14. lj.) 1.2.4., 1. kötet, 23.

¹⁹ SUÁREZ (14. lj.) 1.2.9., 1. kötet, 29–30.

²⁰ SUÁREZ (14. lj.) 1.2.4., 1. kötet, 23–24. Az eredeti arisztotelészi distinkciót lásd ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi etika* [ford. Szabó Miklós] (Budapest: Európa 1997) 1130a–b, 149–153.

²¹ SUÁREZ (14. lj.) 1.2.4., 1. kötet, 24.

²² SUÁREZ (14. lj.) 1.2.4., 1. kötet, 24.

²³ SUÁREZ (14. lj.) 1.2.2., 1. kötet, 21.

²⁴ JAMES TULLY: *A Discourse on Property: John Locke and His Adversaries* (Cambridge: Cambridge University Press 1980) 67.

kezik, akár saját tulajdona felett, akár annak vonatkozásában, ami megilleti; ebben az értelemben mondják azt a tulajdonosról, hogy joggal rendelkezik egy dolog felett, illetve a munkásról, hogy joga van a fizetéshez, és ennél fogva megérdemli a bérét. A szó ezen jelentésével nemcsak a jogban, hanem az Írásban is gyakran találkozunk; a jogban tudniillik ily módon tesznek különbséget *ius in re* és *ius ad rem* között”.²⁵

Majd ezt követően Ulpianus híres igazságosság-definícióját (*constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi*)²⁶ parafrázálja hasonló módon, a '*ius suum*' kifejezést igényjogként (*actio*) értelmezve újra:

„Ebben az értelemben használja a *ius* szót a *Digesta* is, amikor az igazságosságot úgy határozza meg, mint azt az erényt, amely mindenkinek megadja a maga jogát, vagyis kinek-kinek megadja azt, ami jár neki. Ezt az igényjogot vagy erkölcsi képességet tehát, amellyel minden ember rendelkezik saját tulajdona vagy afelett a dolog felett, ami valamilyen módon megilleti, *ius*nak nevezik, és az igazságosság tulajdonképpeni tárgyának tekintik.”²⁷

Villey a fenti szöveghelyek vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, hogy Suárez a *ius* szónak csupán két jelentését ismerte: a *iust* mint előíró törvényt és a *iust* mint alanyi jogot.²⁸ Hasonló álláspontra helyezkedett Reijo Wilenius és Pauline C. Westerman is.²⁹ Ezt az interpretációt részben maga Suárez is megerősíti: bármiikor visszatér a *ius* fogalmi meghatározásának problémájára később a *De legibus*-ban vagy a kérdést érintő más munkáiban, mindig kettős definícióval szolgál. Például amikor a természetjog változhatatlan és megváltoztathatatlan jellegéről értekezik, kifejti, hogy „a *ius* némelykor törvényt, némelykor pedig valamely dolog feletti uralmat [*dominium*], illetve kvázi-uralmat [*quasi dominium*] jelent, vagyis az annak használatára vonatkozó igényt.”³⁰ Azonban ha gondosan olvassuk Suárez elemzését, aligha kerülheti el a figyelmünket, hogy a *doctor eximius* a *ius* szót ténylegesen három különböző értelemben használja. Amint azt Tierney helyesen megállapítja:

„a modern olvasó számára szembeszökő, hogy Suárez három meghatározást adott – az eredeti tomista jelentést, 'az igazságost' vagy 'az igazságosság tárgyát'; az erkölcsi képességként vagy alanyi jogként felfogott saját *ius*-konceptióját; és végül a *iust* mint törvényt.”³¹

²⁵ SUÁREZ (14. lj.) 1.2.5., 1. kötet, 24–25.

²⁶ *Digesta* 1, 1, 10.

²⁷ SUÁREZ (14. lj.) 1.2.5., 1. kötet, 25.

²⁸ VILLEY (10. lj.) 380; Michel VILLEY: „Remarque sur la notion de droit chez Suarez” *Archives de philosophie* 1979/2. 222–223.

²⁹ Reijo WILENIUS: *The Social and Political Theory of Francisco Suárez* (Helsinki: Societas Philosophica Fennica 1963) 45–46; Pauline C. WESTERMAN: *The Disintegration of Natural Law Theory: Aquinas to Finnis* (Leiden: Brill 1998) 113.

³⁰ SUÁREZ (14. lj.) 4. kötet: *De iure gentium* 2.14.16., 33.

³¹ TIERNEY 1997 (3. lj.) 303. Gyakorlatilag ugyanez a hármas jogfogalom jelent meg újra tizenhárom évvel később tisztább formában Grotius alapművében, a *De iure belli ac pacis*-ban. Lásd Hugo

De akkor miért beszélt mégis Suárez explicite csak két „fő” jelentésről?³² Tierney – talán túlzottan jóindulatú – magyarázata szerint azért, mert „szemmel láthatólag úgy tekintett az első két jelentésre, mint amelyek csupán különböző módon fejezik ki ugyanazt”.³³ Dario Composta részben hasonló eredményre jut. Úgy vélekedik, hogy jöllehet Suárez viszonylag ritkán használja a *'res iusta'* kifejezést, ez korántsem jelenti azt, hogy mellőzné Tamás objektív jogfogalmát, hanem pusztán azt, hogy „nem ismeri el az *erkölcsi képességtől* különböző, önálló jogi kategóriaként”.³⁴ Még Finnis is megjegyzi, hogy bár Suárez jogfilozófiájában a *ius* szubjektív jelentése válik elsődlegessé, s így a jog számára „alapvetően olyan dolog, amit valaki *birtokol*, [...] [h]a úgy tetszik, ez a *'jus'* elsődleges tamási jelentése, ám *kizárólag* az igazságossági viszony *kedvezményezettjére vonatkoztatva* transzformálva”.³⁵

Rendkívül nehéz e különböző, gyakran egymásnak ellentmondó interpretációk között igazságot tenni, minthogy Suárez joggal kapcsolatos szóhasználata nem mentes a többértelműségtől. Nem teszi ugyanis teljesen egyértelművé, hogy pontosan milyen fogalmi vagy logikai viszonyban áll egymással az objektív és az alanyi 'jog'; ehelyett folyamatosan „ingázik” a *ius* szó egyik és másik értelme között (ahogy az már a középkori jogfilozófiában is megszokott volt), nem említve, hogy a kifejezést különböző jelentésekben használja. Sőt, általában nem időzik sokat a 'jog' és az 'igazságosság' szemantikai elemzésénél. Ez érthető, ha tekintetbe vesszük, hogy szemben számos dominikánus vagy jezsuita elődjével és kortársával (köztük Domingo de Sotóval, Luis de Molinával és Pázmány Péterrel), Suárez nem *Az igazságosságról és a jogról* (*De iustitia et iure*), hanem *A törvényekről és a törvényhozó Istenről* írta értekezését.³⁶ Mindamelllett a spanyol teológus jogfilozófiájának azon olvasatát találok végső soron meggyőzőbbnek, amely szerint a *ius* erkölcsi képességgé váló meghatározásával Suárez nem felváltani, hanem kiegészíteni akarta Aquinói Szent Tamás objektív, igazságos cselekvésként felfogott jogfogalmát. Ez az értelmezés több okból is hihetőbbnek tűnik számomra. Egyrészt mert, mint láttuk, Suárez a *ius*nak hol az objektív, hol a szubjektív értelmét azonosítja az igazságosság tárgyával. Másrészt – és főképpen – azért, mert a szubjektív *ius*-fogalmat Suárez mindenhol következetesen Tamás objektív jogra vonatkozó elméletének érveléséhez és fogalmi bázisához köti. Az alábbi passzus, úgy gondolom, tökéletesen illusztrálja ezt:

„A *ius* ugyanis olykor valamely dolog megszerzésére [*ad rem*] vagy megtartására [*in re*] irányuló erkölcsi képességre utal, akár valódi *dominium*ról, akár csak az

GROTIUS: *A háború és a béke jogáról* [ford. HARASZTI György et al.] 1–2. kötet (Budapest: Pallas – Attraktor 1999) 1.1.3., 1.1.4. és 1.1.9., 1. kötet, 30, 31. és 33.

³² SUÁREZ (14. lj.) 1.2.4., 1. kötet, 23.

³³ TIERNEY 1997 (3. lj.) 304.

³⁴ DARIO COMPOSTA: *La „moralis facultas” nella filosofia giuridica di F. Suarez* (Torino: Società Editrice Internazionale 1957) 26.

³⁵ FINNIS (9. lj.) 207.

³⁶ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Suárez ne szentelt volna külön értekezést az igazságosságnak. Részletesen – és túlnyomórészt arisztotelianus-tomista nézőpontból – tárgyalta az igazságosság kérdését *De iustitia Dei* disputációjában, valamint a római jezsuita kollégiumban *De iustitia et iure* címmel tartott előadásában. Ezekben viszont nem sok szó esik a jogról.

abban való valamilyen részesedésről legyen szó; ez az igazságosság tulajdonkép-peni tárgya, amint azt Szent Tamástól tudjuk (II–II q. 57 a. 1). Máskor pedig a *ius* a törvényt, vagyis az erkölcsös viselkedés szabályát jelenti, amely egy bizonyos méltányosságot teremt a dolgokban; és ez a fenti értelemben vett *ius* alapja, ahogy azt Szent Tamás ugyanott (a. 1 ad 2) mondja”.³⁷

Villey szerint a Tamásra való hivatkozás csupán retorikai jelentőséggel bír Suárez konceptuális elemzésében: Suárez alkalmazza ugyan a tomista terminológiát, de kizárólag azért, hogy elleplezze a *ius* szubjektív fogalmában rejlő nominalista és voluntarista elemeket.³⁸ Ezzel a megközelítéssel kapcsolatban az az alapvető probléma, hogy Suárez idejében – mint arra Annabel Brett rámutatott – az objektív és a szubjektív jogfelfogás között már egyáltalán nem láttak kizáró ellentétet a skolasztikus gondolkodásban.³⁹ Vitoria nyomán a *ius* objektív és szubjektív jelentésének párhuzamos használata általánosan elfogadottá vált a salamancai iskola tagjai körében, akik ugyanolyan elszántsággal védelmezték az erkölcsi és jogi objektívizmust egyfelől és az indiánok jogait másfelől. Kétségtől igaz, hogy Tamás objektív jogkoncepciójából csak egy igen bonyolult filozófiai és nyelvi manőver segítségével lehetséges bármilyen szubjektív jogfogalmat levezetni. De még ha így is van, Suáreznek akkor sem volt semmi oka rá, hogy valódi forrásait elrejtse; és nem is tett így, amint azt például Johannes Driedo szubjektív – a *iust* Summenhart és Mair módjára a *dominium* szóval társító – jogdefiníciójának meghivatkozása nyilvánvalóan bizonyítja.⁴⁰ Különösen azért nem, mert Vitoria már korábban precedenst teremtett azzal, hogy Tamásnak a törvényre mint *ratio iuris*-ra vonatkozó klaszszikus megállapítását⁴¹ úgy értelmezte át, hogy a *ius* az, „ami a törvénytől fogva megengedett” (*quod lege licet*), vagy másképpen, „az, amit a törvények megengednek” (*illud quod licitum est per leges*), egyszóval az alanyi jog.⁴²

Mindent összevetve tehát jó okkal juthatunk arra a következtetésre, hogy az erkölcsi képességként felfogott jog és a '*ius*' másik két – objektív – jelentése között organikus viszony áll fenn Suárez elméletében. Amihez valakinek joga van, az az igazságosság elvei szerint illeti meg, és a törvény nemcsak az erkölcsi helyesség, hanem a jogok alapja, szabálya és mértéke is egyben. Ebben az értelemben állítja Dario Composta, hogy Suáreznál „nem szűnik meg az objektív elem az 'erkölcsi képességben'”, amely továbbra is azonos marad 'az igazságos és méltányos' fogalmával, vagy legalábbis kölcsönös oksági viszonyban áll vele, és mindkettő az objektív normatív rendhez igazodik.⁴³ Tully szintén azt hangsúlyozza, hogy Suárez szerint a dolog feletti vagy a dologra irányuló erkölcsi hatalom azért nevezhető 'jognak', mert

³⁷ SUÁREZ (14. lj.) 2.17.2., 4. kötet, 100–101.

³⁸ VILLEY (10. lj.) 353. Ezt a nézetet vallja LACHANCE is, lásd LACHANCE (11. lj.) 294.

³⁹ BRETT (4. lj.) 111–124, különösen 124.

⁴⁰ SUÁREZ (14. lj.) 1.2.4., 1. kötet, 23–24. Suárez Driedo *De libertate christiana* című művére hivatkozik.

⁴¹ *Summa theologiae* II–II q. 57 a. 1 ad 2, in AQUINÓI (2. lj.) 4.

⁴² VITORIA (7. lj.) II–II q. 62 a. 1 n. 5, 3. kötet, 64.

⁴³ COMPOSTA (34. lj.) 27.

„az erkölcsi hatalom nem lehet más, mint objektíve jogos [*right*]. Ez azt jelenti, hogy az erkölcsi hatalom azért jogos objektív értelemben, mert amire mint erkölcsi hatalom irányul, az természet szerint jogos: valakinek a sajátja, vagy ami megilleti. Az alanyi jogot tehát a természeti törvény, az objektív helyesség [*what is objectively right*] mércéje alapozza meg és korlátozza.”⁴⁴

Suárez különbséget tett jogfilozófiájában 'parancsoló' vagy 'pozitív' természeti törvény (*ius naturale praeceptivum* vagy *positivum*) és 'megengedő' vagy 'negatív' természeti törvény (*ius naturale permissivum* vagy *negativum*) között.⁴⁵ Ez utóbbi kiemelkedően fontos szerepet játszik a természetes jogok megalapozásában. A 'megengedő természeti törvény' csak iránymutatást, ajánlást ad, és ily módon – a természetjogi parancsok és tilalmak által meghatározott kereteken belül – szabad választást enged címzettjei számára. A *ius naturale permissivum* tehát általában véve egy olyan szférát képez, amelyben az emberi személy autonómiája és veleszületett döntési joga szabadon érvényesülhet.⁴⁶ Konkrétabban, amikor a természeti törvény megenged egy egyébként természeténél fogva helyes cselekvést, „nem pusztán nem tiltja azt meg, hanem mivel jó, pozitív lehetőséget vagy felhatalmazást, illetve egy meghatározott jogot is ad rá.”⁴⁷ Suárez számára magától értetődő, hogy a természetjog megengedő és előíró vagy tiltó normái között nem lehet ellentmondás. A megengedő természeti törvény ezért semmilyen körülmények között nem engedhet meg jogként erkölcstelen, a 'parancsoló természeti törvénnyel' ellenkező cselekvéseket. A természetjogi parancsok és tilalmak így korlátokat szabnak a természetes jogok gyakorlásának, elejét véve ezzel a joggal való visszaélésnek.⁴⁸ Végül, de nem utolsósorban a parancsoló természeti törvény nemcsak korlátozza a megengedő természeti törvényből fakadó jogokat, hanem védelmezi is azokat, oly módon, hogy megtiltja mások számára természetes jogaink megsértését (ebben az értelemben mondja Suárez, hogy a megengedő és a parancsoló természetjogi normák nem választhatók el egymástól).⁴⁹

„Mindezek a jogok természetesek, vagyis ezeket a dolgokat a természetjog engedi meg. És ugyanígy, valakinek a kötelessége, hogy más ilyen jogának a megsértésétől tartózkodjon, a természeti törvényből fakad.”⁵⁰

Suárez elméletében tehát a természetes jogok három módon is kapcsolódnak a természeti törvényhez. Először is, azok normatív alapját a megengedő természeti törvény képezi; másodsor, a parancsoló természeti törvény előíró és tiltó nor-

⁴⁴ JAMES TULLY: *An Approach to Political Philosophy: Locke in Contexts* (Cambridge: Cambridge University Press 1993) 105.

⁴⁵ Lásd SUÁREZ (14. lj.) 2.14.6., 2.14.14., 2.14.19. és 2.18.2., 4. kötet, 22–23, 31, 37. és 115–116.

⁴⁶ BRIAN TIERNEY: „Natural Law and Natural Rights: Old Problems and Recent Approaches” *The Review of Politics* 2002/3. 405.

⁴⁷ SUÁREZ (14. lj.) 2. kötet: *De legis obligatione* 1.15.11., 102.

⁴⁸ TIERNEY (46. lj.) 401, 405–406.

⁴⁹ SUÁREZ (14. lj.) 2.18.4., 4. kötet, 117.

⁵⁰ SUÁREZ (14. lj.) 2.18.7., 4. kötet, 120–121.

mái révén keretbe foglalja a természetes jogokat, és ezáltal biztosítja jogszerű, más jogait nem sértő gyakorlásukat; végül ugyanezek a normák garantálják a természetes jogok érvényesíthetőségét.

2. A TULAJDON ÉS A TERMÉSZETES HASZNÁLATI JOG

Az ártatlanság állapotát Suárez szerint a javak közös tulajdona jellemezte: „Isten tulajdonképpen senkinek sem adott közvetlenül saját magántulajdonba semmit, hanem mindent közvetlenül közössé tett”.⁵¹ Suárez itt abból a hagyományos tomista nézetből indul ki, mely szerint az embert természete szerint megilleti a külső természet feletti *dominium naturale*: bár Isten mindennek legfőbb Ura, az Isten képére teremtett, s ennél fogva ésszel és szabad akarattal felruházott, a saját tetteik uraként létező emberi lények is rendelkezhetnek valamilyen alacsonyabb rendű *dominiummal* az állatok és az anyagi javak felett.⁵² Ami újdonság Suárez elméletében, az az, hogy a „természetes tulajdon” tomista fogalmát lefordítja az alanyi jogok nyelvére:

„a természet [...] közösen ránk ruházta minden dolog tulajdonát, és ebből következően mindenkinek hatalmat adott azok használata felett”.⁵³

A természetes használati jogot ezután egy természetjogi előírás formájában is kifejezi:

„amíg a dolgok ezen állapota fennállt, létezett egy pozitív természetjogi parancs, miszerint senki sem tiltható el vagy tartható vissza a közös javak szükséges használatától”.⁵⁴

Így azonban Suáreznek megoldást kell találnia egy olyan régi keletű elméleti problémára, amivel már a 12. századi dekretisták is szembesültek: ha egyszer a közösségi tulajdon természetjogi intézmény, hogyan alakulhatott ki a magántulajdon a természetjogi normák megsértése nélkül? E kérdésre adott válaszában Suárez lényegében a kánonjogászok – Rufinus és Huguccio – klasszikus érvét ismétli meg, mely szerint az ártatlanság állapotában létező közös tulajdon a természetjog iránymutatásán (*demonstratio*) vagy engedélyén (*permissio*), nem pedig parancsán

⁵¹ Francisco SUÁREZ: *Defensio fidei catholicae* 3.2.14., in uő: *Defensio fidei III* [szerk. Eleuterio ELORDUY – Luciano PEREÑA] (Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas 1965) 27.

⁵² Francisco SUÁREZ: *De opere sex dierum* in uő: *Opera omnia*, 3. kötet [szerk. Michel ANDRÉ] (Párizs: Vivès 1856) 3.16.9., 280; Francisco SUÁREZ: *De voluntario et involuntario* in uő: *Opera omnia*, 4. kötet [szerk. Michel ANDRÉ] (Párizs: Vivès 1856) 1.2.11., 165; Francisco SUÁREZ: *De statu perfectionis et religionis* in uő: *Opera omnia*, 15. kötet [szerk. Charles BERTON] (Párizs: Vivès 1859) 8.4.10. és 8.5.19., 559–560. és 567–568.

⁵³ SUÁREZ (14. l.) 2.14.16., 4. kötet, 34.

⁵⁴ SUÁREZ (14. l.) 2.14.17., 4. kötet, 35.

alapult.⁵⁵ A legszabatosabban azokat a cselekvéseket nevezhetjük a természetjoghoz tartozónak, amelyeket valamely természettörvény kifejezetten elrendel.

„Egy másik módon viszont csupán – úgymond – *permissive, negative* vagy *concessive* állítjuk valamiről, hogy a természetjoghhoz tartozik. Ez számos dologról elmondható, melyek tisztán természetjogi szempontból nézve megengedettek vagy engedélyezettek az emberek számára, úgymint a javak közös birtoklása, az emberi szabadság és hasonlók. Ezek vonatkozásában a természeti törvény nem írja elő, hogy ebben az állapotban kell maradniuk, hanem az emberekre hagyja, hogy hozzák meg az ész követelményeinek megfelelő döntést. [...] A dolgok felosztása következképpen nem ellentétes a pozitív természeti törvénnyel, mivel nem létezett olyan természeti parancs, amely megtiltotta volna azt. [...] [A] javak közössége a természetjoghhoz tartozott, hiszen ennek értelmében minden dolog közös lenne, ha az emberek nem vezettek volna be más szabályozást.”⁵⁶

Suárez elutasította Johannes Duns Scotus azon nézetét, miszerint Isten eredetileg a közösségi tulajdont parancsolta volna meg az egész emberiségnek, majd a bűnbeesés után visszavonta volna ezt a parancsot, és tagadta, hogy szükségszerű logikai kapcsolat állna fenn az ártatlanság állapota és a közös tulajdon között: szerinte „az emberek ebben az állapotban az erkölcs tekintélyének sérelme nélkül birtokba vehettek és feloszthattak egymás között egyes, különösen a mindennapi használat szempontjából szükséges ingó dolgokat.”⁵⁷ Ha például valaki gyümölcsöt szedett egy fáról, hogy megegye, ezzel egyben jogot is szerzett hozzá, és senki sem vehette azt el tőle igazságosan az akarata ellenére. Bizonyos esetekben akár még ingatlanok is jogszerűen magánbirtokba kerülhettek az ártatlanság állapotában. Így például ha valaki elfoglalt és megművelt egy darab földet, nem lehetett annak birtokától és használatától jogosan megfosztani, hacsak saját maga nem hagyott fel vele.⁵⁸ A természetjog nem pusztán *negative* engedi meg egy föld birtokbavételét letelepedés céljából, hanem ehhez az engedélyhez *positive* egy tiltó normát is csatol, amely szerint „senki nem gátolhat meg valakit jogosan abban, hogy elfoglaljon egy korábban más által el nem foglalt helyet”.⁵⁹

Suárez nagyon hasonló végkövetkeztetésre jutott, mint Aquinói Szent Tamás: a természetjog nem írta elő a javak közösségét, de nem ruházott ránk magántulajdonjogot sem.⁶⁰ Az ártatlanság állapotában a közös tulajdon volt a hasznosabb, míg

⁵⁵ A kanonisták erre vonatkozó elméletéről részletesen lásd Brian TIERNEY: „Permissive Natural Law and Property: Gratian to Kant” *Journal of the History of Ideas* 2001/3. 384–386.

⁵⁶ SUÁREZ (14. lj.) 2.14.6., 2.14.14., 4. kötet, 22–23, 31.

⁵⁷ SUÁREZ (14. lj.) 2.14.13., 4. kötet, 29–30.

⁵⁸ SUÁREZ: *De opere* (52. lj.) 5.7.18., 418. Vitoria még tovább ment ebben az irányban, amikor azt mondta, hogy a természeti állapotban az anyagi javak feletti *dominium naturale* nemcsak az emberiséget mint egészet illette meg, hanem minden egyes személy tulajdonnal bírt minden dolog felett, s ekképpen bármit tetszése szerint fel- vagy elhasználhatott mindaddig, amíg ezzel nem okozott kárt saját magának vagy másoknak. Lásd VITORIA (7. lj.) II–II q. 62 a. 1 n. 16, 3. kötet, 74.

⁵⁹ SUÁREZ (14. lj.) 2.18.4., 4. kötet, 117–118.

⁶⁰ SUÁREZ (14. lj.) 2.14.16., 4. kötet, 34.

a magántulajdon a bűnbeesés utáni emberi természetnek felel meg jobban; azonban egyik sem szükségszerű abszolút értelemben. A természetjog ezért az emberi értelemben és akaratra hagyja az anyagi javak birtoklásának módjával kapcsolatos, alapvetően célszerűségi megfontolásokon nyugvó döntést.⁶¹ Suárez szintén Tamást követte abban, hogy a valódi magántulajdon bevezetését a *ius gentiumon* keresztül megnyilvánuló emberi konszenzussal magyarázta.⁶² Quentin Skinner úgy látja, hogy ez nem több pusztán felszíni egyezésnél, tekintve, hogy Tamással ellentétben Suárez a *ius gentium* tisztán pozitivistá felfogását vallotta.⁶³ Kétségtelen, hogy Suárez szerint a *ius gentium* „különbözik a természetjogtól”, sőt „egészen egyszerűen emberi és pozitív” jog,⁶⁴ de lényegi egyetértés mutatkozik közte és Szent Tamás között abban, hogy a népek jogát a természeti törvény elveiből levont következtetések képezik.⁶⁵ Suárez ehhez csupán annyit tett hozzá, hogy a *ius gentium* parancsai nem szükségszerű és magától értetődő, hanem csak ennél kevésbé biztos következtetéssel fakadnak a természetjogi elvekből, és ily módon inkább szabad emberi döntésen és konszenzuson, mintsem szükségszerűségeken alapulnak.⁶⁶ A népek jogát ennek megfelelően a tételes emberi jog sajátos típusaként írta le, mely az egyetemes, iratlan szokáson és a természetes igazságosság elvein alapszik.⁶⁷ Azonkívül a magántulajdont az anyagi doktor is *expressis verbis* a pozitív jogra vezette vissza a *Summa theologiae*-ben.⁶⁸ A Suárez és Tamás tulajdonelmélete közötti legfőbb különbség tehát abban áll, hogy a jezsuita teológus felfogásában a *ius gentium* tulajdonképpen csak jóváhagy vagy legitimál egy korábban már fokozatosan kialakult helyzetet.⁶⁹

A természeti törvény, jóllehet nem írja elő a magántulajdont, miután a javak felosztása megtörtént, tilalmazza a lopást.⁷⁰ Ez az ún. feltételes természetjog megnyilvánulása Suárez elméletében, amely kontingens (másképpen is lehetséges) körülményekre ad racionális válaszokat. A természetes használati jogot és a közös javak szükség esetén történő használatát védelmező parancs mindemellett érvény-

⁶¹ SUÁREZ (14. lj.) 2.14.13., 4. kötet, 30.

⁶² SUÁREZ (14. lj.) 2.17.8. és 2.18.3., 4. kötet, 108–109. és 116.

⁶³ SKINNER (1. lj.) 2. kötet, 153. Meg kell itt jegyeznünk, hogy maga Szent Tamás ingadozni látszott a *ius gentium* két rivális felfogása között. Olykor a népek jogát Sevillai Szent Izidor nyomán a pozitív emberi jogon belül helyezte el. Lásd *Summa theologiae* I–II q. 95 a. 4; *In I Politicorum* l. 4 n. 1. Máskor viszont a *ius gentiumot* a *ius naturale* sajátos formájaként határozta meg. Lásd *Summa theologiae* II–II q. 57 a. 3; *In V Ethicorum* l. 12 n. 4.

⁶⁴ SUÁREZ (14. lj.) 2.19.2., 2.19.3., 4. kötet, 125, 127.

⁶⁵ AQUINÓI Szent Tamás: *Summa theologiae* I–II q. 95 a. 4 co., in uő: *Opera omnia*, 7. kötet (Róma: Typographia Polyglotta 1892) 178.

⁶⁶ SUÁREZ (14. lj.) 2.20.2. és 2.17.9., 4. kötet, 140–141. és 110.

⁶⁷ SUÁREZ (14. lj.) 2.19.1–7., 4. kötet, 124–134. Grotius nagy vonalakban ezen a ponton is követi később Suárezt. Az, hogy vajon Grotius vagy Suárez (esetleg Vitoria vagy más) tekinthető-e a modern nemzetközi jog megalapozójának, nagyon régi, rendkívül vitatott és – nézetem szerint – majdnem ennyire mesterséges, akadémikus kérdés. Kiválóan foglalja össze a vitát JAMES MULDOON: „The Contribution of the Medieval Canon Lawyers to the Formation of International Law” *Traditio* 28 1972. 483–497.

⁶⁸ Lásd *Summa theologiae* II–II q. 66 a. 2 ad 1, in AQUINÓI (2. lj.) 85.

⁶⁹ TIERNEY 1997 (3. lj.) 308.

⁷⁰ SUÁREZ (14. lj.) 2.14.17., 4. kötet, 35.

ben marad.⁷¹ És végszükség esetében – teszi hozzá a klasszikus kánonjogi doktrínát visszhangozva Suárez – ez a parancs a magánjavakra is vonatkozik: „Márpedig amikor végszükségben más tulajdonát elveszjük, akkor sem nem egészen idegen dologról van szó – hiszen ekkor minden közös –, sem nem a tulajdonos ésszerű ellenkezése ellenére történik ez.”⁷² E tan alapját azon etikai elv képezi, mely szerint a nélkülözhető anyagi javak a természetjognál fogva a szűkölködőket illetik; a közösségi tulajdon felosztása ugyanis kizárólag akkor tekinthető igazságosnak és racionálisnak, ha e javak továbbra is közösnek minősülnek.⁷³ Nemcsak a természetes használati jog, hanem bizonyos esetekben a közjó is elsőbbséget élvezhet a tulajdonjoggal szemben. Sőt, habár egy tulajdontárgy elsősorban az azt birtokló egyén java, és közvetlenül az ő hasznát szolgálja, másodlagos értelemben:

„azonban közös jónak is nevezhető; egyfelől mert az állam egy bizonyos magasabb joggal bír az egyedi személyek magánjvai felett, oly módon, hogy ha szüksége van rájuk, használhatja azokat; másfelől pedig azért, mert annál a pusztá ténynél fogva, hogy minden személy a közösség részét képezi, az egyes egyén java, hacsak nem okoz kárt másoknak, az egész közösség hasznára válik.”⁷⁴

3. SZABADSÁG

A jezsuita teoretikusok – a Luther és Kálvin teológiai determinizmusával való eltökölt szembenállásukból eredően – hajlamosak voltak túlhangsúlyozni az emberi akarat szabadságát. Így e vonatkozásban viszonylag közel kerültek William Ockham és Duns Scotus voluntarizmusához, ami elkerülhetetlen módon hatalmas feszültségekhez és vitákhoz vezetett a dominikánus rend hagyományosabb tomista nézeteket hirdető teológusaival.⁷⁵

Bár Suárez egyetértőleg idézte Petrus Lombardusnak a szabad akaratot *facultas voluntatis et rationis*ként meghatározó tradicionális definícióját,⁷⁶ ezzel együtt elvetette Tamás azon álláspontját, miszerint a szabad döntés az ész és az akarat szintézise egyetlen összetett, ám oszthatatlan, materiális értelemben akarat, míg

⁷¹ SUÁREZ (14. l.) 2.14.17., 4. kötet, 35.

⁷² SUÁREZ (14. l.) 2.16.11., 4. kötet, 89–90.

⁷³ FRANCISCO SUÁREZ: *De charitate* in uő: *Opera omnia*, 12. kötet [szerk. Charles BERTON] (Párizs: Vivès 1858) 7.3.2., 683.

⁷⁴ SUÁREZ (14. l.) 1.7.7., 1. kötet, 135–136.

⁷⁵ A dominikánus Domingo Bañez támadást indított Luis de Molina „hírhedt” *scientia media*-tana ellen, és a jezsuita és dominikánus rend közötti teológiai vita olyannyira elfajult, hogy VIII. Kelemen pápának egy speciális bizottságot kellett felállítania annak eldöntésére ’*Congregatio de auxiliis gratiae*’ néven, mely azonban mindössze annyi eredményt hozott, hogy mindkét oldal teológiai nézetei elfogadhatók, s következőképp a dominikánusok ezentúl nem nevezhetik a jezsuitákat pelagjánusnak, a jezsuiták pedig a dominikánusokat kálvinistának. Lásd Frederick COPLESTON: *A History of Philosophy* (London: Continuum 2003) 3. kötet: *Late Medieval and Renaissance Philosophy*, 342–344.

⁷⁶ FRANCISCO SUÁREZ: *De gratia* Prolegomenum 1 c. 1 n. 8, in uő: *Opera omnia*, 7. kötet [szerk. Charles BERTON] (Párizs: Vivès 1857) 3.

formális szempontból racionális aktusban.⁷⁷ Még ha az értelemnek meg is van a maga szerepe a szabad döntés meghozatalában, a szabadság formális értelemben nem tulajdonítható az értelemnek, hangsúlyozta Suárez, mivel az értelem természeténél fogva determinált arra, hogy jóváhagyja azt, ami igaz, és elutasítsa azt, ami hamis.⁷⁸ És ami még fontosabb: az akaratot nem köti az értelem ítélete. Az értelem iránymutatása szükséges ugyan ahhoz, hogy az akarat racionálisan cselekedhessen, viszont nem határozza meg annak választását.⁷⁹ Ha így lenne, s az akarat szükségképpen követné az értelem ítéletét, nem létezne valódi szabadság.⁸⁰ Egyszóval az értelemnek csupán előkészítő szerep jut a szabad döntés folyamatában, amelyet végső soron kizárólag az akarat hoz meg. Az értelem teszi lehetővé a választást, az akarat pedig egyedül dönt.⁸¹

Mindez eddig sokkal inkább Ockham, semmint Szent Tamás morális pszichológiájára emlékeztet. Tamás szoros kapcsolatot tételezett az ész és az akarat között; a szabad akaratot ily módon az ember racionális természetéből tudta származtatni. A voluntarista (scotista és ockhamista) felfogás ezzel szemben radikálisan elválasztotta az észet és az akaratot: előbbi a „természeti”, vagyis determinált, míg utóbbit a szabad okok körébe sorolta, amiből azt a következtetést vonta le, hogy a szabadság magyarázata csak és kizárólag az akaratban kereshető.⁸² De ez csupán az érem egyik oldala. A szabadság létezésének bizonyítása és eredetének vizsgálata során ugyanis Suárez készséggel elfogadta azt a hagyományos tomista tant, amely a szabadságot az ész egyetemes és tökéletes megismeréséből vezeti le,⁸³ és ennek megfelelően elismerte, hogy mivel „[a] szabadság az ész használatában gyökerezik”, ebben az értelemben igaz az az állítás, hogy „a szabad döntés az akarat és az ész képessége, hiszen formális értelemben az akarathoz tartozik, míg előfeltételét vagy gyökerét tekintve az észhez kapcsolódik.”⁸⁴ És Ockhammal ellentétben távolról sem gondolta azt, hogy az akarat úgyszólván bármit akarhat. Épp ellenkezőleg: Arisztotelésszel és Szent Tamással egyetértve Suárez azt vallotta, hogy az akarat nem választhatja meg, illetőleg utasíthatja el szabadon a végső célt, ti. a boldogságot.⁸⁵

Suárez az akaratszabadság vagy szabad döntés fogalmát gyakran összekötötte elméletében a szabadság egy másik, a külső uralomtól való mentességre utaló jelentésével.⁸⁶ Akárcsak korábban Vitoria, a szabadság ez utóbbi értelmezését Suárez az emberi méltóság keresztény felfogására, azon belül Szent Tamás *dominium sui*-fogalmára alapozta.

⁷⁷ SUÁREZ: *De voluntario* (52. lj.) 6.6.5. és 8.1.1., 249. és 256; FRANCISCO SUÁREZ: *Disputationes metaphysicae* in uő: *Opera omnia*, 25–26. kötet [szerk. Charles BERTON] (Párizs: Vivès 1861) 19.6.5., 25. kötet, 720–721. Vö. AQUINÓI Szent Tamás: *Summa theologiae* I–II q. 13 a. 1 co. és I–II q. 1 a. 1 co., in uő: *Opera omnia*, 6. kötet (Róma: Typographia Polyglotta 1891) 98. és 6.

⁷⁸ SUÁREZ (77. lj.) 19.5.13–14., 25. kötet, 715.

⁷⁹ SUÁREZ (77. lj.) 19.6.10., 25. kötet, 722; SUÁREZ: *De voluntario* (52. lj.) 8.1.1., 256.

⁸⁰ SUÁREZ: *De voluntario* (52. lj.) 1.2.10., 165.

⁸¹ WILLIAM N. CLARKE: „The Notion of Human Liberty in Suarez” *The Modern Schoolman* 1942/2. 35.

⁸² CLARKE (81. lj.) 33, 35.

⁸³ SUÁREZ (77. lj.) 19.2.17., 25. kötet, 698.

⁸⁴ SUÁREZ (77. lj.) 19.5.21., 25. kötet, 717.

⁸⁵ Vö. SUÁREZ (77. lj.) 19.5.7. és 19.8.7–20., 25. kötet, 713. és 728–732.

⁸⁶ Lásd pl. SUÁREZ: *De voluntario* (52. lj.) 1.3.13., 171.

„Hiszen az ember Isten képére teremtett, a saját jogán [*sui juris*] létezik, és csak Istennek van alávetve, ezért más személy jogosan nem vetheti szolgaságba vagy uralma alá”.⁸⁷

Suárez a szabadsághoz való természetes jogot – éppúgy, mint a javak közösségét és, mint később látni fogjuk, a demokráciát – a megengedő természeti törvényből vezette le.⁸⁸ Ily módon azonban meg kellett válaszolnia egy komoly ellenvetést: ha a szabadság csupán *negative* képezné a természetjog részét, akkor bárki jogszerűen megfoszthatna szabadságunktól és szolgasorba dönthetne minket, anélkül, hogy ezzel megsértené a természeti törvény parancsait.⁸⁹ Suárez sokkal határozottabban és érezhetően nagyobb meggyőződéssel védelmezte az emberi szabadságot, mint a közös tulajdont. A szabadságot az ember természetes tulajdonságának és „nemes tökéletességének” nevezve⁹⁰ a következőket hangsúlyozta:

„a szabadság nem csupán *negative*, hanem *positive* is a természetjogból ered, mint-hogy maga a természet ruházta az emberre az önnön szabadsága feletti valódi *dominiumot*. [...] [I]nkább a szabadság, semmint a szolgaság származik a természetjogból, hiszen a természet az embereket úgymond *positive* szabaddá tette a szabadsághoz való inherens jog révén”.⁹¹

A *dominium sui* tomista nyelvezetének használata a szabadság kontextusában már-már az ember mint ’önmaga tulajdonosa’ locke-i eszméjét idézi. E szembetűnő párhuzam azonban, minden hasonlóság ellenére, legalább két okból félrevezető. Mindenekelőtt azért, mert a *dominium sui* – az ember önmaga feletti uralmára utaló – skolasztikus fogalmát, amint arra Janet Coleman meggyőzően rámutatott, tisztán el kell határolni a saját magunk feletti tulajdon modern, Locke és Hobbes nevével fémjelzett koncepciójától. Az ’én’ skolasztikus és modern felfogása ugyanis alapvetően különbözik egymástól.⁹²

E különbözőség fontos következménye például az, hogy míg a locke-i, önmagát szabadon meghatározó, „tehermentes” én bizonyos kivételes esetekben öngyilkossághoz folyamodhat,⁹³ addig Suárez szerint az ember élete kizárólag Istenhez tartozik, és ezért nem lehet emberi tulajdon tárgya. Amikor Suárez az ember élete és testrészei feletti rendelkezésről írt, sohasem a ’tulajdon’, hanem a ’hatalom’, ’használat’ vagy ’birtoklás’ szavakat használta. Mint azt James Tully helyesen megjegyzi:

⁸⁷ SUÁREZ (51. lj.) 3.1.2., 5–6.

⁸⁸ SUÁREZ (14. lj.) 2.18.2., 4. kötet, 115.

⁸⁹ SUÁREZ (14. lj.) 2.14.15., 4. kötet, 32.

⁹⁰ SUÁREZ: *De opere* (52. lj.) 5.7.10., 416.

⁹¹ SUÁREZ (14. lj.) 2.14.16., 4. kötet, 34.

⁹² Lásd Janet COLEMAN: „Are There any Individual Rights or Only Duties? On the Limits of Obedience in the Avoidance of Sin according to Late Medieval and Early Modern Scholars” in Virpi MÁKINEN – Petter KORKMAN (szerk.): *Transformations in Medieval and Early-Modern Rights Discourse* (Dordrecht: Springer 2006) 26, 29.

⁹³ Lásd John LOCKE: *Második értekezés a polgári kormányzatról* [ford. ENDREFFY Zoltán] (Kolozsvár: Polis 1999) 4. fejezet, 23. §, 56.

„a *dominium* szó alkalmazásától való tartózkodás az ember élete és teste feletti uralom kifejezésére egyértelműen arra utal, hogy az embernek nem áll szabadságában megsebesítenie magát, és elvennie saját életét.”⁹⁴ *De statu perfectionis et religionis* című értekezésében Suárez explicite is kijelenti: „az ember nem *dominusa* az életének a szó tulajdonképpeni értelmében, mindazonáltal saját jogn birtokolja és őrzi meg azt; e jogról [...] nem mondhat le, illetve válhat meg tőle, mert ez a Legfőbb Úr joga és hatalma ellen való volna.”⁹⁵

A Suárezt Locke-tól elválasztó másik lényegi különbség épp az ellenkező irányba mutat. Szemben a természetes jogok számos későbbi, modern teoretikusával (de nem kortársaival), Suárez nem tekintette a szabadságot elidegeníthetetlen, szent és sérthetetlen jognak.⁹⁶ Paradox módon azért nem, mert komolyan gondolta, hogy az ember tulajdonként rendelkezhet saját szabadsága felett: „éppen azért, mert az ember a maga szabadságának tulajdonosa, eladhatja vagy elidegenítheti azt.”⁹⁷ E nézet, még ha legitimálja is az önként vállalt szolgaságot, nemcsak a szabadság „tulajdonosi” szemléletével kompatibilis, hanem megfelel a szabadsághoz való jog forrását képező megengedő természeti törvény rugalmas, változó jellegének is. Suárez ragaszkodott továbbá a közjó egyéni jóval szembeni elsőbbségéhez is:

„Jóllehet a szabadságot és az a feletti tulajdont a természet adta az embernek, mégsem tiltotta meg abszolút érvénnyel, hogy elvegyék tőle. [...] Ennek megfelelően a szabadságról és bármely más politikai jogról azt mondhatjuk, hogy akármennyire is a természet *positive* ránk ruházott adománya, emberi közreműködés révén módosulhat, minthogy e jog gyakorlása minden egyes személy esetében részint az ő saját akaratától, részint az államtól függ, amennyiben ez utóbbi a helyes kormányzáshoz szükséges mértékben legitim hatalommal bír minden polgár és azok javai felett. [...] Az állam [...] jogos okból (például büntetésből) megfoszthatja az embert szabadságától.”⁹⁸

A későskolasztikus politikai gondolkodásban megszokott volt – az organikus metafora alapján – párhuzamot vonni az egyén és a közösség szabadsága, hatalma és önrendelkezése között. Suárez sem kivétel e szabály alól:

„ahogy az ember – pusztán azért, mert megteremtett, és rendelkezik az ész használatával – önmaga, valamint képességei s testének tagjai használata felett hatalommal, és ennél fogva természetes szabadsággal bír (vagyis nem szolgálja, hanem ura saját cselekedeteinek), ugyanúgy az emberek által létrehozott *corpus politicum*, annál a pusztá ténynél fogva, hogy a maga jellegzetes módján létrejött, hatalommal rendelkezik saját maga felett, és önmagát kormányozza, következésképpen tagjai felett is hatalommal és sajátos *dominiummal* bír.”⁹⁹

⁹⁴ TULLY (24. l.) 112.

⁹⁵ SUÁREZ 1859 (52. l.) 8.4.2., 557.

⁹⁶ JOSEF SODER: *Francisco Suárez und das Völkerrecht: Grundgedanken zu Staat, Recht und internationalen Beziehungen* (Frankfurt: Metzner 1973) 122.

⁹⁷ SUÁREZ (14. l.) 2.14.18., 4. kötet, 36.

⁹⁸ SUÁREZ (14. l.) 2.14.18., 2.14.19., 4. kötet, 36, 37.

⁹⁹ SUÁREZ (14. l.) 5. kötet: *De civili potestate* 3.3.6., 32.

Suárez szerint a közösség szabadsága abból a szempontból is analóg az egyéni szabadsággal, hogy jogszerűen elidegeníthető: „e kvázi-morális minőségek [...], habár a természet adta őket, ellenkező akaratallal megváltoztathatók.”¹⁰⁰ E tényből Richard Tuck szemernyi tétovozás nélkül levonja azt a nem éppen hízelgő következtetést, hogy Suárez azonosult azzal a „leghatározottabban antihumanista” elképzeléssel, mely szerint „ha az önkéntes szolgaság elfogadható egy egyén számára, úgy egy egész nép számára is az”. Ily módon „a szolgaság természetes jogok alapján történő védelme Suárez tolla alatt az abszolútizmus hasonló apológiájává alakult”, ami végeredményben „a szabadság teljes és értelmetlen elvesztéséhez” vezetett.¹⁰¹ A *doctor eximius* elméletének egy másik értelmezője, Joseph H. Fichter viszont – ezzel szöges ellentétben – Suárezt „az emberi szabadság bajnokaként” ünnepli.¹⁰² Az igazság minden bizonnyal valahol e két szélső álláspont között keresendő.

4. AZ ÁLLAM KELETKEZÉSE

Ahhoz, hogy e kérdést megválaszolhassuk, előbb meg kell vizsgálnunk Suáreznek az állam eredetéről adott leírását. I. Jakab angol királlyal folytatott vitája és *Defensio fidei catholicae* című művének „forró” angliai és franciaországi fogadtatása következtében¹⁰³ Suárezt kortársai az isteni jupon uralkodó királyok elmélete egyik legfőbb kritikusának tekintették. Még a nem polemikus *De legibus* is ilyen és ehhez hasonló kategorikus állításokat tartalmaz: „Tehát az emberek feletti politikai uralom vagy kormányzás hatalmát Isten egyetlen konkrét személyre sem ruházta rá közvetlenül.”¹⁰⁴ Ennél nyomatékosabban nemigen lehet elutasítani a fejedelmi szuverenitást *közvetlenül* Istentől eredeztető – akár katolikus, akár protestáns – politikai tanokat.¹⁰⁵ (Az, hogy a politikai uralom legalább végső soron, mint *causa remotától*, Istentől származik, természetesen vitán felül állt a skolasztikus politikai filozófiában.) Az államhatalom Filmeréhez hasonló adamita magyarázatát Suárez szintén elvetette, mondván, hogy az Ádám által birtokolt hatalom csupán házi, nem pedig politikai hatalom volt.¹⁰⁶ Suárez azt a tételét, mely szerint a politikai uralom egyetlen egyénben sincs jelen természetszerűleg, másrésztől arra az általános

¹⁰⁰ SUÁREZ (14. lj.) 3.3.7., 5. kötet, 33. Lásd még SUÁREZ (51. lj.) 3.2.9., 22.

¹⁰¹ TUCK (3. lj.) 56–57.

¹⁰² JOSEPH H. FICHTER: *Man of Spain: Francis Suarez* (New York: Macmillan 1940) 243.

¹⁰³ MIND I. JAKAB, mind a francia parlament elégettette a könyvet. Lásd RAOUL SCORRAILLE: *François Suarez de la Compagnie de Jésus* (Párizs: Lethielleux 1911) 2. kötet: *Le Docteur – Le Religieux* 194, 205.

¹⁰⁴ SUÁREZ (14. lj.) 3.2.3., 5. kötet, 24.

¹⁰⁵ Suárez kritikája természetesen elsősorban a protestáns teokratikus elméletek ellen irányult. De minthogy korai, *De potestate civili* című *relectiójában* bizonyos fokig Vitoria is a királyi hatalom közvetlen isteni eredetét támasztotta alá, ő sem kerülhette el a jezsuita teológus szigorú bírálatát. Lásd SUÁREZ (14. lj.) 3.4.5., 5. kötet, 42.

¹⁰⁶ SUÁREZ (14. lj.) 3.2.3., 5. kötet, 23–24; Suárez: *De opere* (52. lj.) 5.7.14., 416–417. A *potestas oecconomica vel dominativa* és a *potestas politica vel iurisdictionis* közötti különbségtétel részletes tárgyalását lásd a *De legibus* 1.8.4–5. szakaszaiban.

axiómára alapozza, hogy „az ember természeténél fogva szabad és senkinek sincs alávetve, csak a Teremtőnek”.¹⁰⁷

„A dolog természetéből következően minden ember szabadnak születik, és ezért senkinek sincs politikai hatalma a másik felett, miként *dominiuma* sem; mint ahogy arra sincs ok, miért kellene a dolog természetéből fakadóan e hatalmat bizonyos személyeknek tulajdonítanunk inkább, mint másoknak.”¹⁰⁸

A Suárez számára elfogadható egyetlen alternatíva szerint a politikai hatalom *ex natura rei* az egész közösségben van jelen.¹⁰⁹ A spanyol gondolkodó a nép hatalma esetében is hangsúlyozza, hogy annak forrása nem valamely, a teremtéstől különböző egyedi isteni aktus vagy adomány, hanem maga a természet, amely a természetes ész révén megmutatja számunkra, hogy a hatalom elengedhetetlen az emberi jóléthez.¹¹⁰

Bár elvben a demokrácia a természetes államforma, mint a megengedő természeti törvény intézményei általában, ki van téve az emberi akarat és ész általi változtatásnak.¹¹¹ Mi több, a természetes ész ítélete szerint a demokrácia gyakorlati szempontból aligha megvalósítható: a közösség mint egész „ugyanis csak nagy ügyel-bajjal lenne képes a hatalmat gyakorolni”, és így „határtalan zűrzavar és népszeszély támadna” belőle.¹¹² A valóságban ezért a politikai közösség mindig (vagy majdnem mindig) átruházza természetes hatalmát egy uralkodóra.¹¹³ Mindazonáltal az emberek természetes szabadsága és egyenlősége folytán ez az átruházás jogszerű módon csak „az ebben a tökéletes közösségben egyesülő személyek akarata és beleegyezése közbejöttével”¹¹⁴ valósítható meg, „valamilyen kifejezett vagy hallgatólagos megegyezés”,¹¹⁵ valamint „a király és királyság közötti szerződés vagy megállapodás”¹¹⁶ útján.

Az uralkodó (vagy uralkodók) hatalmának intézményesítése két lépésben történik: először a politikai társadalom alakul meg, amely ezt követően szuverenitással ruházta fel az uralkodót. Suárez e kétlépcsős eljárásról adott leírását számos jeles eszmetörténész „kettős szerződés-elméletként” értelmezte,¹¹⁷ vagy John Locke társadalmi szerződés-elméletéhez hasonlította.¹¹⁸ Otto von Guericke

¹⁰⁷ SUÁREZ (14. lj.) 3.1.1., 5. kötet, 6.

¹⁰⁸ SUÁREZ (14. lj.) 3.2.3., 5. kötet, 23.

¹⁰⁹ SUÁREZ (14. lj.) 3.2.3., 5. kötet, 21; SUÁREZ (51. lj.) 3.2.7., 20.

¹¹⁰ SUÁREZ (14. lj.) 3.3.5., 5. kötet, 31.

¹¹¹ SUÁREZ (14. lj.) 3.2.9., 5. kötet, 22.

¹¹² SUÁREZ (14. lj.) 3.3.8. és 3.4.1., 5. kötet, 34–35. és 38. Lásd még SUÁREZ (51. lj.) 3.2.9., 22.

¹¹³ SUÁREZ (14. lj.) 3.4.8., 5. kötet, 46.

¹¹⁴ SUÁREZ (14. lj.) 3.3.6., 5. kötet, 32.

¹¹⁵ SUÁREZ: *De opere* (52. lj.) 5.7.3., 414.

¹¹⁶ SUÁREZ (14. lj.) 3.4.5., 5. kötet, 43.

¹¹⁷ Társadalmi szerződés-elméletet tulajdonít Suáreznek többek között John W. GOUGH: *The Social Contract: A Critical Study of its Development* (Oxford: Clarendon Press 21957) 69–71; COPLESTON (75 lj.) 3. kötet, 348, 396; WILENIUS (29. lj.) 81, 114; VILLEY (10. lj.) 349; SODER (96. lj.) 76, 131–32.

¹¹⁸ Skinner pl. kifejti, hogy a jezsuita írók olyan módszert dolgoztak ki, „amely később segítségül szolgált a 17. századi úgynevezett 'társadalmi szerződés'-elméletek alapjainak lerakásához”, hozzát-

egyenesen azt állította, hogy elméletének organicista hangsúlyai ellenére Suárez a közösséget valójában az egyének pusztá összegére redukálta.¹¹⁹ A vonatkozó suárezi szövegek azonban határozottan ellentmondani látszanak ezeknek az értelmezéseknek. Először is, Suárez félreérthetetlenül kimondja, hogy a polgári társadalom nem szabad és egyenlő egyének, hanem kisebb társulások társulása.¹²⁰ Ahogy azt Harro Höpfl helyesen megállapítja, a spanyol tomista teológus „az államok keletkezésének jól ismert arisztotelianus magyarázatát adta, csak ezúttal *nem* természetes növekedési folyamatként, hanem az akarat és beleegyezés mesterséges műalkotásaként értelmezve azt.”¹²¹ Másrészt a politikai hatalom Suárez szerint nem is származhatna az egyéntől, hiszen senki sem ruházhat át olyan jogot vagy hatalmat, amellyel maga nem rendelkezik, márpedig az egyén nem rendelkezik természettől fogva a bűnelkövetők megbüntetésének és megölésének jogával.¹²² Az egyének – mint egyének – politikai hatalommal sem bírnak. Mindaddig ugyanis, amíg az emberek egy tökéletes közösséggé (*communitas perfecta*), egyetlen politikai testté (*corpus politicum*) nem egyesülnek, a politikai hatalom az egyes egyénekben – sem egészben, sem részben – nem jelenik meg.¹²³

„E hatalom nincs jelen az egyedi személyekben sem külön-külön véve, sem pedig azok tömegében vagy sokaságában, mintegy összekeveredve, a tagok egyetlen testbe rendeződése és egysége nélkül. Az ilyen politikai testnek ennél fogva korábban kell létrejönnie, mint amikor e hatalom megjelenik az emberekben, minthogy a hatalom alanyának – a természet rendjében legalábbis – előbb kell léteznie, mint magának a hatalomnak.”¹²⁴

A fenti szakasz érvelése egy rendkívül fontos különbségtételen alapul, melyet Suárez a középkori korporációs tan nyomán vezetett be. Az emberi „sokaság” két módon létezhet: az egyének pusztá halmazaként, fizikai és erkölcsi egység nélkül, vagy egységes politikai testként, „egy misztikus testként”, amelynek tagjait politikai barátság köti össze, és amely közös célt követ. Egy önmagában elegendő, „a politikai kormányzás gyakorlására képes” *communitas perfecta* csak „külön akarati

éve, hogy maga a suárezi elmélet alapstruktúráját tekintve feltűnő hasonlóságot mutat a locke-i koncepcióval. Lásd SKINNER (1. lj.) 2. kötet, 159. Brian Tierney pedig kijelenti, hogy Suárez államelmélete „kizárólag az emberi akaraton és beleegyezésen nyugszik”, és ő is Locke-kal von párhuzamot. Lásd TIERNEY 1997 (3. lj.) 301; Brian TIERNEY: „Dominion of Self and Natural Rights Before Locke and After” in MÄKINEN–KORKMAN (92. lj.) 190–191.

¹¹⁹ Otto von GIERKE: *Natural Law and the Theory of Society, 1500 to 1800* [ford. Ernest BARKER] (Cambridge: Cambridge University Press 1958) 46, 242–243, 62. lj.

¹²⁰ SUÁREZ (14. lj.) 3.2.3., 5. kötet, 24; SUÁREZ: *De opere* (52. lj.) 5.7.14., 417.

¹²¹ Harro HÖPFL: *Jesuit Political Thought: The Society of Jesus and the State, c. 1540–1630* (Cambridge: Cambridge University Press 2004) 251.

¹²² SUÁREZ (14. lj.) 3.3.3., 5. kötet, 30. Johann P. Sommerville szerint: „alighanem ez a fő eltérés a katolikusok és az olyan gondolkodók között, mint Grotius és Locke.” Lásd Johann P. SOMMERVILLE: „From Suarez to Filmer: A Reappraisal” *The Historical Journal* 1982/3. 530.

¹²³ SUÁREZ (14. lj.) 3.3.1. és 3.3.6., 5. kötet, 28–29. és 31.

¹²⁴ SUÁREZ (14. lj.) 3.3.6., 5. kötet, 31–32.

aktus vagy közös megegyezés” révén hozható létre.¹²⁵ Amint viszont létrejön, a politikai hatalom „a természetes ész erejénél fogva azon nyomban” megjelenik benne:

„az emberek akarata csak a tökéletes közösség megalkotásához szükséges. Ahhoz ellenben, hogy ez a közösség rendelkezzen az imént említett hatalommal, nincs szükség külön emberi akaratnyilvánításra, mert ez a dolog természetéből és a természet Teremtőjének gondviseléséből fakad; [...] az egyedi személyek a dolog természetéből következően, hogy úgy mondjam, részlegesen rendelkeznek a tökéletes közösség megalkotásának vagy létesítésének képességével; mindazonáltal annál a pusztá tény-nél fogva, hogy megalkotják azt, a hatalom az egész közösségben megjelenik.”¹²⁶

Tehát habár az emberi akarat hozza létre a politikai társadalmat, hatalmának nem ez a forrása vagy „hatóoka”. Organikus társadalomfelfogását Suárez a házasság analógiájával szemléltette: a férj és a feleség beleegyezése szükséges magának a házasságnak a létrejöttéhez, de nem ez hozza létre vagy magyarázza a férjnek a feleség (és gyermekeik) feletti házi hatalmát, amely nem az ő megegyezésükből, hanem a dolog természetéből fakad.¹²⁷

Túlzás lenne mindamellet az állítani, mint ahogy azt Georges Jarlot teszi, hogy a politikai társadalmat megalapító társulási szerződés Suárez szemében nem több „egy természeti szükségszerűség konszenzuális jóváhagyásánál”.¹²⁸ Az emberi szabadság ennél jóval értékeesebb volt a *doctor eximius* számára. Helyesebb ezért inkább, mint Pierre Mesnard fogalmaz, természet és akarat komplex összjátékáról beszélni a jezsuita teológus politikai filozófiájában.¹²⁹ Johann P. Sommerville pontosan és lényegre törően foglalja össze Suáreznek a politikai társadalom keletkezéséről adott magyarázatát: „noha az emberi természet az ilyen társadalom felé hajtja az embereket, nem kényszeríti őket erre.”¹³⁰ Másfelől vitathatatlan, hogy Suárez igen nagy súlyt helyezett műveiben az ember társas ösztönére és az *'animal sociale et politicum'* arisztoteliánus-tomista fogalmára; olyannyira, hogy e premisszák alapján arra a következtetésre jutott, hogy az emberek már a bűnbeesés előtt is bizonyos értelemben társadalmi-politikai életet éltek. A *potestas directiva* (irányító hatalom) és a *potestas coerciva* (kényszerítő hatalom) közötti klasszikus megkülönböztetésre támaszkodva amellet érvelt, hogy míg a kényszerítő hatalom a bűn következménye, a *potestas directiva* már az ártatlanság állapotában is létezett, hiszen az ember társas természete által megkövetelt közösségi lét nem képzelhető el rend, hierarchia, sőt közhatalom nélkül.¹³¹ Suárez szerint tehát a politikai társadalom és a politikai hatalom gyakorlatilag egyidős az emberiséggel.¹³² Már az ártatlanság és a töké-

¹²⁵ SUÁREZ (14. lj.) 3.2.4., 5. kötet, 24–25; uo. 1.6.19., 1. kötet, 121.

¹²⁶ SUÁREZ (14. lj.) 3.3.6., 3.4.1., 5. kötet, 32–33, 38.

¹²⁷ SUÁREZ (14. lj.) 3.3.2., 5. kötet, 29–30.

¹²⁸ GEORGES JARLOT: „Les idées politiques de Suarez et le pouvoir absolu” *Archives de philosophie* 1949/1. 79.

¹²⁹ PIERRE MESNARD: *L'essor de la philosophie politique au XVIe siècle* (Párizs: Vrin 1952) 628.

¹³⁰ SOMMERVILLE (122. lj.) 527.

¹³¹ SUÁREZ (14. lj.) 3.1.12., 5. kötet, 17–18; SUÁREZ: *De opere* (52. lj.) 5.7.6. és 5.7.11–12., 414–415. és 416.

¹³² WILENIUS (29. lj.) 77.

letes szabadság állapotában is, ahol még sem szolgaság, sem kényszerítő hatalom nem volt, a társadalmi lét irányítást és vezetést kívánt meg.¹³³ Suárez érvelésének ez utóbbi része nagymértékben hasonlít Szent Tamás elemzéséhez.¹³⁴

5. ABSZOLUTIZMUS VAGY KONSTITUCIONALIZMUS?

Suárez azt hangsúlyozta, hogy az uralkodó és a nép közötti szerződésben több történik pusztá felhatalmazásnál: az „*quasi alienatio*”, „a közösség által birtokolt teljes hatalom feltétlen átengedése”.¹³⁵ A király ezáltal az alattvalók feljebbvalójává válik, és nemcsak *ut singulis* (egyénenként), hanem *ut universis* (az egész politikai közösség felett) is.¹³⁶ E nézetek látszólag megalapozzák Suárez politikai filozófiájának abszolutista értelmezését. Mint láttuk, így olvassa a *doctor eximius* műveit Richard Tuck (és hozzátehetjük, bizonyos fokig Quentin Skinner is).¹³⁷ Létezik azonban Suárez elméletének egy radikálisan eltérő, konstitucionalista olvasata is. Reijo Wilenius például azt állítja, hogy a második skolasztika teológusainak „a nép jogaira, a demokráciára és az ellenállási jogra vonatkozó eszméi éles ellenétben álltak a kor abszolutista tendenciáival”.¹³⁸ A magam részéről egy harmadik, szkeptikus álláspont felé hajlok, amely szerint a kérdés ebben a formában – ti. hogy Suárez vajon abszolutista vagy konstitucionalista politikai gondolkodó volt-e – rosszul van feltéve.¹³⁹ Hiszen mint az az eszmetörténetírásban – legalább Otto von Gierke klasszikus műve óta – köztudomású, Suárez korát mind az individualista, mind pedig a holista és abszolutista tendenciák erősen és párhuzamosan áthatták.¹⁴⁰ Ami Suárezt illeti, Brian Tierney helyesen mutat rá, hogy bár

„egyszerre nevezték voluntaristának és racionalistának, organicistának és individualistának, abszolutistának és konstitucionalistának, a spanyol tudós maga nem érezte

¹³³ SUÁREZ: *De opere* (52. lj.) 5.7.12., 416.

¹³⁴ Vö. AQUINÓI Szent Tamás: *Summa theologiae* I q. 96 a. 4, in uő: *Opera omnia*, 5. kötet (Róma: Typographia Polyglotta 1889) 429–430.

¹³⁵ SUÁREZ (14. lj.) 3.4.11., 5. kötet, 49.

¹³⁶ SUÁREZ (14. lj.) 3.4.6., 5. kötet, 43.

¹³⁷ TUCK (3. lj.) 56–57; SKINNER (1. lj.) 2. kötet, 178–184. Lásd még JARLOT (128. lj.), különösen 83–89.

¹³⁸ WILENIUS (29. lj.) 17. Sommerville is azt vallja, hogy Suárez politikai nézetei „jóval radikálisabban konstitucionalisták voltak, mint ahogy azt általában feltételezik”. Lásd SOMMERVILLE (122. lj.) 525. Bernice Hamilton és Pierre Mesnard szintén határozottan nem abszolutista gondolkodóként ábrázolja Suárezt. Lásd Bernice HAMILTON: *Political Thought in Sixteenth-Century Spain: A Study of the Political Ideas of Vitoria, De Soto, Suárez, and Molina* (Oxford: Clarendon Press 1963) 30, 165; MESNARD (129. lj.) 624–25, 655, 3. lj.

¹³⁹ Annabel Brett szintén azon a véleményen van, hogy a 16–17. századi skolasztikus teológusok „politikaelmélete egyszerre áll ellen és válik érthetlenné a 'konstitucionalizmus' és az 'abszolutizmus' dichotómiájának hatására – ami ráadásul végeérthetlenné teszi a vitát.” Suárez vajon abszolutista vagy konstitucionalista volt-e? „A válasz az, hogy mindkettő; vagy helyesebben egyik sem.” Lásd BRETT (6. lj.) 139.

¹⁴⁰ GIERKE (119. lj.), különösen 44–61.

szükségét, hogy válasszon ezen alternatívák közül; ehelyett arra törekedett, hogy egy átfogó szintézisbe foglalva egymással kiegyensúlyozza azokat.”¹⁴¹

Szeptikus álláspontom ellenére fontosnak tartom, hogy felsorakoztassak néhány érvet Suárez abszolutista értelmezésével szemben, amelyet – bármilyen csábítóan tűnjön is – nem tartok kellőképpen meggyőzőnek. Tucknak az önkéntes kollektív szolgaságra vonatkozó tézisével az az alapvető probléma, hogy a jezsuita teoretikus sehol nem mondja azt, hogy az egész közösség szolgasorba állhat, és azon ritka alkalmakkor, amikor párhuzamot von a szabadság egyéni és kollektív feladása között, mindig figyelmeztet eme analógia tökéletlen voltára.¹⁴² Abban a szakaszban például, amelyre Tuck az érvelését alapozza, Suárez azt írja, hogy a nép önkormányzáshoz való jogának elidegeníthetősége „a korábban felhozott példa *helyes mértékben* való alkalmazásával” bizonyítható.

„[U]gyanis a szolgaságtól való mentesség az ember természetes tulajdonsága, és ezért azt szokták mondani, hogy a természetjogból ered; az ember saját akaratából mégis lemondhat róla, vagy jogos okból akár meg is lehet attól fosztani és szolgaságba lehet hajtani. Hasonlóképpen, a tökéletes emberi közösség, jóllehet természettől fogva szabad, és rendelkezik az önmaga feletti hatalommal, elveszítheti azt a fent említett módok egyike szerint.”¹⁴³

Sőt, más helyütt Suárez a lehető legvilágosabban kifejti azt az – egyébként hagyományos tomista – nézetet, hogy az alattvalók javát szem előtt tartó politikai uralmat (*dominium iurisdictionis*) élesen el kell határolni az úr szolga feletti hatalmától (*dominium proprietatis*): noha a politikai hatalom is a *dominium* egyik fajtája, „azonban olyan formája, amely nem a zsarnoknak való szigorú alárendeltséget, hanem a polgári engedelmisséget követeli meg”.¹⁴⁴ Emellett következetesen elutasítja nemcsak a zsarnokságot és a királyok isteni jogának doktrínáját,¹⁴⁵ hanem – Skinner engedelmével¹⁴⁶ – a *princeps legibus solutus est* római jogi elvét is:

„[A] közjónak az felel meg, ha e hatalmat oly módon ruházzák a fejedelemre, hogy bár jóllehet a törvényalkotás az ő akaratától függ, ha azonban törvényt hoz, az általános érvényű legyen és órá magára is vonatkozzon [...]. Arisztotelész ezért nagyon helyesen mondja, hogy az államban a törvénynek kell uralkodnia [...], még magának a fejedelemnek is alá kell vetnie magát a törvénynek, és aszerint kell eljárnia és ítélkeznie. [...] [A] király és az alattvalók e kötelessége a természetjog elveiből fakad”.¹⁴⁷

¹⁴¹ TIERNEY 1997 (3. lj.) 302.

¹⁴² SOMMERVILLE (122. lj.) 533; TIERNEY 1997 (3. lj.) 313, 121. lj.

¹⁴³ SUÁREZ (14. lj.) 3.3.7., 5. kötet, 33 (kiemelés tőlem).

¹⁴⁴ SUÁREZ (14. lj.) 3.1.7., 5. kötet, 13–14. A *dominium iurisdictionis* és a *dominium proprietatis* közötti különbségtételt kimerítően tárgyalja a *De opere sex dierum* 5.7.9. szakasza.

¹⁴⁵ Lásd SUÁREZ (14. lj.) 3.1. és 3.4., 5. kötet, 5–19. és 36–50; SUÁREZ (51. lj.) 3.1–2., 4–32.

¹⁴⁶ Vö. SKINNER (1. lj.) 2. kötet, 183–184.

¹⁴⁷ SUÁREZ (14. lj.) 6. kötet: *De politica obligatione* 3.35.11., 3.35.12., 310, 311.

A közjó hangsúlyozása Suárez részéről nem szabad, hogy félrevezessen minket. Az organikus államfelfogás a közjó elsőbbségének tételével kiegészítve gyakran az egyén állam alá rendelésének irányába mutat. A második skolasztika spanyol teológusaira azonban ez általában nem igaz.¹⁴⁸ Ahogy Mesnard találóan megjegyzi, Suárez elméletében „a *corpus* kifejezés nem képes elégségesen leírni a politikai közösséget, amely nem öntudatlan sejteket, hanem autonóm, szabad akaratú bíró egyéneket foglal rendezett egységbe.”¹⁴⁹ Konfliktus esetén természetesen a közjót kell előnyben részesíteni az egyéni jóval szemben.¹⁵⁰ Suárez középkorban gyökerező gondolkodásmódja szerint azonban, mint azt Tierney helyesen megállapítja, a közösség és az egyén java jellemzően harmóniában, nem pedig konfliktusban áll egymással.¹⁵¹ E szemléletben a közjó előfeltételezi és magában hordozza az egyéni jót, így a kettő közötti határvonal messze nem átjárható: „az egyének java a közjó részét képezi”, ezért az államnak elő kell segítenie és védelmeznie kell azt „annak érdekében, hogy az egyéni jóból közjó származzon”.¹⁵² Hangsúlyozni kell továbbá: Suárez egyrésztől Arisztotelészt és a középkori arisztotelianus szerzőket követve ragaszkodott hozzá, hogy a jó és erényes élet előmozdítása az állam alapvető feladata,¹⁵³ másrésztől viszont minden spirituális funkciót szigorúan az egyház számára tartott fenn. A világi hatalom hatáskörét ezáltal a tisztán evilági boldogságra korlátozta.¹⁵⁴

6. ELLENÁLLÁSI JOG

Ha van Suárez politikai filozófiájának olyan eleme, amely semmiképp sem illeszthető be egy abszolutista értelmezésbe, akkor az az ellenálláselmélete. A spanyol jezsuita gondolkodó az uralkodónak való engedelmesség természetjogi köteleességét¹⁵⁵ az önfenntartáshoz és önvédelemhez való elidegeníthetetlen joggal ellensúlyozta, amelyet „a leghatalmasabb jognak” tartott.¹⁵⁶ Hogyan, mikor és milyen formában válthatja fel az ellenállás az engedelmességet? Suárez e kérdést két lényegi különbségtétel mentén válaszolta meg. Először is megkülönböztette egymástól az egyéni és a kollektív önvédelemhez való jogot, másodszor átvette a *tyrannus in titulo* és a *tyrannus in regimine*, azaz a jogcím nélkül hatalmat szerző trónbitorló és a legitím hatalmával visszaélő „valódi” uralkodó közötti hagyományos középkori megkülönböztetést.

¹⁴⁸ HAMILTON (138. lj.) 30.

¹⁴⁹ MESNARD (129. lj.) 625.

¹⁵⁰ SUÁREZ (14. lj.) 1.7.14., 1. kötet, 141–142.

¹⁵¹ TIERNEY 1997 (3. lj.) 313.

¹⁵² SUÁREZ (14. lj.) 1.7.3., 1. kötet, 141.

¹⁵³ SUÁREZ (14. lj.) 1.13.3. és 1.13.7., 2. kötet, 73. és 76.

¹⁵⁴ SUÁREZ (14. lj.) 3.11.4., 3.11.6. és 3.11.7., 5. kötet, 148, 150. és 152.

¹⁵⁵ Lásd SUÁREZ (14. lj.) 3.4.6., 43.

¹⁵⁶ FRANCISCO SUÁREZ: *Defensio fidei catholicae* 6.4.5., in uő: *De iuramento fidelitatis. Documentacion fundamental* [szerk. Luciano PEREÑA, Vidal ABRIL és Carlos BACIERO] (Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas 1978) 75.

Az egyéni védelem lehetőségei jóval korlátozottabbak, hiszen a közösséggel mint egészsel ellentétben az egyének nem rendelkeznek a bűncselekmények megtorlásának vagy megbüntetésének jogával, így az ellenállást kizárólag a *vim vi repellere licet* elvére alapozhatják.¹⁵⁷ Ez a fajta jogos védelem két formát ölthet: az önvédelmét és az állam megvédelmezését. Ami az előbbit illeti, senki sem ölheti meg a zsarnokot pusztán anyagi javainak védelmezése miatt, viszont „ha valaki a saját életének védelmében cselekszik, amitől a király őt erőszakkal próbálja megfosztani, akkor bizony rendszerint megengedett az alattvaló számára, hogy megvédje önmagát, akár a fejedelem halálának árán is”.¹⁵⁸ Amikor magát az államot kell megvédelmezni az uralkodóval szemben, a fegyveres ellenállás akkor minősül jogszerűnek, ha „a király ténylegesen megtámadja az államot, azzal a jogtalan szándékkal, hogy elpusztítsa, s polgárait megölje”,¹⁵⁹ vagy ha a király bitorló, aki annál a pusztán tény-nél fogva hadat visel az állam ellen, hogy a királyi hatalmat jogtalanul birtokolja.¹⁶⁰ A zsarnokölés mint végső eszköz bizonyos feltételek mellett mindkét esetben megengedett.¹⁶¹ Arra az ágostoni ellenvetésre, mely szerint egy magánember nem ölhet meg más közfelhatalmazás nélkül, Suárez azt válaszolja, hogy ilyen körülmények között a zsarnok gyilkosa „részint a hallgatólagosan beleegyező politikai közösség, részint Isten felhatalmazása alapján cselekszik, aki a természeti törvényen keresztül minden embernek jogot adott önmaga és állama megvédésére”.¹⁶²

Valamennyi fent említett helyzetben, amikor az egyéneknek jogukban áll megvédelmezni az államot, az egész közösség igazságos védekező háborút visel a zsarnok ellen.¹⁶³ Sőt Suárez nyomatékosan kijelenti: „az állam fejedelemséggel vívott háborúja, még ha támadó jellegű is, nem belső lényegénél fogva bűnös dolog”, hozzátéve: „ahhoz, hogy erkölcsösnek minősüljön, mindazonáltal teljesülniük kell azoknak a feltételeknek, amelyeket egyébként az igazságos háborúval szemben támasztunk.”¹⁶⁴ De mi a teendő akkor, ha egy törvényes király zsarnoki módon uralkodik ugyan, de anélkül, hogy ténylegesen erőszakot követne el a politikai közösség ellen, és így nem szolgáltat okot az egyéni védelem gyakorlására? Suárez kitarított amellett, hogy „egyetlen alattvaló sem támadhatja meg őt ezen a címen”, mivel „a fejedelem elleni támadás ez esetben magánhatalom alapján folytatott hadviselés lenne, ami semmi szín alatt nem megengedett”.¹⁶⁵

Ez a kérdés újfent rávilágít annak a ténynek a jelentőségére, hogy Suárez elmé-

¹⁵⁷ SUÁREZ (156. lj.) 6.4.4., 73–74.

¹⁵⁸ SUÁREZ (156. lj.) 6.4.5., 75.

¹⁵⁹ SUÁREZ (156. lj.) 6.4.6., 76.

¹⁶⁰ SUÁREZ (156. lj.) 6.4.13., 84; SUÁREZ (73. lj.) 13.8.2., 759.

¹⁶¹ SUÁREZ (156. lj.) 6.4.6–7., 76–78.

¹⁶² SUÁREZ (156. lj.) 6.4.11., 81–82.

¹⁶³ SUÁREZ (156. lj.) 6.4.6. és 6.4.13., 76, 84.

¹⁶⁴ SUÁREZ (73. lj.) 13.8.2., 759. A *De bello disputáció* legelejen (uo. 13.1.7., 739) Suárez kifejti, hogy egy háború akkor igazságos, ha törvényes hatalom indítja, igazságos okból, és megfelelő módon, az arányosság követelményét tiszteletben tartva vívják meg. Nem csupán a szuverén fejedelem rendelkezik legitím hatalommal a háborúindításra, teszi hozzá (uo. 13.2.1., 739), hanem a politikai közösség is, amelyre „mindig úgy kell tekinteni, mint ami magánál tartja ezt a hatalmat, ha a fejedelem elmulasztja teljesíteni a kötelességét”.

¹⁶⁵ SUÁREZ (156. lj.) 6.4.13., 6.4.6., 84, 76.

letében a politikai hatalom a *corpus politicum* megalakulásával egy időben jön létre. Mint arra Johann P. Sommerville igen találóan rámutat:

„Abban az esetben, ha az eredeti közösség nem politikai társadalom lett volna, amikor beleegyezését adta ahhoz, hogy elismeri maga fölött az uralkodót, akkor ebből az következne, hogy a közösség kizárólag olyan ellenállási jogokkal rendelkezhet az uralkodóval szemben, mint amelyekkel a közösség tagjai már individuusként is rendelkeztek.”¹⁶⁶

De nyilvánvalóan nem így áll a dolog:

„Bellarmin Azpilcuenta nyomán azt vallja, hogy a nép sohasem ruházza át hatalmát úgy a fejedelemre, hogy ne őrizné azt meg *in habitu*, annak érdekében, hogy bizonyos esetekben használni tudja. Ez nem mond ellent a mi felfogásunknak [...]. Ezért ha a nép csakugyan átruházta a hatalmat a királyra, fenntartva azt magának némely igen súlyos helyzet vagy nehézség esetére, úgy ezekben az esetekben jogosan élhet vele, és védheti jogát. [...] Ugyanezért, ha a király visszaél jogos hatalmával, és az államra kézzelfogható veszedelmet jelentő zsarnoksággá változtatja azt, a nép élhet az önvédelem természetes hatalmával; e jogról ugyanis sohasem mondt le.”¹⁶⁷

Suárez másik fontos érve úgy szól, hogy mivel a természetjog nem azért adott politikai hatalmat a népnek, hogy aláassa, hanem hogy előmozdítsa a közjót, és mivel a közösség nem ruházhat át olyan hatalmat az uralkodóra, amellyel saját maga nem rendelkezik, a fejedelem nem használhatja a világi kardot a közjó ellenében. Ha a nép mégis felhatalmazná a királyt arra, hogy a közjó ellen tegyen, ez a szerződés igazságtalan és érvénytelen lenne.¹⁶⁸ Másrészt, ha a fejedelem megszegi az eredeti szerződést azáltal, hogy zsarnoki módon uralkodik,

„az egész politikai közösség felkelhet és háborút vívhat az ilyen zsarnok ellen, és ezzel a szó szoros értelmében véve nem követne el zendülést [...], mert a politikai közösség mint egész ez esetben fejebbvaló a királynál; ugyanis amikor átadta az uralkodónak a hatalmat, minden bizonnyal azzal a feltétellel tette ezt, hogy a közjó érdekében, nem pedig zsarnoki módon fog kormányozni, különben a közösség elmozdíthatja a hatalomból.”¹⁶⁹

A zsarnoki uralkodó letételének joga tehát a közösséget természeténél fogva megillető önvédelmi joga, valamint a király és a királyság közötti kormányzati szerző-

¹⁶⁶ SOMMERVILLE (122. lj.) 531.

¹⁶⁷ SUÁREZ (51. lj.) 3.3.3., 35. Az '*in habitu*' kifejezés itt a ténylegességgel (*in actu*) szembeállított potencialításra utal, vagyis a klasszikus arisztotelészi aktus-potencia megkülönböztetés terminusaiban értelmezhető.

¹⁶⁸ SOMMERVILLE (122. lj.) 534.

¹⁶⁹ SUÁREZ (73. lj.) 13.8.2., 759.

désen alapszik.¹⁷⁰ Suárez Szent Tamást követve hangsúlyozza, hogy a „törvényes zsarnokkal” szembeni ellenállást jogszerű és körültekintő módon, mérséklettel, „az eredeti szerződés feltételeinek” és „a természetes igazságosság követelményének” megfelelően kell megvalósítani.¹⁷¹ Mindenekfelett pedig a trónfosztás aktusának egy azt megelőzően összehívott közösségi tanács döntésén kell alapulnia.

„Ha tehát a törvényes király zsarnoki módon kormányoz, és az államnak semmilyen más eszköz nem áll rendelkezésére önmaga megvédésére, mint a király elűzése és letétele, úgy a politikai közösség mint egész a polgárok és előkelők nyilvános és közös tanácskozásán hozott határozattal elmozdíthatja őt trónjáról. Egyrészt mert a természetjog alapján az erőszakot szabad erőszakkal visszaverni; másrészt azért, mert ez az állam pusztá fennmaradásához szükséges eshetőség kivételt képez azon eredeti szerződés alól, amelyben a politikai közösség a hatalmát a királyra ruházta.”¹⁷²

A nép mellett – egyes hit elleni és világi bűnök miatt – a pápa is leteheti trónjáról a királyt.¹⁷³ Végül a trónfosztást kimondó határozat nem hatalmazza fel az egyéneket arra (még abban az esetben sem, ha halálbüntetést szab ki), hogy megöljék a zsarnokot, kivéve, ha a trónfosztott uralkodó „megátalkodik konokságában, és erőszakkal megtartja a királyi hatalmat”, s ezáltal pusztá bitorlónak válik.¹⁷⁴

A fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy Suárez ellenálláselmélete jóval következetesebb és radikálisabb (saját korának viszonyai között), mint sokszor gondolják. A *doctor eximius* politikai filozófiáját összegezve másrészt megállapíthatjuk: bár első látásra úgy tűnhet, hogy a megengedő természeti törvény két legfontosabb intézményét – mindenki egyenlő szabadságát és az ebből fakadó demokráciát – könnyedén feláldozta a fejedelmi szuverenitás oltárán, zsarnokléssel és az uralkodó elmozdításával kapcsolatos gondolatai arra utalnak, hogy az önfenntartás és önvédelem természetes, elidegeníthetetlen jogának formájában mindig fenntartotta „a szuverenitás egy redukálhatatlan magját” a politikai közösség számára.¹⁷⁵ Ez pedig egyértelműen arra enged következtetni, hogy elméletében a nép hatalmának az uralkodóra való átruházása – minden látszat és Suárez ilyen irányú kijelentései ellenére – mégsem teljes és feltétel nélküli.

¹⁷⁰ TIERNEY 1997 (3. lj.) 314.

¹⁷¹ SUÁREZ (156. lj.) 6.4.15., 87; SUÁREZ (51. lj.) 3.3.3., 35.

¹⁷² SUÁREZ (156. lj.) 6.4.15., 86–87.

¹⁷³ SUÁREZ (156. lj.) 6.4.16., 88.

¹⁷⁴ SUÁREZ (156. lj.) 6.4.18., 6.4.14., 89–90, 85.

¹⁷⁵ HÖPFL (121. lj.) 257.

RECENZIO

ANDREW WILLIAMS: THE ETHOS OF EUROPE. VALUES, LAW AND JUSTICE IN THE EU (CAMBRIDGE: CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS 2010) 358.

1. E kötet arra keresi a választ, hogy vajon igazságos és méltányos (*just*) intézmény-nyé válhat-e valaha az Európai Unió (a továbbiakban: EU vagy Unió). Már a kérdés is magában rejt egy alapfelvetést, miszerint jelenleg az EU nem igazságos intézmény, amelyből azonnal arra következtethet az olvasó, hogy kritikai szemléletű könyvet tart a kezében. Williams öt olyan alapértéket vizsgál, amelyek az uniós kormányzást jelentősen befolyásoló tényezőknek számítanak: a békét, a jogállamiságot, az emberi jogok tiszteletben tartását, a demokráciát és a szabadságot. Ezek valódi szerepét vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy az igazságosságot és méltányosságot mint kormányzati irányító tényezőt jelenleg nem veszik komolyan az EU-ban.

Williams szerint az EU-ban egy olyan, részben az uniós jog filozófiájából felépülő, intézményi éthosz¹ alakult ki, amely „mindennemű koherenciát és egyértelmű erkölcsi célt nélkülöz” (vii. o.). Annak ellenére azonban, hogy az igazságosság és méltányosság gyenge vagy egyáltalán nem érvényesül, a szerző nem kívánja az EU-t igazságtalan intézményrendszernek bélyegezni, és nem mond le róla. Helyette inkább olyan új alapelveket fogalmaz meg, amelyek betartásával az igazságosság és méltányosság aspektusa előtérbe kerülhet az uniós kormányzásban. Véleménye szerint, ha az emberi jogok az Unió központi intézményes alapelvévé válnának, akkor az könnyebben felismerné korlátait, és így egy igazságosabb rendszer születhetne belőle.

2. Andrew Williams korábban ügyvédként dolgozott Londonban, 1996 óta pedig a Warwick Law School oktatója, ahol fő kutatási területei az emberi jogok az Európai Unióban, a háború joga, valamint a nemzetközi büntetőjog. Publikációira mindig jellemző a jól megalapozott kritikai megközelítés. Az *EU Human Rights Policies: a Study in Irony*² című művében például úgy érvel, hogy az a bizonytalanság, amellyel az EU megválasztja az úgynevezett alapértékeit, és alkalmazza, vagy éppen elmulasztja alkalmazni azokat, egy képmutatónak vagy akár ironikusnak is nevezhető helyzethez vezetett a közösség intézményi identitásában. Hasonlóan kritikus gondolatokat fogalmaz meg további, az uniós alapértékeket vizsgáló tanulmányaiban is.³

¹ Az ethosz szó jelentésének egyik alapvető értelmezése Arisztotelész nevéhez fűződik, aki két jelentést tulajdonított neki: éthosz mint erkölcs és az ebből kifejlődő ethosz mint szokás. Williams a mű során az *ethos* szót etikai tudat értelemben használja, az EU kollektív tulajdonságait, karakterének összességét érti alatta.

² Andrew WILLIAMS: *EU Human Rights Policies: A Study in Irony* (Oxford: Oxford University Press 2004).

³ A szerző e témával foglalkozó egyéb tanulmányai pl. Andrew WILLIAMS: „Taking Values Seriously: Towards a Philosophy of EU Law” *Oxford Journal of Legal Studies* 2009/3. 549–577; Andrew WILLIAMS: „Promoting Justice after Lisbon: Groundwork for a New Philosophy of EU Law” *Oxford Journal of Legal Studies* 2010/4. 663–693.

Ez a kritikai hangvétel a jelenleg bemutatott kötet egyik fontos erénye. Mivel a magyar jogi és európai uniós irodalomból – különösen a hasonló témájú könyvekből – általában hiányzik a megalapozott, átfogó kritikai szemlélet, így kifejezetten üdítő egy ilyen tudományos értékű munkát olvasni. A brit jogtudósok között azonban ez a fajta látásmód nem ritka. Williams maga is hivatkozik Ian Ward munkásságára, akinek az egyik fő kutatási területe az európai jogrendszer működése és főként annak hiányosságai.⁴ Ward szintén foglalkozik az Unió jogának filozófiai hátterével, és úgy látja, hogy az egység és sokszínűség alapelveinek összeegyeztethetőségéhez olyan intellektuális simulékonyságra van szükség, amely jelenleg hiányzik az Európai Unióban. Egyszerűbben fogalmazva, az Uniónak nincs éthosza.⁵ Bár Williams ezt a véleményt túlzásnak tartja, mégis jó kiindulási pontként szolgál az ő kritikai elemzéséhez is.

Williams könyvének másik nagy értéke, hogy többet nyújt, mint általában az Unió jogfilozófiai alapjait és jogi intézményrendszerét vizsgáló munkák. Egyrészt a mű jogtörténeti relevanciával is rendelkezik, hiszen az egyes értékek vizsgálatát mindig integráció-történeti szempontból kezdi a szerző. Másrészt pedig egy olyan átfogó értékközpontú elemzést kínál, amely általában nem magától értetődő kutatási kiindulópont az uniós jogról vagy az Unióban érvényesülő igazságosságról szóló művek esetében. Mindezek mellett jól érzékelhető a mű erős filozófiai háttere is, növelve annak egyediségét a hasonló témájú könyvek között. Williams széles körből meríti azokat a szerzőket és gondolkodókat, akikre hivatkozik. Különösen a megalapozó gondolatokat lefektető első fejezetben, de végig a különböző fejezetek során is, szívesen hivatkozik elismert jogtudósok (például Philip Allott), filozófusok (Jürgen Habermas) és európai integrációval foglalkozó kutatók (például Andrew Moravcsik) műveire, ugyanakkor sokszor idéz az EU története során központi szerepet betöltött politikusoktól, gondolkodóktól is (Jacques Delors, José Manuel Barroso, Václav Havel stb.).

3. Williams könyvének tartalmi ismertetését nagyban segíti a könyv világos, logikusan felépített szerkezete. Az írás az irodalomjegyzékkel és index-szel együtt 358 oldalon keresztül mutatja be „Európa éthoszá” kilenc fejezetben. Ezek közül az első egy bevezető fejezet, amelyben a szerző meghatározza a vizsgált problémát, a megválaszolandó kérdéseket, valamint kitzüzi céljait. Ezután egy-egy fejezetet szentel az öt alapértéknek, és ezeken keresztül elemzi az uniós kormányzás jelenlegi helyzetét. Ezt követi egy fejezet az EU intézményi éthoszaról, majd arról, hogy hogyan válhat az Unió egy igazságosabb és méltányosabb intézménnyé, végül pedig az utolsó, összefoglaló fejezet zárja a könyvet.

4. Williams bevezető fejezetének első alcíme a bizonytalan lélek (*uncertain soul*) címet kapta, amely egyértelmű utalás Jacques Delors véleményére, aki a kilencvenes években arra hívta fel a figyelmet, hogy az Unió legnagyobb feladata az elkö-

⁴ Ian WARD: *A Critical Introduction to European Law* (Cambridge: Cambridge University Press 2009).

⁵ Ian WARD: „A Decade of Europe? Some Reflections on an Aspiration” *Journal of Law and Society* 2003/2. 257. Idézi Andrew WILLIAMS: *The Ethos of Europe. Values, Law and Justice in the EU* (Cambridge: Cambridge University Press 2010) 8.

vetkezendő években, akár évtizedekben, az lesz, hogy megtöltse az intézmény-rendszert lélekkel (6. o.). Erre a gondolatmenetre alapozva Williams abból indul ki, hogy az Unió alkotmányának természetét, célját és kormányzó értékeit kételemek övezik. Ezek közül a leglényegesebb a szerző számára a filozófiai szempontú bizonytalanság, amely az EU vitatott céljaiban és az általa képviselt értékek ellentmondásosságában rejlik. Williams a Maastrichti Szerződéstől kezdődően végig veszi, hogy az Unió miket tekint alapvető értéknek, és ezek hogyan jelennek meg és változnak a különböző szerződésmódosítások során. Jogosnak tartja azokat a kritikákat, amelyek szerint ezek az értékek eddig főként retorikai szerepet kaptak, és nincs mögöttes tartalmuk, vagy nem manifesztálódnak a gyakorlatban. Nem ért egyet azonban azokkal a szerzőkkel, akik szerint mindez az EU intézményi éthoszának teljes hiányát jelenti (Václav Havel, Ian Ward, 9. o.). Ha az éthoszt cizelláltabb értelemben nézzük, akkor lehetünk kevésbé kritikusak is az EU-val szemben, ugyanis éthosz akár a politikai cselekvés útján is kialakulhat. Ez alapján igenis beszélhetünk az EU intézményi éthoszaról, amit Williams úgy definiál mint az EU intézményrendszerét alkotó és összetartó kollektív és jellegzetes intézkedések, valamint alapértékek összessége (10. o.).

A fejezet hátralévő részében a szerző felvázolja a könyv tartalmi felépítését és célját. Az uniós jogról alkotott legfőbb állításait is egyértelművé teszi: az Unió koherenciát és erkölcsi tartalmat nélkülöző intézményi éthosza elméleti meghatározatlanságon (*indeterminacy of ideal*) alapul. Ennek megoldására javaslatokat fogalmaz meg, amelyek alappillére, hogy az Európai Unióban meg kell valósítani az emberi jogok széles körű értelmezését és tiszteletben tartását egy átstrukturált intézményrendszer és egy új európai „*Bill of Rights*” megalkotásával (20. o.).

5. Williams az alapértékek közül elsőként a béke fogalmával foglalkozik, és annak ismertetéséhez filozófiai gyökerekhez nyúl vissza (forrásként használva például Rousseau és Kant gondolatait), valamint felidézi, hogy integráció-történeti szempontból – az alapító atyák számára – mit jelentett a béke. A Schuman-nyilatkozattól kezdődően az európai béke megteremtése, valamint a háború elkerülésének célja ismétlődő szófordulatok voltak az európai közösség hivatalos szövegeiben és a politikusok nyilatkozataiban. Azonban ez a látszólag nemes cél is ellentmondásokat rejtett magában, hiszen a konfliktusok és okaik, ezáltal maga a béke értelmezése is, egy igen korlátozott, főként a belső, gazdasági dimenzióra koncentrált értelmezésen alapult.

Létezik azonban a békének egy másik oldala is, az európai szempontból „külsőnek” tekinthető, globális béke koncepciója. A béke szélesebb értelmezése kifejezetten a hatvanas években kapott nagyobb figyelmet, amikor már a viszonylagos gazdasági prosperitás következtében a gazdasági célok kezdtek háttérbe szorulni. Emellett, a nemzetközi viszonyok változásai miatt, szükségessé vált a világ más részein zajló eseményekre való odafigyelés is. Ez vezetett az uniós külpolitikát megalapozó szervezetek, együttműködések kialakulásához. A szerző ebben a részben nagy hangsúlyt fektet az Unió külpolitikájának mind intézményi, mind politikai fejlődésére, és arra a következtetésre jut, hogy bár a belső és a szomszédos országok békéjének nagy figyelmet szentel az EU, a határoktól távolodva azt láthatjuk, hogy a béke nem igazán hatékony összetevője az Unió intézményi éthoszának.

Rendkívül meggyőző felvetés Williams részéről a biztonság mint a békéhez köthető új dimenzió bevezetése. Szerinte ugyanis egy olyan alkotmányos környezet van kialakulóban, amely a békére az európai és globális biztonság megteremtésének egyik fő feltételeként tekint. A béke, még ha az európai integráció egyik alapfogolata is, azáltal, hogy ennyire összeforr a biztonsággal, eszmeként vagy önálló értéként jelentéktelenné válik. Az európai béke inkább a hatalom és prosperitás megtartásáról szól, és nem az eredeti értelemben vett béke megteremtéséről.

6. A kötet következő témája a jogállamiság és annak különböző dimenziói (a szupranacionális, az intézményi és a területen kívüli/nemzetközi dimenziók). Először a jogállamiság definícióival foglalkozik a szerző, és arra a következtetésre jut, hogy az Unió magáévá tette azt a „közhelyet”, miszerint a jogállamiság a legitim kormányzás szükséges összetevője (76. o.).

A szupranacionális spektrumot vizsgálva Williams bemutatja, hogy integráció-történeti szempontból a jogállamiság kialakítása akár a Közösség megalapításának egyik fő célkitűzéseként is felfogható, amint azt a szerződések egyes pontjai is bizonyítják. Ettől függetlenül intézményein és az Európai Bíróság joggyakorlatán keresztül az EU létrehozta saját jogrendszerét, amelyben a jogállamiságot is értelmezi. Így pedig számos ellentmondás fedezhető fel a jogállamiság és különböző más uniós elvek, vagy működési gyakorlatok, például a szubszidiaritás, a közvetlen hatály, a többszintű kormányzás, vagy az uniós jog tagállamival szembeni elsőbbségének elve között. Az EU-ban ezért egy olyan jogállamiság-eszmény lehet kialakulóban, amely széles körű, de mégis korlátozott; ambiciózus, de pragmatikus; valamint idealizált, ugyanakkor politikailag érzékeny.

Az intézményi dimenzióra áttérve a jogállamiság intézményekben és szerződésekben történő különféle megjelenéseit taglalja a szerző, különös figyelmet szentelve az Európai Bíróság jogalkotó tevékenységének, például a Kadi-ügynek.⁶ A külső/nemzetközi dimenzióval kapcsolatban úgy érvel, hogy a jogállamiság külső közvetítése nem egy egységesen értelmezett minta alapján történt. Az EU olyan nyugat-európai szemléletet alakított ki, amely az alapján értékeli a többi, nem a sajátjához hasonló jogrendszert, hogy az adott ország érdemes-e az uniós csatlakozásra, vagy Európa támogatására. A kulcsprobléma az, hogy az uniós jognak különféle, kontextustól függő céljai vannak, és ez a jogállamiságra is igaz, ugyanakkor nem világos, hogy mi tartozik hozzá a fogalomhoz és mi nem.

7. Williams a következő vizsgált értéket, az emberi jogokat, az EU intézményi éthoszába legjobban beágyazott értéknek tekinti, hiszen bár az 1957-es Római Szerződésben nem szerepelt, az elmúlt évtizedek intézményi és alkotmányos gyakorlata az emberi jogok tiszteletben tartását az EU alapértékeinek középpontjába helyezte. Több kérdés is felmerül azonban a fogalom tisztázásánál. Az Európai Unióról Szóló Szerződésre (a továbbiakban EUSz) hivatkozva Williams megemlíti, hogy mivel a szöveg az Emberi Jogok Európai Egyezményére (Egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről) hivatkozik, amikor az alapvető

⁶ C-402/05. P. és C-415/05. sz. *P. Y. A. Kadi és az Al Barakaat International Foundation kontra Tanács* egyesített ügyekben 2008. szeptember 3-án hozott ítélet [EBHT I-6351].

jogok tiszteletben tartásáról beszél, felmerül a kérdés az emberi jogok és az alapvető jogok fogalmi használatával kapcsolatban. Ugyanígy bonyolítja a helyzetet az emberi jogok tiszteletben tartásának (*respect*) és védelmének (*protection*) jelentése. E fogalmi nehézségek miatt inkább az emberi jogok gyakorlati alkalmazásából próbál Williams következtetéseket levonni.

Első ránézésre úgy tűnhet, hogy nincs különbség az emberi jogokhoz köthető külső vagy belső ügyek között. Azonban ha külön-külön vizsgáljuk ezt a két területet, ahogyan Williams is teszi, nyilvánvalóvá válik, hogy ez a következtetés elhamarkodott. A külső dimenzióban a különféle nemzetközi egyezmények, az EU saját szerződési vállalásai és keretegyezményei határoznak meg kritériumokat, amelyek meg kell, hogy feleljenek az emberi jogok kritériumainak is. Így elmondható, hogy ebben a spektrumban az emberi jogok fogalmát igen tágan értelmezik, valamint más nemzetközi szervezetekhez hasonlóan az EU is inkább csak a vállalásokban, mint azok hatékony teljesítésében jeleskedik. A belső dimenzióban, amelyben a fő referencia pont az Európai Unió Alapjogi Chartája, az emberi jogok korántsem ilyen univerzálisak és tágan értelmezettek, és főként az egyénre, nem pedig csoportokra vonatkoznak. Bár az emberi jogok tiszteletben tartására való törekvés megjelenik az Európai Bíróság ítéleteiben és a törvénykezési gyakorlatban is, az emberi jogok természete, valamint prioritása továbbra is meghatározhatatlan marad.

Az emberi jogok eszméjének kialakulása után a vizsgálati és felügyeleti szervezetek mutatja be a szerző a külső és a belső dimenzió szempontjából, és szinte minden ezzel foglalkozó intézmény (például Európai Ombudsman, Európai Parlament stb.) tevékenységét elégtelennek ítéli. Ezután Williams a végrehajtásra és a kikényszerítésre fókuszál. Erre az Unió külső dimenziójában intézményes eszközök széles skálája áll rendelkezésre: a feltételeesség alkalmazása (*conditionality*), különféle fejlesztéspolitikai eszközök, diplomáciai módszerek stb. Még ha ezek nem mindig teljesen hatékonyak is, ez akkor is több, mint ami általában az emberi jogokkal foglalkozó szervezetek rendelkezésére áll.

Az EU területére koncentrálna azonban rosszabb a helyzet, hiszen az EU jogi kultúrájából eredően korlátozottak a kikényszerítés lehetőségei. Az EU jogrendszere nem képes az emberi jogokat előtérbe állítani, mivel a bírói felülvizsgálat lehetősége behatárolt; továbbá nincs koherencia a jogi lehetőségek és a monitoring folyamatok között, valamint a tagállamok intézkedéseinek is korlátozott a felülvizsgálata. Az Unió emberi jogi modellje tehát nem képes eléggé az igazságosság és méltányosság elérésére összpontosítani, leginkább az intézményes cselekedetek koherenciájának hiánya miatt.

8. A demokrácia elvének elemzését rögtön megnehezíti egy ellentmondás: bár valószínűleg az EU a legdemokratikusabb az emberek életére jelentős hatással bíró nemzetközi szervezetek közül, a demokrácia az EU-ban mégis kéz a kézben jár a deficit kifejezéssel, annak ellenére, hogy az EU alapértékei között szerepel az EUSz-ben. A demokrácia általános, államokon átívelő fogalmának vizsgálatakor Abraham Lincoln, Habermas és Rousseau definícióit említi Williams, és előrevetíti, hogy e meghatározások alkalmazása az EU-ban problémás lehet.

A Római Szerződésben a demokrácia még nem szerepelt közvetlen kötelezett-

séggént. Valójában az Európai Parlament intézményi fejlődése során, végső soron pedig annak közvetlen megválasztásában manifesztálódott. Számos más, a hatvanas és a hetvenes évekből származó közösségi dokumentum említi a demokráciát mint a közösségi kormányzást irányító alapelvet. Ezek miatt, még ha ambivalens vagy meghatározhatatlan módon is, de a demokrácia mindig lényeges szerepet töltött be az Unió intézményi éthoszában. A hetvenes évektől kezdődött meg a demokrácia elmélyítése, többek között azáltal, hogy egyre több demokratikus rendelkezést illesztettek be a szerződésekbe. A demokrácia azért is rendkívül összetett alapelv, mert sok más érték is szorosan kapcsolódik hozzá. Ilyen például az átláthatóság, a részvétel, valamint az elszámoltathatóság, melyek biztosítása nagyrészt ugyan az Európai Parlament feladata, annak ellenőrző jogköre mégis korlátozott. Az európai demokrácia szerves összetevője az állampolgárokkal folytatott párbeszéd, egy európai közösségi szféra kialakulása. Ezt azonban megnehezíti, hogy minden ilyen jellegű tevékenység jelenleg a tagállamok hatáskörébe tartozik.

A továbbiakban Williams a jog és demokrácia kapcsolatára fókuszál. E területen az Európai Bíróság kap kiemelkedő szerepet, amely jelentősebb ellenállás nélkül alakíthatta ki saját jogi alapértékeit, kiemelkedő szerepet játszva ezzel az integráció folyamatában. A fentiek alátámasztására olyan jogeseteket idéz Williams, amelyek döntően befolyásolták az uniós jog demokráciafelfogását például *Van Gend en Loos*,⁷ *Costa v. ENEL*,⁸ *Simmenthal*,⁹ *Hollandia v. Tanács*¹⁰ stb. Ezekből arra a következtetésre jut, hogy a demokráciát kizárólag olyan mértékig tartják és tartatják be az EU-ban, ahogyan az a szerződésekben szerepel. A fejezet záró gondolata az, hogy a demokratikus út az egyetlen lehetséges út az EU számára, és a döntéshozatalban az intézményi éthosz nagy hangsúlyt helyez a demokráciára mint alapvető értékre. Ugyanakkor azonban a fogalom nincs megtöltve valódi tartalommal, és a jogalkotói törekvések is inkább csak az intézmények mozgásterét növelik ahelyett, hogy az ellentmondásokat igyekeznének eloszlatni.

9. Bár az utolsó vizsgált alapérték – a szabadság – az EU azon alapelvei közé tartozik, amelyek mindig is megjelentek a szerződésekben; ebben az esetben mégis egy komoly definíciós problémával állunk szemben, és ezen még a szabadság, biztonság és jog érvényesülésére való törekvés sem segít. Williams bemutatja a szabadság fogalmának különböző értelmezéseit, a kollektív és az egyéni szabadságot, és külön-külön elemzi ezek érvényesülését. A kollektív szabadság főként az államok közötti, valamint az EU-tagállamok–állampolgárok közötti kapcsolatban jelenik meg. Az egyéni szabadság ezzel szemben az állam és az egyén közötti kapcsolatra terjed ki.

Az Unióban megvalósuló kollektív szabadságról úgy vélekedik a szerző, hogy az főként gazdasági szemszögből működhet, elég csak a szabad piac négy alapsza-

⁷ 26/62. sz. *Van Gend & Loos kontra Nederlandse administratie der belastingen* ügyben 1963. február 5-én hozott ítélet [EBHT 1].

⁸ 6/64.sz. *Costa kontra ENEL* ügyben 1964. július 5-én hozott ítélet [EBHT 585].

⁹ 106/77. sz. *Amministrazione delle Finanze dello Stato kontra Simmenthal* ügyben 1978. március 9-én hozott ítélet [EBHT 629].

¹⁰ C-58/94 sz. *Hollandia kontra Tanács* ügyben 1996. április 30-án hozott ítélet [EBHT I-02169].

badságára gondolunk. A szabadság elve sokszor a tagállamok közötti gazdasági vagy regionális együttműködésben manifesztálódik, tehát lényegében projekt-alapú, azonban sajnos az Unió nem rendelkezik megfelelő gazdasági kapacitással ahhoz, hogy azt a lakosság előnyére érvényesítse. Másrészt pedig a kollektív szabadság általánosságban is nagy mértékben alá van rendelve a tagállamok preferenciáinak.

Az egyéni szabadságot tekintve létezik egy olyan általános felfogás, miszerint az Unió rendszeresen beleavatkozik szabadságunkba, és ezzel szemben a tagállam mint az egyéni szabadság biztosítója jelenik meg. Az egyéni szabadságot Williams négy területen, a piac, az állampolgárság, az alapjogok és a biztonság területén vizsgálja, és megállapítja, hogy a szabadság egyik területen sem érvényesül maradéktalanul vagy azért, mert emberek egy csoportja kizorul belőle, vagy azért, mert csupán a szűken értelmezett szabadság valósulhat meg. Így tehát a szabadság különféle területeken történő különböző értelmezései gátolják annak érvényesülését. Ezen kívül azt is megállapítja, hogy az EU-ban sokkal inkább beszélhetünk kollektív, mint egyéni szabadságról, azonban az is csak feltételes, mivel a széthúzó érdekek veszélyeztethetik azt.

9. A hetedik fejezetben Williams visszatér az intézményi éthosz problémájához, és azt állítja, hogy az EU-ban már kialakul valamiféle intézményi éthosz és egy azt tükröző uniós jogi filozófia is, azonban ezek nem teljesebben ki, mert nem tudták az igazságosságot és méltányosságot az Unió összetartó erejévé kovácsolni. A szerző öt javaslatot tesz a jog jelenlegi helyzetének magyarázatára az intézményi éthoszban.

Az első magyarázat az uniós jog paradoxona, miszerint az EU-jog célja az elfogadható mértékű jogbiztonság megteremtése, miközben egy rendkívül bizonytalan, gyorsan változó környezetben kell tevékenykednie. A második állítás szerint az értékek, elvek és erkölcs hármasa (*value, principle, virtue*) túlságosan összefolyik, nem helyesen definiált, és ez félreértésekhez vezethet a jogalkotásban. A harmadik érv szerint a szóban forgó értékeket utólag illesztette az Európai Bíróság az Unió alkotmányos keretei közé, hogy ezzel visszamenőleg teremtsen identitást és legitimitást az uniós jognak, és emiatt váltak ezek az elvek inkoherenssé és esetlegessé. A negyedik állítás arra mutat rá, hogy az uniós jog meghatározatlanságát egy sor másodlagos elvvel próbálták kiküszöbölni (szubszidiaritás, flexibilitás, többszintű kormányzás) ahelyett, hogy az igazságosság és méltányosság elvére fókuszáltak volna. Williams utolsó meglátása az, hogy az intézményi éthosz megújulása nem lehetséges kizárólag a Bíróság jogfejlesztő szerepére támaszkodva. Azzal zárja a fejezetet, hogy az igazságosság és méltányosság értelmezése háttérbe szorult, vagy egyáltalán nem jelent meg az EU-jog és az intézményi éthosz formálódásánál, ezért vet fel egy alternatív megközelítést.

10. Williams az EU természetéből adódóan magától értetődőnek tartja, hogy annak igazságos és méltányos intézménnyé kell válnia. Ehhez azonban meg kell határozni, hogy az EU alapvető értékei hogyan illeszthetők be egy elfogadható igazságelméletbe. E probléma feloldásához fogalmaz meg számos feltételt, melyek közül jó néhány már adott, az Uniónak csupán ki kellene tudnia használni azokat. Ilyen például az a körülmény, hogy az EU egy regionális és együttműködésen

alapuló vállalkozás, vagy az, hogy a közösség intézményes keretek között működik. Vannak azonban olyan kritériumok, melyek megvalósítása még várat magára. Az EU-nak olyan igazságosságra lenne szüksége, amely mind népi, mind politikai támogatást élvezne, ez biztosíthatná a legitimitást és a meghatározottságot, amely annyira hiányzott az elmúlt évtizedekben. Williams egyik fő feltevése, hogy az EU nem jól szelektált alapelvei között, és ez vezetett a jelenlegi állapothoz, ezért a szerző az értékek közötti megfelelő válogatást is szorgalmazza. Ezen kívül fontosnak tartja, hogy a megvalósítandó reformok az Unióban ne forradalmi újításokat tartalmazzanak, hanem a jelenlegi intézményi körülményekhez kapcsolódjanak, mivel így könnyebben megvalósíthatók. Egy olyan jogfilozófiát kell tehát megalkotni, amely tükrözi az igazságosság kialakításának igényeit, és ezáltal segítheti az intézményi éthosz újrafogalmazását. Összességében a szerző úgy véli, hogy egy politikailag elfogadott, értelmező funkciót betöltő rezsimre lenne szükség, mely az igazságosságra koncentrál, és egy lelkes bírói testület támogatja. Ez a bírói testület pedig elkötelezett egy olyan új jogfilozófia kialakítása mellett, amelynek középpontjában az igazságosság és méltányosság áll.

11. A szerző az összefoglaló fejezetben két javaslatot tesz az igazságosság és méltányosság vonatkozásában. Az első, hogy olyan intézményi reform szükséges, amely sokkal nyíltabban kifejezi a kiválasztott értékek jelentőségét és intézményi szerepét. Az Uniónak nem csak elő kell mozdítania, hanem tiszteletben kell tartania, védelmeznie kell, és meg is kell valósítania az egyes meghatározott értékeket. A második javaslat szerint az emberi jogok beteljesülésének kell azzá az eszközzé válnia, amelynek segítségével a szóban forgó értékek pontosan meghatározhatóvá válnak, és így megfelelő alapot szolgáltatnak az uniós kormányzáshoz. Az értékek, a jog és az igazságosság összhangja teheti igazságosabb és méltányosabb intézménnyé az EU-t. Bár ez nem biztos, hogy megteremti Európa lelkét, de mindenképpen hozzájárul egy az igazságosságot előmozdító éthosz megszületéséhez, aminek következtében pedig nagyobb bizalommal tekinthetünk az Unió felé.

12. Williams könyve átfogó és mélyreható elemzést nyújt az uniós jog-, intézmény- és értékrendszer hármáról. A mű nagy erénye – a korábban említett kritikai hangvételen kívül – az, hogy érthető és jól felépített. A fejezetek részletes bevezetővel kezdődnek, amelyekben megismerhetjük a szerző legfőbb érveit, következtetéseit, így akár csak a fejezetek bevezetésének és konklúziójának elolvasásával is már betekintést nyerhet az olvasó a könyv lényegi tartalmába és főbb mondanivalójába. Williams másik nagy érdeme, hogy nemcsak az Unió alapértékekhez való aktuális hozzáállását vizsgálja fel, hanem minden esetben javaslatokat is megfogalmaz arról, hogy mi lehetne a helyes gyakorlat az EU számára. Amennyiben valóban az oly sokszor hangoztatott „értékek Európájának” megteremtése az EU célja, úgy ezek a javaslatok mindenképp megfontolandók.

Czina Veronika*

* Tudományos segédmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Lendület–HPOPs Kutatócsoport, 1014 Budapest, Országház u. 30.
E-mail: czina.veronika@tk.mta.hu.

MÁRTON VARJU – ERNŐ VÁRNAY (SZERK.): THE LAW OF THE EUROPEAN UNION IN HUNGARY: INSTITUTIONS, PROCESSES AND THE LAW (BUDAPEST: HVG–ORAC 2014) 372.

Mindig üdvözlendő, ha a hazai jogintézményekről, a magyar jogrendszerben bekövetkezett változásokról idegen nyelvű munka lát napvilágot. Különösen igaz ez olyan művek esetén, amelyek témájukból adódóan nemzetközi érdeklődésre tarthatnak számot, illetve más államokban is végbement folyamatok hazai vonatkozásainak bemutatásával a későbbiekben összehasonlító elemzések alapjaivá válhatnak. Ezek közé sorolandó Magyarország Európai Unióhoz történt csatlakozása után tíz évvel, Varju Márton és Várnay Ernő szerkesztésében megjelent, a *The Law of the European Union in Hungary: Institutions, Processes and the Law* című kötet. Az eltelt évtized tapasztalatai lehetőséget adtak az uniós jog kutatói számára hazánk teljesítményének értékelésére; a csatlakozásra való felkészüléstől napjainkig terjedően képet kaphatunk az uniós jog magyarországi érvényesüléséről, a különféle jogi-intézményi megoldások hatékonyságáról és a joggyakorlat tanulságairól.

Az egy bevezető és kilenc tematikus fejezetből álló mű jellegéből adódóan nem terjed ki valamennyi, a címmel összefüggő kérdésre. A kötet szerzői és szerkesztői arra törekedtek, hogy bemutassák és elemezzék a magyar uniós tagsággal kapcsolatos főbb témaköröket (25. o.). Hét fejezet *általában* vizsgálja meg a magyar jogalkotó, jogalkalmazó és igazságszolgáltató szervek tevékenységét az uniós jog alkotása és érvényesülése során; illetve elemzi, hogy a meglévő magyar jogintézményeket és eljárásokat mennyiben kellett átalakítani a csatlakozást követően. Két rész pedig *speciális*, a gazdasági integráció működése szempontjából sarkalatos területet dolgoz fel; a versenyjogi rendelkezések hazai alkalmazását és az állami támogatások problémakörét.

Habár az Európai Unió joga önmagában *autonóm jogrendet* képez,¹ az uniós tagság eltérő mértékű *beavatkozást* jelent a tagállamok *alkotmányos rendjébe* ez utóbbiak sokszínű volta miatt. Fazekas Flóra írása azt vizsgálja meg, hogy a magyar Alkotmánybíróság határozataiban hogyan interpretálta e kapcsolatot.² Az egymást logikusan követő tematikus egységek elemzik például a csatlakozás alkotmányjogi értelmezését; az uniós jog és a magyar alkotmányos rendelkezések, illetve az előbbiek és az Alaptörvény „alatti” magyar jogszabályok viszonyát. A szerző végül hiányérzetét fejezi ki azzal kapcsolatban, hogy az Alkotmánybíróság nem dolgozta ki átfogóan a magyar uniós tagsággal összefüggő alkotmányos korlátok rendszerét.

A *nemzeti parlamentek* meghatározó formálói a tagállamok Európai Unióhoz fűződő viszonyának. Kulcsfontosságú pozíciót töltenek be nemcsak az Európa-

¹ 26/62. sz. *Van Gend & Loos kontra holland adóhatóság* ügyben 1963. február 5-én hozott ítélet [EBHT 1963., 3. o.].

² Flóra FAZEKAS: „EU Law and the Hungarian Constitutional Court” in Márton VARJU – Ernő VÁRNAY (szerk.): *The Law of the European Union in Hungary: Institutions, Processes and the Law* (Budapest: HVG–ORAC 2014) 32.

politika alakításában, de az uniós jog tagállami érvényesítésében is. Ezenfelül – de az előbbiekkal összefüggésben – a Lisszaboni Szerződés tovább szélesítette mozgásterüket az uniós jogalkotásban. E komplex szerepkör intézményi és eljárási aspektusait mutatja be és értékeli a magyar Országgyűlés vonatkozásában Juhász-Tóth Angéla tanulmánya.³ A szerző kritikus hangvétele indokolt, ugyanis a kielégítő jogi-intézményi eszközöket nem kellő hatékonysággal használja a hazai legfőbb jogalkotó szerv; uniós kérdéseket viszonylag ritkán tárgyalnak plenáris ülés keretében, valamint az Európai ügyek bizottsága sem túl gyakran él az egyeztetési eljárás keretében rendelkezésére álló eszközökkel.

Az *uniós jog hazai átültetésének* folyamatát és ennek anyagi jogi eredményeit elemzi Somssich Réka munkája.⁴ A szerző részletesen megvizsgálja az implementáció során követendő uniós és hazai rendelkezéseket, a magyar jogalkotó által választott megoldásokat, illetve ezek Európai Bizottság és az Európai Bíróság általi megítélését. E rész kapcsán kiemelendő, hogy nem kizárólag az irányelvek, hanem valamennyi uniós jogforrás transzpozíciójáról találhat benne elemzést az olvasó. A mérleg itt alapvetően pozitív: a magyar átültetési gyakorlat megfelel az európai elvárásoknak.

A nemzeti érdekek védelmével összefüggő különböző koncepciók értékelése áll Várnay Ernő írásának középpontjában, amely a *magyar kormánynek az európai uniós bírói fórumok előtti eljárásokban való részvételét* vizsgálja.⁵ Az intézményi-szervezeti aspektusok bemutatása után a tanulmány kategorizálja a kormány fellépése mögött húzódó motivációkat, fontosabb esetek segítségével feltárja azok tartalmát, majd levonja a következtetéseket. Az egyik legeklektánsabb példaként a munka részletesen elemzi a *Magyarország kontra Szlovák Köztársaság* ügyben⁶ elfoglalt kormányzati pozíciót; a szerző kritikusan közelít a magyar állásponhoz. Mindazonáltal eredményesnek tartja az Európai Unió Bírósága előtti érdekérvényesítés kidolgozott hazai mechanizmusait, és összességében sikeresként értékeli a magyar kormánynek az eljárásokban betöltött szerepét.

Az uniós jog magyarországi érvényesülésének vizsgálata kapcsán az egyik legfontosabb terület a *hazai bíróságok joggyakorlatának az elemzése*. Varju Márton tanulmánya érzékletesen mutatja be a magyar igazságszolgáltatás elmúlt évtizedben elért eredményeit.⁷ Nagyszámú ítélet segítségével szemlélteti, hogy a különböző szintű bíróságok döntéseiben hogyan jelentek meg többek között az uniós jog és a tagállami jogrendszerek viszonyát rendező doktrínák, illetve néhány terület példáján keresztül megvizsgálja az uniós jog alkalmazásának tapasztalatait.

³ Angéla JUHÁSZ-TÓTH: „European Union Law and the Hungarian Parliament: Wasted Opportunities?” in VARJU–VÁRNAY (2. lj.) 77.

⁴ Réka SOMSSICH: „The Process and Methodology of Coordinating the Transposition of EU Law in Hungary” in VARJU–VÁRNAY (2. lj.) 112.

⁵ Ernő VÁRNAY: „The Hungarian Government before the Courts of the European Union: Rationales and Results” in VARJU–VÁRNAY (2. lj.) 151.

⁶ C-364/10. sz. *Magyarország kontra Szlovák Köztársaság* ügyben 2012. október 16-án hozott ítélet [az elektronikus EBHT-ban közzétették].

⁷ Márton VARJU: „The Judicial Reception of EU Law” in VARJU–VÁRNAY (2. lj.) 183.

Kiemelendő, hogy olyan lényeges témáknak szentel megkülönböztetett figyelmet a szerző, mint például az uniós jog *ex officio* alkalmazásának kérdése, vagy az uniós emberi jogi rendelkezések bíróságok általi értelmezése és érvényesítése. Összegzésében elismeri a magyar judikatúra – jellegéből adódóan legfőképp a Kúria – törekvéseit a magyar bírói kultúra fejlesztésére e téren.

Az *előzetes döntéshozatali eljárás* az uniós jog tagállami bíróságok általi megfelelő alkalmazásának „garanciális eljárása”; Osztovíts András és Gombos Katalin írásában elemzi ennek hazai gyakorlatát.⁸ A tanulmány megvizsgálja azokat a külső tényezőket és (belső) motivációkat, amelyek a magyar igazságszolgáltató szerveket arra ösztönzik, hogy az előttük folyamatban lévő eljárásokat felfüggeszék, és kérdéssel forduljanak a luxembourgi testülethez. E fejezet hasznos és tanulságos eleme az előzetes döntéshozatali eljárással kapcsolatos bírósági határozatok elemzése, amely rávilágít az ezzel kapcsolatos magyar bírói attitűd erősségeire és gyengeségeire egyaránt. A szerzők végül felhívják a figyelmet annak fontosságára, hogy a hazai bíróságok a jövőben nagyobb felelősséget vállaljanak az uniós jog értelmezése és alkalmazása kapcsán.

A következő két tanulmány *versenyjogi témákat* dolgoz fel. Tóth Tihamér írása megvizsgálja az európai versenyjogi szabályok hazai alkalmazásának tapasztalatait.⁹ A címmel összhangban, itt organikus fejlődésről van szó, ugyanis már a rendszerváltás utáni magyar szabályozás közösségi (és német) mintákat vett át, s e tendencia tovább erősödött a csatlakozást követően. Ugyanakkor 2004-től a tagállami jogalkalmazóknak az uniós versenyjogi szabályokat is alkalmazni kellett a több tagállamot érintő esetek kapcsán. Ennek tükrében érdekes elemzést közöl a szerző a Gazdasági Versenyhivatal által hivatkozott jogalapok kiválasztásának indokairól. Ezenfelül a munka bemutatja az egyes versenyjogi tényállások kapcsán követett gyakorlatot, és olyan figyelmet érdemlő témákkal is foglalkozik, mint az uniós versenyjogi szabályok magánszemélyek általi érvényesítése.

A nyolcvanas évek vége és a kilencvenes évek eleje nemcsak politikai-jogi, hanem gazdasági értelemben is rendszerváltást jelentett hazánknak. A szocialista tervgazdaságból a piacgazdaságba átlépett ország számára ezért különösen érzékeny és fontos terület volt a csatlakozási folyamat során és belépésünket követően is az *állami támogatásokra* vonatkozó rendelkezések megfelelő alkalmazása. Papp Mónika tanulmánya e témát dolgozza fel – indokolt lehatárolást alkalmazva – a 2004 utáni időszak vonatkozásában.¹⁰ A munka két nagy szerkezeti egységre tagolható; egyrészt elemzi a Támogatásokat Vizsgáló Iroda felépítését és tevékenységét, másrészt megvizsgálja Magyarországot érintő releváns európai bizottsági döntéseket. E második rész színvonalát növeli az ügyek tematikus csoportosítása, és az egyes kategóriák bemutatása. Az elemzés aktualitását mutatja, hogy külön

⁸ András OSZTOVITS – Katalin GOMBOS: „Preliminary References and Hungarian Courts: Procedural Context, Trends and Quality” in VARJU–VÁRNAY (2. lj.) 223.

⁹ Tihamér TÓTH: „The Reception and Application of EU Competition Rules in Hungary: An Organic Evolution” in VARJU–VÁRNAY (2. lj.) 241.

¹⁰ Mónika PAPP: „The Application of EU State Aid Rules in Hungary: An Overview of Individual Commission Decisions (2004–2012)” in VARJU–VÁRNAY (2. lj.) 279.

alfejezetben vizsgálja a 2008-as pénzügyi és gazdasági válságra reagálva elfogadott „ideiglenes keretszabállyal”¹¹ kapcsolatos magyar ügyeket is.

Unió csatlakozásunk azonban nemcsak a belső jogi környezetet alakította át. A kötet Bartha Ildikó által készített záró tanulmánya azt vizsgálja meg, hogy belépésünk miként hatott Magyarország *nemzetközi szerződés-kötési gyakorlatára*.¹² A munka e témakör különböző aspektusait úgy dolgozza fel időrendben, hogy az olvasó képet kaphat a tagságból eredő kötelezettségek lépésről lépésre történt teljesítéséről. A csatlakozás utáni időszak kapcsán a szerző megvizsgálja a *lojális együttműködés* elvének¹³ érvényesülését a lényegesebb esetek segítségével, illetve – ezzel összefüggésben – olyan figyelemre méltó és érdekes témákat dolgoz fel, mint a vegyes szerződések kérdése, vagy az uniós érdekek tagállamok általi képviselése más nemzetközi szervezetekben.

Összességében elmondható, hogy a kötet eleget tesz a bevezető fejezetben foglalt vállalásnak; a szerzők a címnek megfelelően elemzik azon főbb jogi és intézményi megoldásokat, amelyeket Magyarország az európai uniós csatlakozása kapcsán és azt követően alkalmazott. A 2004 óta eltelt időszak jogalkotási eredményeinek és gyakorlatának a bemutatása önmagában is számos tanulsággal szolgál hazánk uniós mechanizmusokba történő integrálódása, illetve a jogi kultúra átvétele vonatkozásában. E monografikus jellegű tanulmánykötet segítségével azonban nemcsak a magyar jog- és intézményrendszer uniós tagságból eredő főbb változásairól kaphat átfogó képet az olvasó; a szakma jeles képviselői értékelésükkel és javaslataikkal gazdagítják az egyes fejezeteket. Az előbbieket miatt e munka az elméleti jogászok mellett a gyakorlati szakemberek számára is hasznos és érdekes szakkönyvként szolgálhat.

Knapp László*

¹¹ A Bizottság közleménye – A finanszírozási lehetőségek elérésének támogatására irányuló állami támogatási intézkedésekhez a jelenlegi pénzügyi és gazdasági válságban alkalmazott ideiglenes közösségi keretszabály, HL C 6/5.

¹² Ildikó BARTHA: „Hungary’s International Agreements in the Light of Its EU Membership” in VARJU–VÁRNAY (2. lj.) 320.

¹³ EUSZ 4. cikk (3) bek.

* Egyetemi tanársegéd, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, 9026 Győr, Áldozat u. 12.

E-mail: knappaszlo@sze.hu.

AMBRUS ISTVÁN: EGYSÉG ÉS HALMAZAT – RÉGI DOGMATIKAI KÉRDÉS, ÚJ MEGKÖZELÍTÉSBEN (SZEDED: SZTE ÁJK BÜNTETŐJOGI ÉS BÜNTETŐ ELJÁRÁSJOGI TANSZÉK 2014) 316.

Ambrus István doktori disszertációján alapuló monográfiája a büntetőjog tudományának és gyakorlatának örökérvényű, ugyanakkor kétségkívül bonyolult kérdéskörével, az egység és a halmazat problematikájával foglalkozik. A mű címe találó, valóban egy olyan, alapvetően dogmatikai kérdéskört választott témájául, amely mindig az érdeklődés középpontjában állt. Ha volt is olyan időszak, amikor a jogirodalom éppen más témák felé fordult, a joggyakorlat nap mint nap kénytelen (volt) szembesülni az egység-többség problémájával. Ambrus az általa ígért új megközelítéssel sem marad adós, erről később részletesen is szót ejtek.

A szerző témaválasztása kétségkívül üdvözlendő, mint ahogyan arra ő maga is utal, átfogó munka ebben a témakörben majd ötven éve született a neves pécsi professzor, Földvári József tollából. Mindezen túl, a téma választását lehet akár hálásnak, de ugyanígy akár hálátlannak is tekinteni. *Hálás* annyiban, hogy mivel a mindennapi jogalkalmazást érintő kérdést tárgyal, bőven áll rendelkezésre anyag a vizsgálódáshoz. Itt érdemes megemlíteni, hogy valóban impozáns azoknak az eseti döntéseknek, példáknek a mennyisége, amelyet felhasznált kutatása során. Megállapításainak köszönhetően a büntetőjog művelője, legyen akár jogalkalmazó, akár elméleti szakember szintén hálás lehet, mert ha egység-többségtani kérdése merülne fel, Ambrus monográfiájában biztosan megtalálja a választ – vagy további kérdésekkel szembesül. Ezt tekintve kétségtelenül elérte a dolgozat az összegzésben megfogalmazott célját. *Hálátlan* azonban annyiban, hogy a téma rendkívüli sokszínűségére tekintettel nagyon nehéz (ha nem lehetetlen) mindenre kiterjedő elveket lefektetni. Hogy ez mennyire így van, talán méltón szemlélteti a következő, a műből vett idézet:

„a bírói gyakorlat nem állapítja meg halmazatban az erőszakos közösülés (ma: szexuális erőszak) mellett a könnyű testi sértést. E bűncselekmények relációjában azonban megemlíthető, hogy a kir. Kúria gyakorlata még akként differenciált, hogy a testi sértést maga a közösülés aktusa, avagy az annak érdekében kifejtett erőszak okozta-e, s halmazatot csak az előbbi esetben tekintette feltétel nélkül kizártnak. A jogirodalomban Angyal és Schultheisz, napjainkban Geller a halmazatot minden esetben kizártnak, míg Heil azt valamennyi esetben megállapítandónak tekintette. Szabó Gyula pedig a kir. Kúria differenciáló felfogását tekintette helyesnek” (248–249. o.).

A szerző az ilyen és hasonló kérdésekben határozottan foglal állást, indokoltan teszi le a voksát az általa preferált megoldás mellett. Megállapításait szilárd és következetes érvrendszerrel támasztja alá. Végezetül, azt kell ebben a körben megemlíteni, hogy kétségtelen erénye a szerzőnek, hogy alapvetően dogmatikus gondolkodását kiegészíti az ügyészégi jogalkalmazásban szerzett tapasztalataival, ezzel emelve a mű értékét és színvonalát.

A recenzens feladatának mindazonáltal túl kell mutatnia a mű feltétel nélküli méltatásán. Egyrészt ismertetnie kell azokat az eredményeket, amelyek a szerző sajátjai, és amelyek méltán ajánlhatók az olvasó figyelmébe. Ebben a körben már utalni kell a szerző megalapozott, és figyelemre méltó újításaira, a már említett új megközelítésre. Másrészt akkor jár el a recenzens helyesen, ha felvet néhány olyan gondolatot, illetve megfogalmaz néhány olyan kérdést, amely a mű olvasása közben fogalmazódik meg benne.

Újszerű megközelítéssel a bűncselekményi egység hagyomány szerint tárgyalt két kategóriáját Ambrus kiegészíti egy harmadikkal. Ennek alapja az a helyes felismerés, hogy a természetes és a törvényi egység mellett valójában a látszólagos halmazat esetei is bűncselekményi egységet keletkeztetnek. Szintén újszerű és egyben helyeselhető – remélhetően meghonosodik a büntetőjogi irodalomban – az ún. szoros értelmű egyszeres diszpozícióyszerűség kategóriájának megteremtése (34. o.). Nem megszokott, de érvrendszere következtében elfogadható a hagyományosan a látszólagos alaki halmazat esetköreiként számon tartott szubszidiaritás áthelyezése a törvényi egység alá (85. o.).

Ambrus rendszere mindezeket figyelembe véve a következők szerint épül fel:

1. A *természetes egység* kategóriája alá tartozik: a) a (szoros értelemben vett) egyszeres diszpozícióyszerűség (amely felöleli az egyetlen magatartással elkövetett, egyazon eredményre törekvő, okozatilag összefüggő, avagy egyazon célzattól vezérelt, továbbá egyazon elkövetési tárgyra irányított magatartásokat); b) a részcselekmények egységbe olvadása; c) a cselekményisméltótlódás; d) a tartós vagy állapot-bűncselekmények; végül e) a fentiekbe tisztán nem besorolható, egyéb kategória.

Nem képeznek ezzel szemben – automatikusan – természetes egységet Ambrus szerint: a) az elkövető részéről ugyanazon bűncselekmény különböző elkövetési magatartásainak a tanúsítása; b) a veszélyeztetési bűncselekmények; c) a mulasztásos bűncselekmények; illetve d) a gondatlanságból elkövetett bűncselekmények.

Végül egyáltalában nincs szó természetes egységről: a) ha a törvény kifejezett rendelkezése folytán közömbös a sértettek száma (ez ugyanis nem természetes, hanem törvényi egység); b) továbbá azokban az esetekben, amikor a joggyakorlat önkényesen, anélkül állapít meg többség helyett egységet, hogy erre a törvényhozó szava vagy a büntetőjog-dogmatika és a jogértelmezés tételei feljogosítanak (33. o.).

Ami mindebben kétségtelenül újdonság, az a szoros értelemben vett egyszeres diszpozícióyszerűség. Ez Ambrus rendszerében a természetes egység körében egy olyan gyűjtőkategóriát jelöl, amelynek esetkörei vonatkozásában a természetes egységi jelleg rendszerint már abból következik, hogy a törvényi tényállás teljes kimerítésére csak egyetlen esetben kerül sor. Mindezek alapján ide sorolja: a) az egyetlen magatartással elkövetett; b) az egyazon eredményre törekvő; c) az okozatilag összefüggő; d) az egyazon célzattól vezérelt; és e) az egyazon elkövetési tárgyra irányított magatartásokat (33–34. o.).

2. A *törvényi egység* körébe Ambrus álláspontja szerint azok a bűncselekményi tényállások sorolhatók, amelyeket a jogalkotó kifejezetten a halmazati minősítés

kizárása érdekében hoz létre több bűncselekményből vagy szabálysértésből (84–85. o.). Az egység e fajtája alá a következőket vonja: a) folytatólagos bűncselekmény; b) összetett bűncselekmény; c) összefoglalt bűncselekmény; d) a törvényi egység különleges esete; e) üzletszerűség; illetve f) a szubszidiaritás.

Ebben a körben újdonság a *szubszidiaritás* áthelyezése a törvényi egység alá. Ennek indoka, hogy ilyen rendszerbeli elhelyezés mellett vita tárgyát sem képezhetné, hogy a záradékolt bűncselekmény valóságos alaki halmazatban megállapítható-e a vele egyidejűleg kimerített tényállásokkal, vagy sem (230. o.). Ambrus álláspontja szerint a szubszidiaritást *de lege ferenda* egységesen, kizárólag az „amennyiben súlyosabb bűncselekmény nem valósul meg” fordulattal kellene a törvényben megjeleníteni, érvényre juttatva ezzel azt a felfogást, amely a záradékolt bűncselekménnyel valóságos alaki halmazatban sosem állapíthatna meg ugyanolyan vagy enyhébb súlyú bűncselekményt (292. o.).

A *folytatólagos bűncselekmények* kapcsán esetlegesen három dologhoz lehet megjegyzést fűzni.

Az egyik a *sértett nélküli bűncselekmények* problémája. Ezzel kapcsolatban talán kicsit egyszerű, és nem feltétlenül kielégítő az a magyarázat, hogy a folytatólagosság megállapítását semmi sem akadályozza, mindössze arról van szó, hogy az azonos sértett kritériuma ez esetben tárgytalanná válik (138. o.). A jogintézményt kodifikáló 1978. évi IV. törvény miniszteri indokolása nagyvonalúan hallgat a problémáról, azonban az tény, hogy a törvény szövege egyértelmű. Az is igaz, hogy a Legfelsőbb Bíróság 4/2004. Büntető Jogegységi Határozata az orgazdaság kapcsán úgy rendelkezik, hogy e bűncselekmény akkor is folytatólagosan elkövetett, ha az orgazda a több elkövetési magatartást egységes elhatározással, rövid időközben viszi véghez, annak ellenére, hogy a bűncselekménynek nincs passzív alanya (sértettje), így a folytatólagosság törvényi fogalmában szereplő „azonos sértett sérelmére” történő elkövetés szükségképpen hiányzik. (Zárójelben utal arra a határozat indokolása, hogy mindez általában igaz minden olyan bűncselekményre, amelynek nincs passzív alanya. Szintén zárójelben érdemes azonban azt megjegyezni, hogy egyrészt a passzív alany és a sértett nem azonos kategóriák, másrészt a folytatólagos bűncselekmény a sértett fogalmát használja és nem a passzív alanyét, harmadrészt vannak olyan bűncselekmények, amelyek tényállása nem tartalmaz passzív alanyt, azonban a bűncselekménynek sértettje ettől függetlenül van, vagy legalábbis lehet!) Én azt gondolom, hogy a Legfelsőbb Bíróság jogegységi határozata *contra legem* jogértelmezést tartalmaz: létezik egy konkrétan megfogalmazott törvényi szabály, amelyet a Legfelsőbb Bíróság jogegységi határozata felülír, ezzel lényegesen megváltoztatva a szabály tartalmát. Ha a jogalkotó lehetővé kívánta volna tenni a sértett nélküli bűncselekmények folytatólagos egységbe foglalását, megtehetette volna ezt azzal, hogy elhagyja a fogalomból az „azonos

¹ Ez utóbbira például szolgálhat a tartási kötelezettség elmulasztása [Btk. 212. § (1) bek.], amelynek passzív alanya nincs, sértettje azonban az a természetes vagy jogi személy, akinek a részére a tartásdíjat fizetni kell; a magántitok megsértése [Btk. 223. § (1) bek.], ahol az elkövetési tárgy a magántitok, passzív alany nincs a tényállásban megjelölve, a titok jogosultja, azaz akire a titok vonatkozik, a bűncselekmény sértettje; vagy a hamis tanúzás [Btk. 272. § (1) bek.].

sértett sérelmére” követelményét. Ennek a gondolatnak a felbukkasásáról a jogirodalomban Ambrus is említést tesz, azonban – nem megalapozatlanul – utal arra, hogy ezzel a különböző sértettek elleni elkövetést is a folytatólágosság egységébe lehetne vonni. Ez a megoldás azonban azzal járna, hogy egyrészt nagyon kiterjesztené a folytatólágosság hatókörét a halmazat rovására, másrészt a judikatúrának az üzletszerűség kapcsán elfoglalt, egyre inkább objektivizálódó felfogására is figyelemmel, gyakorlatilag elmosná a különbséget a folytatólágos és az üzletszerű bűnelkövetés között (139. o.). Véleményem szerint a jelenlegi helyzet nem minden aggály nélküli, nem helyes az, ha a törvény határozott szövegét a bírói jogértelmezés felülírja.

A másik *jogi tárgyak fokozatos sérthetőségének* problémája. A folytatólágos bűncselekmény kapcsán utal arra a szerző, hogy fogalmilag kizártnak kell tekinteni ennek lehetőségét az olyan bűncselekmények viszonylatában, amelyek jogi tárgya nem sérthető fokozatosan, mivel a folytatólágosság konstrukciójának lényege abban áll, hogy az elkövető az egységesen elhatározott cselekményeit több ízben fejt ki, amire azonban csak fokozatosan (avagy folyamatosan) sérthető jogi tárgyat védelmező büntetőjogi tényállások esetében van módja (105–106. o.). Úgy gondolom, hogy alapvető különbség tehető a jogi tárgy fokozatos, illetve folyamatos sérthetősége közé. A jogi tárgyat, ha abban az értelemben fogjuk fel, mint azoknak az alapvető társadalmi értékeknek vagy érdekeknek a megjelölését, amelyeket a büntetőjog védelemben részesít, illetve a bűncselekmény támad, kiderül, hogy annak fokozatos sérthetőségéről aligha lehet beszélni. Csupán egyetlen példát említve, a lopás jogi tárgya a tulajdonjog, a folytatólágosan elkövetett lopás esetén nem gondolom, hogy a többszöri jogtárgysértés egyben fokozatos is lenne, még akkor sem, ha egyre nagyobb értékekre követik el, mivel ekkor sem fokozatában sérül a tulajdonjog. Valójában a jogi tárgyat vagy sértik, vagy nem, de olyan nincs, hogy kevésbé vagy jobban sértik. Az ennek ellentmondó alaptétel miatt tartják kizártnak – és ehhez csatlakozik a szerző is – az emberölésnél a folytatólágosság megállapítását. Hozzáteszem, az esetek többségében valóban nem lehet megállapítani az emberölésnél a folytatólágosságot az ugyanazon sértett vonatkozásában. Nyilvánvaló, hogy egy embert nem lehet többször megölni. Ellenben, ha az elkövető adott esetben háromszor kísérli meg ugyanazt a sértettet megölni három különböző, de még a rövid időköz fogalma alá vonható időpontban (úgy, hogy a halál végül nem következik be), ekkor e három cselekmény nem rész-cselekmény, hanem három önálló bűncselekmény lesz: emberölés kísérlete. Tehát ez nem alapozhatja meg a természetes egységkénti minősítést, ahol szoros tér- és időbeli kapcsolatban álló rész-cselekményeket követelünk meg. Így viszont nem marad más, mint a cselekményt vagy három rendbeli emberölés kísérletének, vagy – és szerintem ez a helyesebb – egy rendbeli folytatólágosan elkövetett emberölés kísérletének minősíteni.

Végül, a folytatólágos bűncselekménynél, pontosabban az egy bűncselekmény – több bűncselekmény kérdésénél maradván, vetődik fel mindezek *konzekvenciája*. A szerző utal arra, hogy az egységi vagy halmazati minősítés egyik konzekvenciája, hogy például azon jogintézmények esetén, amelyek alkalmazhatóságához a törvény bűncselekmények (többes szám!) elkövetését követeli meg, a nyelvtá-

ni értelmezés alapján magától értetődik, hogy ezek alkalmazása az egységi értékelés esetén kizárt (19–20. o.). Példaként a járművezetéstől eltiltás esetét említi. Ezzel szemben magából a folytatólagos bűncselekmény fogalmából következik az, hogy az elkövető voltaképp több bűncselekményt követ el (nem bűnhalmazat, hanem folytatólagosan elkövetett bűncselekmény az, ha az elkövető ugyanolyan bűncselekményt, egységes elhatározással, azonos sértett sérelmére, rövid időközönként többször követ el.) Tehát, ha valaki bár ugyanolyan bűncselekményt, de többször követ el (például ugyanazon sértett házába többször tör be), akkor ez legalább két bűncselekmény megvalósítását jelenti, annak ellenére, hogy a törvényi egység folytán csupán egyetlen bűncselekményért fog felelősséggel tartozni. Ha pedig e bűncselekmények elkövetéséhez gépjárművet használ, én nem látom indokát annak, hogy ne lehessen eltiltani a járművezetéstől pusztán azon az alapon, hogy a sértett személye azonos volt.

3. A *látszólagos halmazat* két fő kategóriája Ambrus rendszerében: a) a látszólagos alaki halmazat, amely alá: 1) a specialitás, és 2) a konzumpció; illetve b) a látszólagos anyagi halmazat, amely alá: 1) az önállótlan részcselekmény, 2) a beolvadás, 3) az önállótlan eszközcselekmény, 4) az önállótlan utócselekmény, és 5) az önállótlan mellékselekmény tartoznak.

Végezetül, még egyetlen problémakörrel szeretnék szót ejteni. Az egész művön végigvonul a *közfelfogás* intézménye. Véleményem szerint, ha valaki mindenképpen fogást szeretne találni a dolgozaton, akkor ebbe tud kapaszkodni. A mű alapvetően dogmatikus szemléletű. A közfelfogás azonban a dogmatika számára nehezen értelmezhető kategória. A lényeg pont az lenne, hogy ezen a nehéz területen objektíve lehessen eldönteni azt, hogy egy vagy több bűncselekményt kell-e megállapítani. A közfelfogás ismérve erre nem feltétlenül alkalmas, sőt sokszor szül bizonytalanságot. Jelenleg nem tudok olyan felmérésről, amely megkérdezte volna a közvéleményt minden esetről, ahol a közfelfogás szerepel hivatkozási alapul.

a) A *természetes egység* körében problémát okozhat, hogy az egyes esetei közötti határvonal sokszor nem elég éles. Így külön esetként tárgyalja a szerző azt, ha az elkövető ugyanannak a célnak az elérésére törekszik. Az erre vonatkozó egyik példa a fogolyszökés köréből származik, amikor az elkövető több napos munka – amelyet pihenéssel olykor megszakít – révén tud olyan mértékű lyukat vájni a cella falába, hogy a szökése lehetővé válhasson (39–40. o.). De szintén szerepel példaként a hamis vád, ahol Ambrus érvelése szerint az egyazon célzatra figyelemmel adott esetben helyesebb lehet a természetes egységkénti minősítés, amennyiben az elkövető ugyanazon cselekmény miatt, ugyanazon személy ellen, ugyanabban az eljárásban többször is előadja eredeti hamis vallomását (81. o.). Az egyik probléma ezzel az, hogy sem a fogolyszökés,² sem a hamis vád³ említett változatában nincs célzat a tényállásban. Felvethető azonban az is, hogy ez ténylegesen nem külön-

² 283. § (1) Aki a büntetőeljárás alatt, ill. a szabadságvesztés vagy az elzárás végrehajtása során a hatóság őrizetéből megszökik, büntett miatt három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

³ 268. § (1) Aki a) más hatóság előtt bűncselekmény elkövetésével hamisan vádol, b) más ellen bűncselekményre vonatkozó koholt bizonyítékot hoz a hatóság tudomására, büntett miatt három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

bözik attól a külön tárgyalt esettől, amikor az egyes részcselekmények az eredménnyel okozati összefüggésben állnak, tehát valamennyien kauzálisak (vagyis külön-külön, önmagukban szemlélve is – többnyire együttthatásukban – okai az eredménynek). Ez a helyzet áll elő abban az esetben is, ha az elkövető folyamatos, kis adagokban történő mérgeadagolás révén kíván végezni a sértettel. Ilyenkor a természetes egységként minősítésnek nem feltétele a szoros tér- és időbeli közelség: elképzelhető például, hogy az elkövető több hónapon keresztül, rendszeresen csempész a sértett teájába a mérgező szerből, egyenként mindig csak önmagában nem halálos adagot (37. o.).

Egyrészt tehát, ha az elkövető egységes célját *bűncselekménytani* értelemben kell érteni/használni, akkor az olyan példákra hivatkozni, amelyek tényállása nem tartalmaz célzatot, nem szerencsés. Ha viszont a célt nem bűncselekménytani, hanem *ontológiai* értelemben kell érteni, akkor ezzel az a probléma áll elő, hogy valójában parttalanná válik a természetes egység többi esettől való megkülönböztetése. Aki akár azonos alkalommal, több késszúrással öli meg a haragosát, akár heteken át részletekben mérgezi, nem csinál mást, mint követi az elérni kívánt célját, és nincs ésszerű indoka annak, hogy e cselekményeket a külső megjelenésük alapján ne egyetlen bűncselekménynek tekintsük. Másrészt a többször hivatkozott természetes szemlélet vagy közfelfogás nem érzékeny a dogmatikai kérdésekre, kategóriákra, így a tényállási elemekre sem. Ha az elkövető több késszúrással öli meg a sértettet, azt látja benne, hogy azért valósul meg egy bűncselekmény, mert a célja az volt, hogy megölje. Pedig az emberölés tényállásában sincs célzat. De ugyanez a helyzet a falbontásos szökéssel: a természetes szemlélet szerint az elkövető célja, hogy megszökjön. Hogy ezt a kauzalitás fűzi össze, vagy a cél(zat), a természetes szemléletnek vagy a közfelfogásnak irreleváns.

b) A *folytatólagos bűncselekmény* taglalásakor a szerző azon az állásponton van, hogy a közfelfogás a folytatólagos bűncselekményben általában egyértelműen többséget lát, ezért csakis jogi (törvényi vagy szokásjogi) fogalomalkotás útján beszélhetünk itt egy bűncselekményről (88. o.). Utal azonban azokra az álláspontokra, amelyek alapvető megállapítása, hogy a folytatólagosan elkövetett cselekmény mindenki számára valójában egy cselekménynek tekinthető, illetve végül ő maga is elismeri, hogy kivételesen előfordulhat olyan megjelenési formája a folytatólagosságnak, amely az átlagember számára is egy bűncselekményként lenne értékelhető (89. o.).

c) Az *összefoglalt bűncselekmény* kapcsán Ambrus azt írja, hogy itt a természetes szemlélet szerint több bűncselekménynek tartott cselekményről van szó (162. o.). Ez lehet akár igaz is, azonban az emberölés köréből példát merítve, a hivatalos személy megölése tipikusan összefoglalt bűncselekmény: a két bűncselekmény, amelynek a halmazati büntetését a jogalkotó nem találta elegendőnek, a hivatalos személy elleni erőszak és az emberölés. Ha létezik olyan, hogy természetes szemlélet, illetve közfelfogás, kétlem, hogy a hivatalos személy megölését két bűncselekménynek értékelné, szemben mondjuk a több emberen elkövetett emberöléssel, ahol ez nem vitatható.

Mindezek a felvetett – nem is igazán problémák, hanem inkább – kétségek vagy

felvetések egy cseppet sem érintik a szerző munkájának érdemét, sőt éppenséggel egy ilyen magas színvonalú monográfia utat nyithat egy esetleges együtt-gondolkodásnak, és ismét méltó helyre emelheti az egység-többség tanát a büntetőjogi irodalomban.

Mészáros Ádám*

HORVÁTH M. TAMÁS (SZERK.): KÜLÖN UTAK – KÖZFELADATOK
MEGOLDÁSAI (BUDAPEST – PÉCS: DIALÓG CAMPUS 2014) 375.

A tanulmánykötet az MTA-DE Közzszolgáltatási Kutatócsoport Területi közzszolgáltatások szabályozásai című projektje keretében készült el. A mű immár a negyedik kiadvány azon publikációk sorában,¹ amelyek a négy éven át tartó (2012–2016) kutatás eredményeit hivatottak összefoglalni.

A *Külön utak* tágitja a vizsgálódások korábbi perspektíváját: a kötet első részében a hálózatos szolgáltatások és a nagy humán ellátások területén alkalmazott nemzetközi gyakorlatokat tekinti át, a második részben elhelyezett tanulmányok pedig kifejezetten az Európai Unió politikáira fókuszálnak. Végül, a harmadik rész írásai az empirikus kutatómunka útját követik. A válogatás háttérében a korábbi kiadványok hagyományait követve ismét megjelenik a hazai valóság: a szerzők által feltett kérdéseket részben a gazdasági válság hatásai, részben a tipikusan magyar kormányzati válaszok indukálták.

A tanulmánykötet címe tehát helytállóan sugallja, hogy a szerzők milyen fonalat követnek írásaikban. „Külön utak.” A közzszolgáltatások nyújtása az állam feladata – legalábbis ez az axiomatikus tétel érvényesült az 1980-as évek elejéig. Majd az évtized világpolitikai eseményei, illetve a tudományos megközelítésekben lezajlott paradigmaváltás privatizációs hullámhoz, s a magánszektor szerepének növekedéséhez vezetett a közfeladatok ellátásában. A magánszektor részvételét a 2008-as gazdasági válság ismét megkérdőjelezte.² A szerzők részben ebben a kontextusban tárgyalják az általuk vizsgált részterületeket. Úgy tűnhet, mintha a közzszolgáltatás-szervezésről alkotott elméleti keretek az elmúlt évtizedekben két végletet jelöltek volna ki. Ezek között azonban egymástól többé-kevésbé eltérő, „külön utas” megoldások alakultak ki. A szerzők ezért változatos példák alapján veszik górcső alá az állam és/vagy a piac mindenhatóságába vetett vakhit veszélyeit. A tanulmánykötet harmadik része, az empirikus modell kifejezetten magyar problémákra

* PhD, tudományos főmunkatárs, Országos Kriminológiai Intézet, 1122 Budapest, Maros u. 6/a.
E-mail: meszaros@okri.hu.

¹ HORVÁTH M. Tamás (szerk.): *Kilengések – Közzszolgáltatási változások* (Budapest – Pécs: Dialóg Campus 2013); HORVÁTH M. Tamás (szerk.): *Jelenségek a városi kormányzás köréből* (Budapest – Pécs: Dialóg Campus 2013); HORVÁTH M. Tamás (szerk.): *Gyűrűk és sugarak – Mit nyújt egy magyar város?* (Budapest – Pécs: Dialóg Campus 2014).

² A piac mítoszának egy kritikáját lásd GAJDUSCHEK György: „A »Run like a business« – jelszó ideológiakritikája” *Politikatudományi Szemle* 2010/1. 125–148.

fókuszál. Meglehetősen sajátos válaszok születtek ugyanis az elmúlt néhány évben a közszolgáltatás-szervezés problémáira idehaza, ilyen például a járáások újbóli „feltalálása”, vagy az egyházak részvétele a közfeladatok ellátásában. Kérdésként merül fel, hogy vajon e tipikusan magyar válaszok újabb különutas megoldásnak tekinthetőek-e.

Az *Ágazati modellek* címet viselő első rész egymással helyenként szorosabb, helyenként lazább kapcsolatban álló tanulmányainak átolvasása után az egyik legfontosabb konklúzió, amely az olvasóban megragad, az a megállapítás, amely szerint a közszolgáltatások megszervezése és nyújtása során – történjen az bármilyen modell szerint is – mindenkor érvényesülnie kell bizonyos minimális jogállami követelményeknek.

Hegedüs József és Tönkő Andrea *A víz- és csatornaszolgáltatás alternatív strukturális modelljei* címet viselő közös tanulmányukban a vízügyi szektor teljesítményét befolyásoló intézményi tényezők vizsgálata során fogalmazzák meg, hogy:

„minden tulajdonosi-irányítási modell működhet hatékonyan, ha helyes ösztönzők vannak beépítve a rendszerbe és jól működik az érdekeltségi struktúra, a fennálló felelősségi, elszámoltathatósági viszonyok világosak és átláthatóak, valamint a rendszer működése összhangban van a „jogállamiság” (*rule of law*) elveivel, követelményeivel, vagyis a jogszabályi keretek kellően átláthatóak, a jobbiztonság mértéke erős.” (27. o.)

Az elszámoltathatóság kérdését – amelyet a szerzők itt a felek közötti információ-áramlásként értelmeznek – az is nagyban befolyásolja, hogy mennyiben sikerül kezelni a felek között a szolgáltatás természeténél fogva fennálló információs aszimmetriát. A jobbiztonság másrésztől úgy jelenik meg a tanulmányban, mint a korrupció kiküszöbölésének egyik legfontosabb eszköze. A szerzők megállapítása szerint ebben a körben a legnagyobb veszélyt az jelenti, ha a formális, tervezhető, előre látható és kiszámítható intézményi mechanizmusok helyét a magánérdekek és az informális irányítási mechanizmusok veszik át.

A Pump Judit által jegyzett, az energiaszektorokban alkalmazott eltérő modelleket vizsgáló *Közszolgáltatási modellek az energiaszektorban – területi ellátásnyújtás* című tanulmányban a közhatalmi és társadalmi ellenőrzés vizsgálata során kerül előtérbe a kérdés, hogy mekkora és milyen mértékű legyen az állami beavatkozás mértéke a 21. században. Az Európai Unió által megvalósítani szándékozott fogyasztóvédő versenypiaci modellben az a cél, hogy a fogyasztó igényeihez igazodjon a szolgáltatásnyújtás mikéntje. A szerző azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy a modell sikerességét nagymértékben befolyásolják az egyes államok gazdasági, kulturális viszonyai, amelyek hatással vannak nem csupán a piaci viszonyra, hanem a fogyasztói attitűdökre. Ez az érvelés tulajdonképpen azt támasztja alá, hogy az állami paternalizmus gyakorlata legyengíti a racionális fogyasztói mentalitást.³

³ Azonban a paternalizmus és fogyasztóvédelem kapcsolatának újszerű elméleti megalapozását kísérli meg Sunstein: Cass R. SUNSTEIN: *Why Nudge? – The Politics of Libertarian Paternalism* (New Haven: Yale University Press 2014). A teória egy rövid kritikáját lásd Jeremy WALDRON: „It’s

A jogállamiság követelményéből fakadó keretek természetesen hatással vannak a közoktatás megszervezésére is. Péteri Gábor a közoktatás modelljeiről szóló tanulmányában hangsúlyozza, hogy a helyi és az iskolai önállóságot úgy szükséges biztosítani, hogy az oktatás mint közszolgáltatás mindenki számára egyformán elérhető legyen. Ez azonban nem pusztán az azonos feltételek garantálását jelenti, hanem az egyes specifikus igényekhez történő alkalmazkodás képességét és lehetőségét is: „az egységes színvonal garantálása mellett a helyi igényekhez való igazodást elsősorban a helyi és az intézményi szintű tervezés, oktatási programalkotás feltételeinek biztosításával lehet elősegíteni.” (63. o.) Mindehhez Péteri azt is hozzáteszi, hogy immár az oktatás ellenőrzésének és szakmai felügyeletének is egyre fontosabb eszközévé válik a fogyasztói elszámoltathatóság. Ez biztosítja a szülők és a tanulók számára egyéni igényeik megjelenítését az oktatási rendszerben még azokban az esetekben is, ha nincsen lehetőség alternatív megoldások igénybe vételére.

A tapasztalatokat a hazai intézményi átalakulásokra vetítve Péteri megállapítja, hogy a) a helyi-iskolai szakmai mozgástér lecsökkenése az oktatási rendszer rugalmasságának elvesztésével fenyeget: a helyi iskola kevésbé tud majd alkalmazkodni a specifikus igényekhez; b) a tankötelezettségi korhatár leszállítása azt eredményezi, hogy az iskolarendszerekből kikerülők kevesebb tudással a birtokukban jelennek meg a munkaerő-piacon, ami nem csupán az elhelyezkedés esélyeit gyengíti, hanem a teljes nemzetgazdaság megújulásra való képességét is rontja; c) a központosítási folyamat pedig párhuzamosan azzal, hogy az önkormányzatok számára mégis biztosított saját iskolájuk megtartása, területi egyenlőtlenségek kialakulásához, s az esélyegyenlőség romlásához vezethet (77. o.).

Ritkán válnak szakpolitikai kérdések olyannyira közérdeklődésre számot tartó üggyé, mint ahogyan annak szemtanúi lehettünk a szociális ellátórendszer érintő változásokat és átalakításokat illetően az elmúlt években. Hoffman István tanulmányában a szociális szolgáltatások fogalmának definiálásától indul ki, majd azok egyes modelljeit vizsgálja. A szociális közszolgáltatások centralizált és decentralizált típusainak és egyes altípusainak összehasonlításán keresztül jut el arra a megállapításra, hogy a szociális ellátások területén az Európai Szociális Charta⁴ egyfajta konvergencia-folyamatot indított el a tagállamok jogalkotásában, amelynek eredményeként a szociális ellátások immár nagyjából-egészében azonos kört ölelnek fel.

Az első részt lezáró tanulmány a területi közszolgáltatásban foglalkoztatottak jogállását vizsgálja nemzetközi összehasonlításban. Linder Viktória írásának középpontjában az egészségügyi alkalmazottak és a szociális ellátórendszerben történő foglalkoztatás egyes kérdései állnak. Konklúziója szerint elsősorban a kelet-európai tagállamokban mind az egészségügyi személyi állomány, mind a szociális igazgatásban dolgozók körében jelentős az Európai Unión belüli mobilitás, amelynek indoka a jobb életlehetőségekre való törekvés (139–140. o.). Az általuk elvégzett munka és annak minősége azonban az emberi jogok érvényesülésének

All for Your Own Good”, <http://www.nybooks.com/articles/archives/2014/oct/09/cass-sunstein-its-all-your-own-good/>.

⁴ 1999. évi C. tv. az Európai Szociális Karta kihirdetéséről.

kérdéséig vezet vissza. Ezért ezekben a szektorokban az emberi erőforrások „ésszerű menedzselése” önmagán túlmutató jelentőségű kérdés.

A tanulmánykötet második részének (Unió politikák) első írása Bartha Ildikó elemzése az egyetemek átalakulóban lévő szerepéről. A szerző több szempontrendszer szerint is vizsgálja, hogy a 2008-as gazdasági depressziót követően milyen funkciók várhatóak el ettől az oktatási intézménytípustól. Egyrészt, Harvey Goldstein és Karin Glaser tipizálását követve veszi szemügyre, hogy milyen módon lehetséges a felsőoktatási intézmények bevonása a hierarchikus kormányzási folyamatba – jellemzően tanácsadói szerepben. Illetőleg azt is, hogy nem hagyományos, „heterarchikus” kormányzási formákon, hálózatokon keresztül, az egyetemek milyen szerepeket vállalhatnak fel a kormányzásban. Az elemzés másik dimenzióját három esettanulmány adja, amelynek során áttekinti a regionális elkötelezettségű egyetem jellemzőit (Utrechti Egyetem), a perifériára szorult, ezért alulról fölfelé történő szerveződéssel vállalkozói egyetemmé váló brit Warwick Egyetem példáját, és a központi kormányzati döntések végrehajtójaként megjelenő finn Joensuu Egyetemet. A tanulmány felróható hiányossága mindössze az, hogy az aktuális hazai felsőoktatási viszonyok elemzését nem végzi el.

Varju Márton írása „a közüzemi közszolgáltatások európai uniós szabályozásának az állami szerepvállalás kereteit kijelölő” (161. o.) elemeit vizsgálja. Ezek közül a legfontosabbak a jogelvek – úgy, mint a jogbiztonság elve és a hátrányos megkülönböztetés tilalma – és a tagállamok döntési szabadságának korlátokat szabó elvárások. A tagállami döntésekkel szemben ezen a területen is elvárt az átláthatóság, a megismerhetőség és előreláthatóság, illetve az egyes döntésekkel szembeni felülvizsgálati és jogorvoslati lehetőség biztosítása. Varju arra is felhívja a figyelmet, hogy kivételes indokból, így a közszolgáltatás minőségének és biztonságának garantálása érdekében, továbbá bizonyos társadalmi érdekek védelme érdekében az állami szerepvállalás elfogadható lehet. Azonban még ekkor is biztosítani szükséges az uniós célkitűzésekkel, azaz az egységes belső piaci integrációval és versennyel való összeegyeztethetőséget. A szerző arra is figyelmeztet, hogy a meglehetősen általános, „nemzeti érdekre” történő hivatkozás az Európai Unió intézményeinek álláspontja szerint magában hordozza a jogbiztonság és az átláthatóság sérelmének veszélyét.

Horváth M. Tamás tanulmánya az Európai Unió politikáinak és a hazai szakpolitikának az alakulását kifejezetten összehasonlító perspektívában tárgyalja. A szerző úgy véli, az Uniónak a közszolgáltatások nyújtásával kapcsolatos politikai fordulata az, amely lehetővé teszi a Magyarországon 2010 óta tapasztalható szabályalkotást. A tanulmány az empiria és a jog-összehasonlítás módszereit alkalmazva tekinti át a közszolgáltatási szerződési rendszerek legfontosabb európai modelljeit, majd ezt követően azt a fordulatot helyezi vizsgálódása fókuszába, amelyet az *Altmark*-ügyben⁵ hozott döntés és az azt követő jogalkotás fémjelez. A szerző ezen összefüggések között értékeli az elmúlt évek magyarországi jogalkotását, amely

⁵ C-280/00. sz. *Altmark Trans GmbH és Regierungspräsidium Magdeburg kontra Nahverkehrsgesellschaft Altmark GmbH* ügyben 2003. július 24-én hozott ítélet [EBHT 2003, I-7747].

mára odáig jutott, hogy „az állami felhatalmazást tekintí főszabályszerűnek, míg a versenyztetést kivételnek” (199. o.).

Tosics István írása a nagyvárosi térségeken belüli területi kooperáció szűkségeségét elemzi. Írásának kiindulópontja az a megállapítás, amely szerint a morfológiailag összefüggő, városias területen élők anélkül élnek a város által nyújtott lehetőségekkel, hogy ennek költségeit viselnék, illetve hogy a városi döntéshozó szervek feladat- és hatásköre rájuk is kiterjedne (203. o.). A tanulmány egyik legfontosabb tanulsága, hogy az intézményesített szisztémák, a város mint olyan, adminisztratív meghatározottsága nagyon sok esetben nem hozzájárul a problémák kezeléséhez, hanem tovább fokozza őket, ugyanis azok idővel merevvé válnak. Ezért a nagyobb területi egységek együttműködésének leggyümölcsözőbb módja a szerző álláspontja szerint a rugalmasabb együttműködési módok kialakítása lehet.

A tanulmánykötet második részének záró tanulmánya Nagy Zoltán *Az adópolitika szabályozási eszközei az energiaszektorban szolgáltatási szempontból* című munkája. A tanulmány kiindulási alapja az, hogy az energiapolitika elsődleges célja a szolgáltatás biztonságának és minőségének garantálása az energiaár drágulásának elkerülése mellett. Az írás az energiaadózás fejlődéstörténete mellett az energiaadózás Európai Unióban követett formáinak részletes áttekintését is nyújtja. A szerző ebben az elméleti keretben vizsgálja a hazai energiaadózási kérdéseket. Véggkövetkeztetése szerint „az energiaszektor terhelő, az utóbbi években bevezetett új adónemek bár a központi költségvetés bevételeinek nem alapvető forrásai, az energiaszolgáltatók adóterhét viszont jelentősen növelték, negatívan befolyásolva az energiaellátást meghatározó tényezőket” (249. o.).

A tanulmánykötet utolsó része az „Empirikus modell” címet viseli, és négy tanulmányt tartalmaz a járások, az egyház-finanszírozás, a helyi forrásszabályozási rendszer témakörében, illetve Fónai Mihály írása empirikus kutatások másodelemzését végzi el a közoktatás, szociális vagy egészségügyi ellátás területén.

Szigeti Ernő *Újra Járás – Járási szinten szervezett hatósági szolgáltatások* című írása annak a kormányzati döntésnek a hatásait tárja fel, amelynek eredményeként a területi közszolgáltatások ellátásának központi jelentőséggel bíró közigazgatási egysége 2011-től ismét a járás lett. A tanulmány konklúziója tovább erősíti a területi közigazgatás átalakításának vizsgálata során több fórumon is elhangzott megállapításokat,⁶ hiszen Szigeti meglátása is az, hogy a változtatások eredményeként nem az önkormányzati rendszer vált hatékonyabbá, hanem a területi és helyi közigazgatás államosítása történt meg. 2010-től tehát egy erőteljesen újraállamosító, hatalomkoncentráló politikának lehettünk tanúi.

Szilágyi Bernadett írása középpontjában az egyház-finanszírozás nemzetközi modelljei állnak. A szerző ezeket az alábbiak szerint csoportosítja és vizsgálja: egyházi adót alkalmazó rendszerek, adóátírányításos modell, volt egyházi ingatlanok és a kárjövátétel kérdései, közvetlen és végül közvetett támogatások (adó-

⁶ Lásd különösen PÁLNÉ KOVÁCS Ilona: „Az önkormányzati rendszer és a területi közigazgatás átalakulása 2010–2013” *MTA Law Working Papers* 2014/2; BALÁZS István: „Az önkormányzatokra vonatkozó szabályozás átalakulása” *MTA Law Working Papers* 2014/3; SZENTE Zoltán: „Sarkalatos átalakulások – Az önkormányzati rendszer” *MTA Law Working Papers* 2014/29.

kedvezmények, adómentességek). Az áttekintés, a különböző trendek megismerése közelebb visz a hazai szisztéma megértéséhez, azonban az összehasonlítás elvégzésére már nem ebben a munkában került sor.⁷

Fónai Mihály tanulmányának középpontjában a helyi társadalom, a helyi politika és a helyi hatalom elosztásának egyes kérdései állnak. Az írás az 1990-es, illetve a kétezres években született felmérésekre támaszkodik, azokat új aspektusokkal kiegészítve. A helyi közszolgáltatások önkormányzati ellátása egyrészt mint jogszabályok által meghatározott feladat jelenik meg, másrészt azonban vizsgálható a helyi társadalommal való kölcsönhatásában is. Ezért is merülhet fel kérdésként – amelyet a szerző következtetésként fogalmaz meg – hogy vajon beszélhetünk-e valóban helyi politikáról, vagy a helyi önkormányzatok tulajdonképpen csak jogszabályi feladatokat hajtanak végre. Ugyanezen kérdés megválaszolása, egy vonatkozó empirikus elemzés elkészítése egyébiránt egészen bizonyosan új megállapításokra vezetne a helyi önkormányzatok alkotmányos pozícióját, s ezzel tulajdonképpen az egész önkormányzati szisztémát érintő változásokat követően.

A kötet zárásaként Horváth M. Tamás, Péteri Gábor és Vécsei Pál közös tanulmánya *Iskolapéllda a pénzügyi decentralizációról* címmel tulajdonképpen egyetlen esettanulmányként szemléli a Magyarországon 1990 és 2012 között fennállt helyi forrásszabályozási rendszert, amely a szerzők megállapítása szerint a pénzügyi föderalizmus viszonylag tiszta modellje volt. A szerzők a majd egy egész generációt megélt önkormányzati finanszírozási rendszer áttekintését követően arra a következtetésre jutnak, hogy valójában az önkormányzati eladósodás mértéke nem eredményezte a rendszer összeomlását, a decentralizáció nem vált finanszírozhatatlanná. Ez pedig azt is jelenti, hogy a huszonegy éves modell leváltása nem volt elkerülhetetlen szükségszerűség, a költségvetési decentralizáció elvetése valójában politikai döntés volt.

A kötet célja tehát annak feltárása, hogy a közösségi feladatok ellátásának szervezése milyen modelleken alapszik. Az összehasonlító jogi vizsgálatok célja általában is a külföldi minták feltérképezése, az átvétel vagy mintakövetés lehetőségének figyelembevételével, amelynek során természetesen figyelemmel kell lenni az egyes speciális társadalmi, gazdasági, történelmi, attitűdbeli eltérésekre is. A kötetben felsorakoztatott tanulmányok is ilyen alapos megfontolás eredményeként láttak napvilágot.

Hiányosságaként talán mindössze az róható fel, hogy néhány esetben az egyes tanulmányok nem vonatkoztatják megállapításaikat a magyarországi helyzetre, ezzel ugyan tág teret hagyva a továbbgondolás számára, de talán túl sokat is bizva az olvasói fantáziára.

Szilágyi Emese*

⁷ SZILÁGYI Bernadett: „Az egyházak finanszírozásának kérdései” Doktori értekezés, http://jog.uni-deb.hu/documents/doktori_nyilvanosvita/szilagyibernadett-ertekezes.pdf.

* Tudományos segédmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1014 Budapest, Országház u. 30.
E-mail: szilagyi.emese@tk.mta.hu.

A SZERKESZTŐSÉGBE ÉRKEZETT KÖNYVEK

Az Állam- és Jogtudomány Szerkesztősége örömmel fogadja a Szerkesztőséghez eljuttatott recenziós példányokat. A beérkezés nem jelenti automatikusan recenzió közlését, de a Szerkesztőség mindent megtesz, hogy a köteteket eljuttassa a megfelelő recenzensekhez. Örömmel várjuk recenzensek jelentkezését is. Határozott vállalás esetén a kért kötetet eljuttatjuk a leendő szerzőhöz. Amennyiben kötetekkel és recenziókkal kapcsolatban bármilyen kérdése lenne, azt az ajtrec@tk.mta.hu címen jelezheti.

BÉLI Gábor: *Városi szokásjog az Ars Notaria alapján*
(Pécs: Publikon 2014) 216.

FEKETE Balázs – HORVÁTHY Balázs – KREISZ Brigitta (szerk.): *A világ mi magunk vagyunk... Liber Amicorum Imre Vörös*
(Budapest: HVG-ORAC 2014) 658.

GÁRDOS-OROSZ Fruzsina – SZENTE Zoltán (szerk.): *Alkotmányozás és alkotmányjogi változások Európában és Magyarországon*
(Budapest: NKE Közigazgatás-tudományi Kar 2014) 340.

GREKSZA Veronika – MOHAY Ágoston: *Bevezetés az Európai Unió jogába*
(Pécs: Publikon 2014) 105.

KELLER, Perry: *Európai és nemzetközi médiajog. Liberális demokrácia, kereskedelem és az új média* (Budapest: CompLex 2014) 628.

PERES Zsuzsanna: *A családi hitbizományok megjelenése Magyarországon*
(Pécs: Publikon 2014) 284.

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

Az Állam- és Jogtudomány a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének folyóirata. Fórumot biztosít az állam- és jogtudományi kutatások eredményeit közlő tanulmányoknak és ismertetőket ad közre a közelmúltban megjelent kiadványokról. Az évente négy számot megjelenítő orgánium az akadémiai doktori eljárás szempontjából a magyar folyóiratok számára meghatározott legjobb minősítéssel rendelkezik.

A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerében a Szerkesztőség minden közlésre benyújtott kéziratról beszerzi két lektor véleményét. A Szerkesztőség a kézirat befogadásról vagy elutasításáról, valamint a lektori véleményekről (anonimizált formában) tájékoztatást ad a szerzőknek. Ezt követően a szerző a mű hagyományos és elektronikus formában történő közzétételének (más számára történő átengedésének) kizárólagos jogait átruhazza az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetére.

A kéziratok beküldésekor kérjük megadni a feltüntetni kívánt tudományos fokozatot, munkahelyi beosztást, munkahelyet és annak címét, valamint a szerző e-mail címét. A megjelentetni kívánt kézirat terjedelme a tanulmány rovatban minimum egy szerzői ív [40.000 n (karakter)], maximum két szerzői ív (80.000 n), recenzió esetén pedig minimum negyed szerzői ív (10.000 n), maximum egy szerzői ív (40.000 n). A tanulmány rovatban megjelentetni kívánt cikkhez kérjük, mellékeljenek egy maximum 2500 n terjedelmű magyar nyelvű rezümét. A szerkesztőségi irányelvek szerint a folyóiratban megjelenő recenziók röviden ismertetik a mű felépítését és főbb téziseit, elhelyezik azt a szakirodalom kontextusában, utalnak annak újításaira a meglévő írásokhoz képest, valamint – az eredményekre és a hiányszágokra egyaránt rámutatva – értékelik a művet és továbbgondolják a szerző megállapításait.

A kéziratoknak (és az azokban szereplő jogszabályi és jogirodalmi hivatkozásoknak) meg kell felelniük azoknak a formai követelményeknek, amelyeket a folyóirat internetes felületén (<http://jog.tk.mta.hu/ajt>) közzétett útmutató tartalmaz. A recenziók a tanulmányokra irányadó hivatkozási mintát követik, azzal az eltéréssel, hogy az ismertetett mű oldalszámait a főszövegben jelenítendő meg, a következő minta szerint: (28. o.).

A kézirat megküldésével egyidejűleg a szerző köteles nyilatkozni arról, hogy a cikk (magyar nyelven) más orgánumnál még nem jelent meg, és ilyen célból nem is nyújtja/nyújtotta be. A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerére tekintettel kéziratukat olyan formában is küldjék el, amelyből kihagyják nevüket, intézményi hovatartozásukat, e-mail címüket, valamint az önazonosító idézeteket és hivatkozásokat (pl. „saját korábbi tanulmányomban lásd bibliográfiai adatok”). A tanulmányokat tartalmazó két dokumentumot (pl. szerzőneve.doc[x], illetve „szerzőneve_anonim.doc[x]”) szövegfájl formátumban kérjük eljuttatni az ajt@tk.mta.hu, a recenziókat pedig az ajtrec@tk.mta.hu e-mail címre.

A Szerkesztőség

A BETŰTÍPUSRÓL

Az Állam- és Jogtudomány betűtípusa a Kner Antikva. Ezt a betűtípust a huszadik század elejére jelentős hazai műhellyé fejlődött gyomai Kner-nyomda a tízes évek elején választotta standard betűjének.

A betű eredeti neve Lipcsei Egyetemi Antikva (*Leipziger Universitäts Antiqua*), melyet Kravjánszki Róbert digitalizált, és tiszteletből Kner Antikvának nevezte el. Kner Imre így írt kedvenc betűjéről: „[...] ezt a betűt választottuk tipográfiai stílusunk alapjául. Alkalmassá tette erre eléggé semleges karaktere [...] Ennek a betűnek semmi idegenszerű jellege nincs, nagyon alkalmas magyar szöveg szedésére, s teljes, jól kiépített család áll belőle rendelkezésre, amelynek egyes fokozatai eléggé egyenletesen helyezkednek el a papiros síkján.” (Kner Imre: *A könyv művészete*, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó 1972, 237.)

Ár: 950 Ft.

Évi előfizetési díj: 3800 Ft.